

સુધરેલી રીત મુજબ
વર્નાક્યુલર ટેકસ્ટ બુક્સ રીવિઝન કમિટિએ તૈયાર કરેલી
વાચનમાળાના

મેસર્સ. સી. ડી. શાહ એન્ડ કો. લ્હા.

સાતમી ચોપડીના અર્થ.

જેની અંદર શબ્દાર્થ વ્યુત્પત્તિ અને રૂઢ પ્રમાણે
કવિતાનું વિવરણ-રેફરીકરણ; પાઠના સવાલ;
કવિતામાં આવેલા ભક્તોની આજ્ઞાઓ વગેરે.

III

Published by D. N. Shah.

Gandhi Chowk, Surat.

મોતી અભિજ્ઞાન શ્રીમદભગવદ્ગીતા મગનલાલ માતીરામ.
સાલપોર-સુરત.

જ્યોતિષપુસ્તકાલય અને ગ્રંથાલયમાં એકઠું મુદ્રણ કરાવ્યું છે.

અભિજ્ઞાન-શ્રીમદભગવદ્ગીતાનાયક.
અપવાન-શ્રી અનાવિલ અન્ધ પ્રાન્વીય પ્રેસ.
અસનપુરી ભાગળ, ભાજવાળી યોગ-સુરત.

સંવત ૧૯૮૧] કિંમત રૂ. ૦-૧૦-૦ [સને ૧૯૩૦.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કાપીગણિત ભાગ]

અનુવ્રત્તાક ૧૫૩૬૫ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ શાલમી યોપડીના અર્થ

વિષય ૪/૪૫૭ : ૮૬૭ : ૧૦ : ૧૦૦

૧૫૩૬૫ મેસર્સ. સી. ડી. શાહ એન્ડ કો. કૃત.

સાતમીયોપડીનાં અર્થ.

પાઠ ૧.

નાગરિક=એક ગામ કે નગરમાં
વસનારા લોક

દેશજન=એકજ દેશમાં અને એકજ
રાજ્યના અમલ નીચે વસનારા લોક
આચરણ=ક્રમ; વર્તન (અ=અર્થાદિ)

વાચક ઉપસર્ગ+ચર=ચાલવું+અન=

ક્રિ. વા. પ્રત્યય =મર્યાદામાં ચાલવું તે
રાજ્યના અંગતી=રાજ્ય તરફની

રાજ્ય પ્રત્યેની
નગરવાસી=(નગર=શહેર+વાસી=રહે-

નાર)=શહેરમાં રહેનાર
આણુ=(કા) દુવાઇ

પ્રનાપ=કીર્તિ મોટાઇ; બળ
નાગરિક ધર્મ=દેશજન તરીકેની ફરજ

ઉત્તેજન=મદદ; આશરો
થેકો=નુકસાન; હાનિ

સ્વાર્થ=પોતાનું લલું; (સ્વ+અર્થ)
ભંગ કરે છે=પાગતા નથી

શાખ=આખર; વટ
બટો=નામોશી; ઢીણપત
બહાને=નામે; નિમિત્તે

જનમંડળ=પ્રેમ; સૂત; નાગરિકજનતા
(જન=માણુમો+મંડળ=ટોળું) મા-
ણુસેલું ટોળું

લોપ=લાશ; અદ્રશ્ય સં. લુપ્ત ઉપ-
રથી લોપ થયો છે. લુપ ધાતુ=
લા કરવા)

વક્રાદાર=(આ)નીમકહલાલ(વક્ર=કાયદ.
ગુણ+દાર=વાળો)ગુણ કરનાર; વિશ્વાસુ

ક્રૂપ=અદેખાઇ
પ્રદોષસ્ત=(ક્ર)સલાહશાંતિ: ગોઠવાણુ

અદાલત=(ક્ર)કોર્ટ; ઇન્સાફની કચેરી
પંચ=કજીઆનો નિકાલ કરવાની પાંચ

કે વધારે માણુમોની જે ટ્રેણી ઠરાવી
હોય છે તે; (તેમાંનો એક માણુસ પાણુ

પંચ કહેવાય) અમુરી એમાંનો દરેક
માણુસ એસેસર કહેવાય છે

જુખાની=સોગમ લઇને જે કંઇ કહેલું
કે લખાવેલું તે

સ્થાનિક કર=રહેવાની જગા સંબંધી
જે કર આપવા પડે તે, (મ્યુનિ-

સિપાલીટીના કર તે સ્થાનિક કર
કહેવાય) સ્થ ધાતુ=રહેવું (સ્થાન=

રહેવાની જગ્યા+ધર્મ=સંબંધી.
 રાજ્યના કર=રાજ્ય તરફથી જે કર
 નાખવામાં આવે છે તે
 મ્યુનિસિપાલિટિ=શહેરની કે કસબાની
 તંદુરસ્તી કેળવણી, સફાઈ વગેરેનો
 કારભાર ચલાવવા માટે નિમાયલું
 સરકારી અને પ્રજાકીય સભાસદનું મંડળ
 લોકલબોર્ડ=ગામો માટે લોકલકંડની
 વ્યવસ્થા કરનારું મંડળ
 લોકલકંડ=જિલ્લામાં રસ્તા સમરા-
 વવા, તળાવ, કુવા, વગેરે અંધારવા
 તથા કેળવણી આપવા માટે દરેક
 ખાતેદાર પાસેથી રૂપીએ દોઢ આના
 પ્રમાણે જે કર લેવામાં આવે છે તે
 ગામપંચ=ગામમાં થતા ગુના વગેરેનો
 નિકાલ કરવા માટે સારા આખર-
 દાર ગૃહસ્થોનું જે મંડળ નીમવા-
 માં આવે છે તે. (ગામ પંચ જરૂ-

રીઆતો પુરી પાડે છે અને તે બદલ
 દર ઘર દીઠ અમુક કર લેવાની તે-
 મને સત્તા હોય છે બ્રિટિશ રાજ્યમાં
 ગામ પંચ નથી, પણ હાલમાં ગાય-
 કવાડ સરકારે કેટલાક ગામોમાં એવાં
 મંડળો નીમ્યા છે. એનો હેતુ રાજ્ય
 પ્રકરણ બાબતમાં લોકોને ભાગ લેના
 પ્રવા એટલે જ બતાવવામાં આવે છે.)

શરીર મુખાકારી=તંદુરસ્તી

પ્રતિષ્ઠિત=આખરદાર

સહે=શરમ; ડર; ધાસ્તી

પાલમિંટ (ઈ) બ્રિટિશ રાજ્ય સભા
 (સાધારણ માણસોની અમીરોની
 અને રાજની સભા એ ત્રણે મળીને
 પાલમિંટ કહેવાય છે)

ખ્યાલ=(કા) વિચાર ચિન્તા;

સર્વોપરિ=એણે (સર્વ+ઉપરિ=સર્વથી
 ઉપરિ

સવાલ—નાગરિક ધર્મ એટલે શું તે દાખલો આપી સમજાવો.
 નાગરિક ધર્મ ન પાળવાથી શું શું નુકશાન થાય છે? સ્થાનિક કર
 અને રાજ્યના કર આપણે શા માટે આપવા જોઈએ? મ્યુનિસિપાલિટિ;
 લોકલબોર્ડ, લોકલકંડ, અને ગામ પંચ એટલે શું તે સમજાવો. નાગરિક
 ધર્મ ક્યાંના લોકો બરાબર સમજે છે?

પાઠ ૨.

પ્રાચીન=પહેલાંનો (પ્રાચી=પૂર્વ દિશા
+મન=ક્રિ. વા. પ્ર.) પૂર્વની ક્રિયા અ-
તાવનાર. એથી ઉલટો અર્વાચીન
અગોળવિદ્યા=આકાશના ગોળા સંબંધી
વિદ્યા (અ=આકાશ+ગોળ=ગોળા+
વિદ્=જ્ઞાણુવુ +ય=યોજ્ય+આ=નારી
જાતિનો પ્રત્યય)
સંશોધન=શોધખેળ (સં+શોધન)
અભ્યાસ=મહાવરો (અભિ+અસ=હોવું
વિશેષે કરીને કાંઈ આખતના જ્ઞાનનું
+અપશમાં હોવાપણું)
ઋગ્વેદ=સ્તુતિનો વેદ (જે વેદમાં ધણા
મંત્રો આવેલા હોય છે તે. એમાં
૧૦૨૮ મંત્રો છે (ઋક્=મંત્રો+વેદ)
એ ઘણા પ્રાચીન ગ્રંથ છે હિદુઓ
એને ઇશ્વર રચિત માને છે)
અંધખેસતું=જાગું પડતું
યજ્ઞ=દેવોની પૂજા કરી હોમ કરવામાં
આવે છે તે (યજ્ઞધાતુ=પૂજા કરવી)
નિરીક્ષણ=ખારીકાથી જોવું તે; અવલો-
કન (નિર+છક્ષ=જોવું+અન=ક્રિ.
વા. પ્ર.)
મંડળ=પ્રકરણ; ઋગ્વેદનો એક ભાગ

નક્ષત્ર=આકાશમાં કોતિવૃત્તના પટાના
તારાઓના જે ૨૭ ભાગ તે; (ન-
ક્ષત્ર ૨૭ છે, અશ્વિની ભરણી
કૃતિકા વગેરે)
સૂત્ર=કોઈ પણ પ્રાણીને કાપીને હોમ-
વામાં આવે એવો મહા હોમ (સદ્
ધાતુ=કાપ્તું)
સમાપ્ત=પૂર્ણ (સમ+આપ્ત=અંધ ક-
રેણું તે)
અવલોકન=ખારીકાથી જોવું તે
દક્ષિણાયન=સૂર્યનું વિપુલવૃત્તથી દક્ષિણ
દિશા તરફ જવું તે. (દક્ષિણ+અન=જવું
+અન=ક્રિયા. વા. પ્ર.)
દેવકાર્ય=દેવના સંબંધનું કામ; દેવોને
પ્રસન્ન કરવાનું કામ
અશુભ=માઠો; લાયક નહિ તે
વિપુલ=વચ્ચે દિવસ
રાશિ=ક્રાન્તિવૃત્તના પટાના જે સરખા
ખાર ભાગ કરેલા તેમાંનો દરેક ભાગ.
જેમકે કુંભ, મીન, મેષ વગેરે
જ્યોતિષ શાસ્ત્ર=આકાશી પદાર્થનું
જ્ઞાન કરાવનાર શાસ્ત્ર (જ્યોતિષ
આકાશમાં તારા, ગ્રહો વગેરે જે
જ્યોતિઓ છે તે+શાસ્ત્રી=સૂઝે જ્ઞાન

ધરાવનાર માણસ)

પાટલીપુત્ર=પટણા ગંગા ને શાણ
નદીના સંગમપર શહેર છે એ
અસલ મગધ રાજ્યની રાજધાની
હતું હાલમાં અશીણના વેપારને
માટે પ્રખ્યાત છે.

આર્યભટ્ટીય=આર્ય ભટ્ટે બનાવેલો તે
દૈનિક=દિવસની (દિન+ઇક)

વિવરણ=વિવેચન; ખુલાસો (વિ=વિશે-
ષે કરીને +વર્ણ=વર્ણન કરવું) વિશેષે
કરીને વિસ્તારપૂર્વકે સમગ્રવર્ણન તે

ખૂહત સંહિતા=મોટામાં મોટી સંહિતા
(ખૂહત=મોટી+સંહિતા=વેદ મંત્રાનું
તારણ)

ભારતવર્ષ=ભરત રાજ્યનો દેશ (ભાર-
ત+વર્ષ)

ભૂપણુ=શણુગાર; અસંકાર (ભૂપ=
શણુગારવું)

સહ્યાદ્રિ=સહ્ય પર્વત; પશ્ચિમઘાટ (સહ્ય
વિશેષ નામ છે+આદ્રિ પર્વત)

સમગ્રલીન =એક સમયમાં થએલા(સમ+
કાલ=વખત+ઇન)=સરખા વખત-
વાળા; સાથે થએલા

વૈષ્ણવ=વિષ્ણુને માનનાર

વિષ્ણુ=આણુઓમાં પણ જે વ્યાપી
રહેલો છે તે વિષ્ણુ ધાતુ=વ્યાપવું)
મહેશ્વર=મોટા ઇશ્વર (મહા+ઇશ્વર)
શિરોમણી=શ્રેષ્ઠ (શિર+માયું+મણી
=માથાનો મુકટ)

સિદ્ધાંત શિરોમણી=સર્વથી શ્રેષ્ઠ.

સિદ્ધાંતો જેમાં કહેલા છે તે

દંતકથા=મોઢાની ચાલતી વાત (દંત=
દાંત+કથા=વાર્તા) દાંતની વાર્તા
મતલબ કે મોઢાની ચાલતી વાત

જન્મકુંડળી=જન્મ વખતની કુંડળી
(જન્મ થયાનો વખત નોંધી રાખી
તે ઉપરથી તે જન્મનારનું ભવિષ્ય
કેવું નીવડશે તે તપાસવા માટે જ્યોતિષ
શાસ્ત્રીઓ જે કુંડળી દ્રાદે છે તે)

બાળવિધવાયોગ=નાનપણમાં વિધવા
થવાનો વખત આવે તે (બાળ+વિ=
વિના+ધવ=ધણી+આ=નારી જાતિ-
નો પ્રત્યય+યોગ=વખત)

અમર=મરે નહિ તે (અ+નહિ=
મર=મરવું)

સંસ્કૃત=જે સારી રીતે સંસ્કારાયેલી

છે તે (સંમ=સારી રીતે+કૃત એમાં
કૃ=કરવું, કરેલું) જેનું સાહિત્ય
પૂર્ણ છે તે

ભાષાંતર=ખીજ ભાષામાં ઉતારો કરવો તે
ભૂમિતિ=પૃથ્વીને માપવાની વિદ્યા તે
(ભૂ=પૃથ્વી+મિતિ એમાં મા ધાતુ=
માપવું)

ગણિતાધ્યાય=ગણિતવિદ્યા સંબંધીનું
જે પ્રકરણ તે (ગણિત+અધ્યાય=
પ્રકરણ; ગ્રંથનો એક ભાગ)

ગોળાધ્યાય=આકાશ સંબંધીનું પ્રકરણ
(ગોળ=આકાશ+અધ્યાય=પ્રકરણ)

નિરીક્ષા=ખરીકાથી જોવું તે (નિર+
હક્ષ=જોવું+આ નારીગતિનો પ્રત્યય)

નિરૂપણ=સંપૂર્ણ વિવેચન; યથાર્થ
ખુલાસો; વર્ણન; વર્ણવું તે

ખંડન કરવું=તોડી પાડવું
કરણકુતુહલ=એ નામનો અથ (કુતુહલ
=કૌતક; વિસ્મય; અજાણ)

ગણેશ દેવશ=નસીબનો જાણનારો
(ગણેશ+દેવ=નસીબ+શ=જાણનાર
નસીબનો જાણનાર જોશી; ગણેશ
વિશેષ નામ છે)

નિપુણ=હોશિયાર; પ્રવીણ

સવાલ—હિન્દુસ્તાનમાં ઈ. સ. ના આરંભથી આજ સુધીમાં કયા
કયા મહાન ખગોળવેત્તાઓ થઈ ગયા? તેઓ કયા સનમાં અને કયાં
જન્મ્યા હતા? તેઓએ કયાં કયાં પુસ્તકો બનાવ્યાં તે કહો. ભાસ્કરાચાર્ય
વિષે જે જાણતા હોય તે કહો.

પાઠ ૩ પ્રશ્ન પ્રાર્થના.

અંતર્યામી=મનની વાતને જાણનાર
(અંતર=અંદર યા ધાતુ=જવું)

દીનશરણા=ગરીબને આશરો આપ-
નાર; (દીન=ગરીબ+શરણા=શરણ
આપનાર; આશરો આપનાર)

અનુપમ=અદ્વિતીય; સર્વોત્તમ (અન=નહિ

+ઉપમ એ ઉપમાનું દુંકું રૂપ છે.
ઉપમા=ખરાબરી) જેની ખરાબર
કોઈ નથી તે

હિતકરણા=ભલું કરનાર (હિત=ભલું+
કરણાંકૃ ધાતુ=કરવું ઉપરથી=કરનાર)
પ્રભા=તેજ (ભા ધાતુ=પ્રકાશવું)

વિભવ=વૈભવ

વિમલ મુખ=નિર્મળ મુખવાળા (વિ=
વિશેષ કરીને+મલ=મેલ+મુખ)=
વિશેષકરીને જેના મુખપર મેલ નથી તે
અહ્લુતો=આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય એવી
કૃતિઓ. સૂર્ય, ચંદ્ર, આકાશ વગેરે
જ્યોતિ=પ્રકાશ; તેજ
પર પરમ=સર્વથી દૂર; પેલેપાર
આદિ=મૂળ પુરુષ
શુદ્ધ=શુદ્ધ; પવિત્ર
પુરુષપુરાણુ=આદિ (પુરુષ=જીનામાં
જીનો+પુરાણુ=જીનું)
સંજન=સૃષ્ટિનું પેદા થવું તે
પ્રલય=કલ્પને અંતે પૃથ્વીપર પાણી

ફરી વળવું તે; સૃષ્ટિનો નાશ
અહરનિશ=રાત દિવસ (અહ=દિવસ
+નિશ=રાત્રિ
ગોપાળ=ગાયને પાળે એટલે તેનું રક્ષણ
કરે તે. (ગો=ગાય; પાલ=પાલનાર)
શિવસદન=કલ્યાણનું ઠામ (શિવ=
કલ્યાણ+સદન=ઘર; ઠામ.)
એકાકી=એક; એકલો
જનકુલ=માણસ માત્રનો
વિભુરાય=સર્વવ્યાપી રાજા
હીણો=વિના; વગર
દરસ=દર્શન

પાઠ ૩ પ્રભુ પ્રાર્થના.

સમજીતી—હે! મનની વાતને જાણનાર, જીવના જીવનરૂપ,
ગરીબને આશરો આપનાર-શરણ આપનાર, પિતા, માતા, બંધુરૂપ,
શ્રેષ્ઠ સરખા, ભલું કરનાર, મનુષ્યનાં તેજ, કીર્તિ, મોંદર્ય ધન, વૈભવ
એ બધા રૂપ, જગતના નિર્મળ મુખવાળા સ્વામી-પ્રભુ હું આપને નમન
કરું છું, વંદન કરું છું. (૧) ટીપ:-મુખ્ય વાક્ય નમું છું, વંદું છું બાકીના
બધા શબ્દો પ્રભુનો વધારો છે. ચંદ્ર, ગ્રહ, મંડળ, આકાશ વગેરે સર્વ
આશ્ચર્ય પમાડે એવી વસ્તુઓમાં મોટી જ્યોતિ-પ્રકાશ જેવું, આંખ,
ચંદ્ર ને સૂર્યના જેવું તેજસ્વી તારું રૂપ હું વધારે અહ્લુત જોઉં છું,
હે પ્રભો ઉપર ગણાવ્યા, તે સૌના કરતાં પણ દિશાની ગુફાઓ અર્થાત
દિશાઓ, પૃથ્વી અને ઉડા આકાશને તારા પરમ તેજવડે ભરી નાખતો

તું સર્વથી દૂર ઉડે છે. (૨) ટીપ:-આંખનું તેજ પણ અદ્ભુત ગણાય છે. આમાં કવિ ઇશ્વરની શ્રેષ્ઠતા બતાવી તેનું સર્વવ્યાપીપણું સિદ્ધ કરે છે અને સર્વથી ઉચ્ચો ઇશ્વરને ઊડતો કદપવાનું કારણ તે અન્ય સર્વ વસ્તુઓપર નજર નાખી શકે તે છે, હે! પ્રભુ તું આદ્ય પુરુષ છે, પવિત્ર પુરાણ :૪દ્ધિ પુરુષ પણ તુંજ છે, સૃષ્ટિએ તું ધારે છે અને તેની ઉત્પત્તિ અને લયમાં પણ તુંજ છે. અર્થાત્ ઉત્પત્તિ અને લય કરનાર પણ તુંજ છે. અમારા ધર્મેનું રાતદિવસ રક્ષણ કરનાર પણ તુંજ છે. અને હે! કલ્યાણના દામ-ધામ પાપી કે પવિત્ર સધળાં મનુષ્યોનું કલ્યાણરૂપ તુંજ છે. (૩) સધળી જડ વસ્તુઓ અને ચેતનનો તું એકલોજ પિતા છે, તું મનુષ્ય માત્રનો ગુરુ-શિક્ષા આપનાર છે, મોટા છે અને ધણો પૂજ્ય છે. દેવા, ત્રણે લોકોમાં તારા જેવો કોઈજ નથી અને થશે પણ નહિજ. હે સર્વવ્યાપી ઇશ્વર તારાથી અધિક તે કોણ હોઈ શકે? (૪) તું બ્રહ્માંડમાં વસે છે, અમારાં હૃદય કમળમાં પણ તું વાસો વસે છે, એટલે તું આદિમાં આદિ છે (બ્રહ્માંડમાં વસે છે તેથી); પણ હૃદયમાં પાસેજ વસે છે, (હૃદયમાં છે તેથી) તું આત્માને લગીને, દેહે લગી લગીને નમું છું. હજારો વાર નમું છું. હે! પ્રભુ વળી તમને મારા નમસ્કાર છે. પહોંચજો (૫) હે! પ્રભુ આ અસત્યો-માંથી (સંસારિક ઉપાધિઓમાંથી) શ્રેષ્ઠ સત્યે જે નાશ વગરનું છે એવા સત્યે) તું મને લઈ જા. સંસારરૂપી ઉંડા અધારામાંથી (ગાઢ અધકારમાંથી) તું મને પરમ તેજ સમીપ લઈ જા. હે! નાથ આ મોટા મૃત્યુના ભંડારમાં જ્યાં દરેક વસ્તુનું મરણ થાય એવા આ ક્ષણભંગુર જગતમાંથી તું મને અમૃત પાસે લઈ જા (અમૃત પીધાથી મારું મૃત્યુ થાય નહિ એ અમૃત તે ઇશ્વરસદન સ્વર્ગ); હું તારા વગરનો છું, તો તું મને તારા દર્શનનાં દાન દઈ જા. મતલબ કે એક વખત તું મને તારું

આનંદીત સ્વરૂપ બતાવ. (૬) હે! પિતા જેમ જગતને વીટી લેતો પેલો દૂર સાગર રહે છે, અને સર્વ નદીઓના પાણી જેરભેર તેના તરફ દોડે છે. તેમ હંમેશાં મારા જીવનરૂપી પ્રવાહની સર્વ ઝરણીઓ, દયાના અને પુન્યના મહાસાગરરૂપી પ્રભુ તારા ભણી વહે. (૭) રીપ:- (ધૈર્યરતે સાગર અને નદીઓનાં ઝરણુ તે જીવની ઝરણીઓ એ શાદશ્યથી ઉપમાલંકાર થયો છે) કાયાથી થતું, ધડીએ ધડીએ જે વાણી બોલું છું તેથી થતું, ઇંદ્રિયોની કૃતિથી થતું, મારા મન વિષે જે ભાવ-વિચારો હું કરું છું તેથી થતું, સ્વભાવથી અર્થાત્ કુદરતી રીતે, કે બુદ્ધિપૂર્વક સાંઠ અથવા નહાં જે કાંઈક કરું છું, તે સધળું તારા ચરણમાં ધરું છું. (તને નિવેદન કરું છું) તો હે! પ્રભુ દયા લાવીને મારાપર કૃપાદષ્ટિએ જોજો. (૮) રીપ:-આમાં કવિ કાયિક, માનસિક અને ઇંદ્રિયોથી થતું પછી તે આહે તો ધરાદા પૂર્વક થતું હોય અથવા અગ્નિજ્વલ થતું હોય તે સર્વ પાપનું ધૈર્ય આગળ નિવેદન કરે છે; અને તેમાંથી તું મને બચાવજે. મારાપર કૃપાદષ્ટિએ જોજો એવી પ્રાર્થના કરે છે.

પાઠ ૪.

દ્રવ્ય=જે જે વસ્તુ માણસને જરૂરની અથવા ઉપયોગી હોય અને જે મહેનતથી મેળવી શકાય તે ઉત્પાદન=પેદાશ; (ઉત્પત્તિ, ઉત્=અહાર +પત=પડવું+અન)
સંપ્ત=અનાવેલું (સજ્ઞ ધાતુ=અનાવવું)
મુંડી=સંગ્રહ કરેલું દ્રવ્ય; ભડોળ; પુંજ; થાપણ
કરજ=દેવું

દેણુદાર=દેવાવાળા (દેણુ=દેવું+દાર =વાળો

ભોંયભાહું=જમીન (ભોંય=સારી જમીન +ભાહું=રેતાળ જમીન)

રાચરચીલું=સરસામાન

દોરદાંખર=દોર વગેરે

ખનીજ=ખાણુમાંથી પેદા થયેલું તે (ખન ધાતુ=ખોદવું, ખની=ખાણુ+જ=જન્મવું, પેદા થવું) ખાણુમાંથી પેદા થનાર

ઓખર=સાહિત્ય; હમિયાર

લુગડલતાં=લુગડાં અને એવું ખીલું

વાસણુકુસણુ=વાસણુ વગેરે

પ્રત્યક્ષ=નજર આગળ (પ્રતિ=સામે+
અક્ષ=આંખ) આંખ સામે

પરોક્ષ=નજર ન પડે તેમ. ગુપ્ત

પણું (પર=પાછળ+અક્ષ=આંખ)

આંખથી પાછળ

ઉપભોગ(સં) ભોગવટો; વહીવટ કરવો તે

અનાયાસે=વગર મહેનતે (અન+

આયાસ=મહેનત) મહેનત વગર

સભ્ય=સભ્યતાવાળા; સારા વિવેકી

લક્ષણ=(સં) ચિહ્ન (લક્ષ ધાતુ

તાકીને બોલું)

સવાલ—છગનલાલે પેલા કણુખીને ભિખારી શા માટે કહ્યો ?

અને તેમાં ખોટું શું ? દ્રવ્યવાન કોને જાણવો ? ભોંયભાદું, ધરખાર,

દોરઠાંકર એટલે શું ? પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એટલે શું ? દ્રવ્યનું ઉત્પાદન

શી રીતે થઇ શકે ? સૃષ્ટિના અને કુદરતના પદાર્થોની વ્યાખ્યા આપો.

મનુષ્ય માત્રને નિર્વાહને માટે ક્યાં સાધનો જરૂરનાં છે ? દેણુદાર અને

લેણુદાર એટલે શું તે સમજાવો

પાઠ ૫.

વિભાગ=(સં) જુદા જુદા ભાગ

(વિ=વિશેષ કરીને+ભાગ, ભાગમાં

ભગ્ન ધાતુ=ભાગવું)

શીકલ=ધાટ

સ્વીડ=સ્વીડનના રહેવાશી

સમૂહ=(સં) જથ્થો; ટોળું (સમ=

સાથે+ઉહ=વાહ વાહ ધાતુ ઉપરથી

સપ્રસારણ રૂપ=સાથે વહેવું

આર્ય ભાષા=પોતાના દેશની ભાષા

અરબ=અરબસ્તાનના રહેવાશી

યાહુદી=એ અસલ તુર્કસ્તાનના જો-

ડીયા પ્રાંતના રહેવાશી હતા, પણ

મુમલમાનોએ મારી કાઢ્યા પછી

જુદા જુદા દેશમાં વેરાઇ ગયા છે

તેઓ મારવાડી વાણીઆને મળતા

આવે છે મતલબ કે જખરા

વેપારી છે.

વર્ણુ=રંગ

ધઉં વર્ણુ=જેની ચામડીનો રંગ

ધઉંના રંગ જેવો છે તે

ગોત્રી=કુળના; વંશના; ગોત્રના

મેંગલ=મંગોલિઆના વતની
તથાપિ=તોપણ (તથા=તો+અપિ=પણ
દ્વીપ=(સં) બેટ (દ્વિ=એ+અપ=પાણી
સંધી થતી વખતે અપનો છપ થાય
છે એટલે દ્વીપ શબ્દ થયો છે)

બહુધા=ધણું કરીને

અરણ્ય=ધણું ઝાડોના સમુહવાળું
અથવા ઝાડ વિનાનું જે મોટું મેદાન
તે; જંગલ; રાન

પાઠ ૬.

સૃષ્ટિ (સં) દુનિયા (સૃજ ધાતુ=
બનાવવું)

રમણિક (સં) શોભાયમાન

અસરા (સં) સ્વર્ગમાં ગાયન, નૃત્ય
કરનાર સ્ત્રીઓ (એ રૂપ, મોહીની
ને આતુર્ય એથી સંપન્ન છે, એમની
સંખ્યા આઠ કરોડની છે પણ તેમાં
રાંભા, ઉર્વશી, તિલોત્તમા, મેનકા એ
મુખ્ય છે. ઋષિઓના તપ ભંગ
કરવા ઈંદ્ર અસરાઓ મોકલતો.
અસરા સમુદ્રમથન કરતાં દાસીસહ
વર્તમાન નીકળી હતી. (અપ=
પાણી+સર ધાતુ=સરી જવું)
(પાણીની પેઠે જે સરી જાય તે

મતલબ કે એમની ગતિ પાણીના
રેલા જેવી છે)

સ્વર્ગવાસી=સ્વર્ગમાં રહેનાર; દેવ.
આ શહેરનું પહાડોને લીધે પરમે-
શ્વર તરફથી રક્ષણ થયેલું હતું
=મતલબ કે શહેરની ચારે બાજુએ
કુંગરો આવેલા હોવાથી એને
કૃતિમ કોટની જરૂર નહોતી, એવા
કુદરતી કોટથી કોઇ દુશ્મન આવી
શકતો નહિ.

શોભિતો (સં) શોભાયમાન (શોભ
ધાતુ=શોભિતું)

વગ=સવડ

યથાસ્થિત=જેવું હોય તે પ્રમાણે
(યથા=જે પ્રમાણે+સ્થિત એમાં સ્થા
ધાતુ છે.)

સૂર્યોસ્ત=સૂર્યનું આથમવું તે(સૂર્ય+અસ્ત)
મનોહર=મનનું હરણ કરે એવી
શ્રમ=મહેનત

નાટકશાળા=નાટક કરવાનું મકાન;
નાટકને માટે શાળા

નિરંકુશ= (સં) દાખ વગર (નિર=
નહિ+અંકુશ=દાખ)

રાજ્યપદ=રાજ્યનું પદ; રાજાપણું

કવચિત્ત=જવલ્લેજ

પક્ષીઓ=પાંખવાળા જાનવર. સંસ્કૃત
પક્ષિન્ ઉપરથી પક્ષ=પાંખ+ ધન
=વાળાં

નાદ=અવાજ; રવ; સૂર

રંગબેરંગી=જુદી જુદી જાતનાં
રંગવાળાં

વિસ્મિત થતું=આશ્ચર્ય પામતું (વિ+
સ્મિત. સ્મિધાતુ=હસવું)

ખાલ્યાવસ્થા=નાનપણ (ખાલ્ય=નાના-
પણ+અવસ્થા=સ્થિતિ)

વક્રીભવન=વાંકા થવું તે (વક્રી=વાંકા
+ભવન એમાં જૂ ધાતુ=થવું)

ખાઇઓ=ઉંડા કોતર

મેઘધર્જના=વરસાદની ગર્જના; વરસા-
દનું ગાજવું.

ભયાનક=ભય ઉપજાવે તેવો

ખાવા ધાતાં હોય=ભયંકર લાગે છે

લીલું કુંજર=કુંજના જેવું લીલું;
ધણું લીલું; લીલુંછમ

સજીવન=જીવન સહિત; જીવતાં (સ=

સાથે+જીવન)

પ્રકુલ્લિત=પ્રસન્ન; આનંદી; પ્રકુલ્લ
ધાતુ=કુલવું)

અગણિત=ગણાય નહિ તેટલા

(અ+ગણિત)

ડુંગરા દૂરથી રળિયામણા=ડુંગર દૂરથી-
જ શોભાયમાન લાગે છે પણ પાસે
જઈએ તો ઉપર મોટા મોટા પથ્થર
વગેરે આવેલા હોવાથી શોભિતા
લાગતા નથી; પણ ભયંકર લાગે છે
(આ વર્ણનમાં એથી વિરુદ્ધ ગુણ
દર્શાવ્યા છે.)

વધારે ઝડપથી દોડ્યાં હતાં=થોડી
મુદતમાં ઘડપણ પ્રાપ્ત થયું હતું
મતલબ કે જીવાનીનો વખત
જલદી પુરો થઈ ગયો

કાળચક્ર=કાળનું ચક્ર; વખતનો ફેરફાર
સર્વાંગે=આખે શરીરે (સર્વ+અંગે)
હડીનો=હઠ કરે એવો; પોનાની જક

છોડે નહિ તેવો

નાનાલાલ કવિ એ કવિચંદ્ર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈના પુત્ર

પાઠ ૭.

જ્ય જ્ય (સ) જીત કે ક્ષેત્રનો પોષક

ગરવી=મોટું; વિશાળ (સ. ગુરુ
ઉપરથી)

અરણુ=અરણુ; સૂર્યોદય પહેલાંનું રાતા રંગનું ઝળઝળું	જન્મેલા)
ધ્યન=ધ્યન; વાવટા	જન્યકર=ફતેહ ભરેલી
કસુંબી=કસુંબાના રંગનું; રાતું લાલ;	શાયે=શામે
અંકિત=(સં) નિશાનીવાળો (અંક=ચિહ્ન કરવું)	રંગ=શોભા; તેજ; બહાહ
સંતાન=(સં) પ્રગ્ન; હંચાંછોકરાં	સત્વર (સં) તરત; જલદી; એકદમ
પ્રેમભક્તિ (સ) સ્નેહ સાથેની સેવા કરત=કરે છે.	શકુન=શુકન; કામની શરૂઆતમાં જે સારા ચિહ્નો થાય છે તે જેમકે, ગાય, પતીઆરી, વિદ્યાર્થી વગેરે સામે મળે તે
રક્ષા=(સં) સંભાળ; રક્ષણ; (રક્ષાધાતુ =રક્ષણ કરવું+આ)	મધ્યાન્હ (સં) બપોર (મધ્ય+આહવા =દિવસ)
ખરેખર=ખુલ્લું	ધૂમે=મહાલે
સુભટ (સં) જોદ્ધા; લડવૈયા	નર્મદા=નર્મદાશંકર કવિ; સુખ આપનાર
જુદ્ધ રમણુ=લડાઇમાં ઝુઝવું તે	(નર્મ=સુખ+દા=આપનાર)
રત્નાગર=મહાસાગર (સં. રત્નાકર)	સાથ=ટોળું
વીર (સં) બળવાન	શુદ્ધ=સેવા કરનારી જાત
પૂર્વજ(સં) પહેલાં જન્મેલા; વડવાઓ;	વદ્યા=ઓટ્યા (વદ્ ધાતુ=બોલવું)
ધરડાં વરડાં (પૂર્વ=પહેલાં+જન્મ=આર્યધર્મ=શ્રેષ્ઠ ધર્મ; સદાચાર	

પાઠ ૭. ગરવી ગુજરાત.

સમજાવતી—હે ! ગુજરાતની વિશાળ ભૂમિ તારી ફતેહ થાઓ, તારી ફતેહ થાઓ, હવે અરણુથી ઝળહળી રહેલું પરોઢાઉં શોભે છે. સૂર્યોદય થવાનો [ચઢતી થવાનો] વખત આવ્યો છે. તેથી તારા પર સ્નેહ અને શ્રદ્ધાતનના ઉંચા ગુણની નિશાનીવાળી ધ્યન ઝળાંઝળાં કરતી શોભશે, માટે તું તારી પોતાની તમામ પ્રગ્નને સ્નેહ ભાવથી [એક

ખીજતી ને તારી] સેવા કરવાની રીત શીખવ. તારી જાત-જાતની
સારી ઉંચા પ્રકારની ફળદ્રુપ છે. માટે હે! ગુજરાતની વિશાળ ભૂમિ
તારે જ્ય થાયો. તારી ફતેહ થાયો. (૧) તારી (ગુજરાતની) ઉત્તર
દિશામાં અંબા માતા, પૂર્વમાં મહાકાળી માતા, દક્ષિણમાં કુતેશ્વર મહાદેવ
તેમજ પશ્ચિમ દિશામાં રહેલા દેવો, સોમનાથ મહાદેવ ને શ્રી રણછોડજી
તારે રક્ષણ કરે છે, તેઓ ખરેખર તારી મદદમાં છે. માટે હેં (૨)
તાપી અને નર્મદા નદી જેવી પવિત્ર નદીઓ તને જુએ છે, મતલબ
કે તારામાં છે. તેમજ વળી મહી અને ખીજ નદીઓ પણ છે, વળી
(એક બાબુએ) તારા જોદ્દાઓના જુદા રમણને રત્નથી ભરેલો સાગર
(અરબી સમુદ્ર) જોઈ રહ્યો છે. મતલબ કે તારી પશ્ચિમ બાબુએ કુદરતી
આડ રૂપે અરબી સમુદ્ર આવી રહ્યો છે. તારા પવંતો ઉપરથી બળવાન
વડવાઓ (તેની પ્રજાને) ફતેહનો આશીર્વાદ દે છે. તારી પ્રજાની તમામ
જાતો સંપત્તી શોભે છે માટે હેં (૩) તે (ચઢતીના વખતનો) અણહિલપુર
પાટણનો અને સિદ્ધરાજ જયસિંહનો બહાર (શોભા) જે હોતો તે શોભાથી
પણ વધારી સારી શોભા હે! મા ગુજરાત તારી જલદી થશે, કેમકે
સારા શુકન દેખાય છે, કારણ કે રાત પુરી થઈ ગઈ છે. (પડતીનો
વખત ગયો છે) તેથી બપોરનો વખત જળકી નીકળશે (પુરેપુરી ચડતી
થવાનો વખત આવશે) હવે તારી પ્રજાના માણસો નર્મદાશંકર કવિના
વિચારની સાથે મહાલે છે (મળતા થયા છે) અથવા તો તારી પ્રભુનું
સુખ કરનાર ટોળું (ચઢતીના વિચારમાં) મંડ્યું છે. માટે હેં (૪)

ગુજરાત કોની કોની છે, શું? બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, શ્રાવક, ભાદીઆ,
ક્ષત્રિય, રજપુત, કણબી અને કોળી કે ખીજ હલકી જાતોની કહેવી ?
અરે ના, ના; તેની નથી. ભારે ગુજરાત કોની કહેવી ? તો કે જેના
વડવાઓ અને જેઓ વળી આજે પણ (હયાત છે તેઓ) પોતાના જન્મથી

કોઇ પણ જાતની (કોઇ પણ જાતની લખવતું કરણ કે ગુજરાતના દરેક વિભાગની ગુજરાતી ભાષા જરા જરા ભેદવાળી છે તે માટે.) ગુજરાતી ભાષા બોલ્યા, અને વળી પોતાના શ્રેષ્ઠ ધર્મને વળગી રહ્યા (ધર્મ બ્રહ્મ થયા નથી) તેનીજ ગુજરાત છે. પછી તે ગમે તે જાત હોય, તોપણ તેનીજ ગુજરાત છે. વળી બીજા પરદેશીઓ કે જેઓને એ ભૂમિએ પાળીપોષીને મોટા કર્યા, તેઓ પારકા ધર્મના છે, પણ ગુજરાત માતાનું ભણું ચાહનારા છે, માટે તેઓ એ માતાની પ્રજના ભાઈ કહેવાય, તેથી તેનીજ ગુજરાત છે. પછી તેઓ ગમે તે જાતના હોય તોપણ તેનીજ ગુજરાત છે.

પાઠ ૮.

ભક્તકવિ=જે કવિએ પોતાની કવિ-
તામાં ભક્તિ રસને પ્રાધાન્ય આપ્યું
હોય તે (ભક્ત+કવિ)
ખ્યાતિ=માન; આખર; કીર્તિ (ખ્યા
ધાતુ=વખાણ થવું)
મશહુર=જાણીતું.
ભાયાત=ભાઈના સગપણમાં હોય તેવું
કૃષ્ણભક્તિ=કૃષ્ણની ભક્તિ
લીન=એકતાર; મશગુલ
દુનિયાદારી=ગૃહસંસાર
અભાવ=આણુગમે; ધિક્કાર (અ+ભાવ)
લોકનિદા=દુનિયાની નિંદા (લોક+નિદા)
સૂર્યવંશ=સૂર્યના વંશજ; જે વંશની
સૂર્યથી ઉત્પત્તિ થએલી છે તે

વંશ (સૂર્ય+વંશ)

શિવભક્ત=મહાદેવને ભજનાર; મહાદે-
વને માનનાર (શિવ+ભક્ત)
વિરક્ત=જેણે સંસાર ઉપરથી પ્રીત
ઉઠાડી દીધી હોય તે; ત્યાગી
પતિપત્ની=ધણીધણીઆણી(પતિ+પત્ની)
કુળદેવી=કુળની અધિષ્ઠાત્રીદેવી(કુળ+દેવી)
વધામણું=ખૂશ ખખર; (લગ્ન અથવા
એવો શુભ પ્રસંગ કુળદેવીની સહાય-
તાથીજ નિર્વિદ્ધે પાર પડે છે એવું
હિંદુ લોકો માને છે. એવું કાર્ય
પૂર્ણ થઈ રહ્યા પછી માતાને તે
વધાઇ આપવા માટે સ્ત્રીઓ વરકન્યા
સાથે દર્શન કરવા જાય છે)
પાર્વતી=પર્વતની દીકરી તે; પાર્વતી

હિમાલય પર્વતની દીકરી માટે.
 માથું નમાવવાની ના કહી=મીરાં કૃષ્ણ
 ભક્ત હતી એટલે વૈષ્ણવ હતી તેથી
 તેણે પાર્વતીને (અન્ય દેવને) માથું
 નમાવવાની ના પાડી. આ ઉપરથી
 તેની એકજ કૃષ્ણ પરમાત્મા પ્રત્યે કેવી
 દૃઢ ભક્તિ હતી તે માલમ પડે છે:
 જન્મજન=સંસારી ખટપટ
 મુક્ત=છુટી
 નિર્ગમન કરીશ=ગુજરીશ (નિર્ગમ
 ધાતુ=જન્યુ+અન)
 મના=ના
 સંતો=જેમનાં હૃદય ભક્તિ રસથી
 ભીનાં થએલાં હોય એવાં મનુષ્યો
 મહિઅર=મામાનું ધર; પિઅર (સંસ્કૃત
 માતૃગૃહ)

એમ=હિણપત; બટો
 ગોવિંદ=શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા
 કૃષ્ણ કીર્તન=કૃષ્ણનું ભજન (કીર્તનમાં
 કીર્ત ધાતુ=ભજન કરવું)
 વૃત્તાંત=અનેલો બનાવ; વીતેલી વાત
 (વૃત ધાતુ=હોવું)
 દોષ=પાપ
 સુપ્રમાણ=મધ્ય નાડી
 જગજીવન=જગતનું જે જીવન છે તે;
 શ્રીકૃષ્ણ
 કાશ=ગાઉ
 નાવલીઓ=ધણી
 ચુએ=ટપકે
 દુન્ને=ખીન્ને
 લાડણી=લાડીલી સ્ત્રી.

સમજીતી—તમે (ખેપીઆ) “આ કાગળ મીરાં રાણીના હાથમાં
 આપજો” એમ કહી રાણાજી કાગળ મોકલે છે. તેમાં લખે છે કે હે !
 મીરાં, તમે સાધુ વેરાગીની સોબત છોડી દો, અને અમારી સાથે રહો.
 આના જવાબમાં મીરાં કાગળ લખી મોકલે છે કે (આ લો) એને તમે
 રાણાના હાથમાં આપજો. કાગળમાં પોતે લખે છે કે હે ! રાણાજી, તમે
 રાજગાદી છોડી દંધને સાધુઓની સાથે રહો; (કારણ કે એમાંજ તમારું
 કલ્યાણ રહેલું છે. રાજપાટ કાંઈ કામ આવવાનાં નથી.) આ હકીકત
 બન્યા પછી રાણાએ (ગુસ્સે થઈને) વિષનો પ્યાલો (નોકર સાથે) મોકલ્યો.

અને કહ્યું કે તમે મીરાંના હાથમાં એ આપજો. હાથમાં આપવાનું કારણ એ કે રાણાએ આ તમારે માટે મોકલ્યો છે (જો પીએ) એ પ્યાલો મીરાં, જેને જગતનો સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા સહાય છે તે, અમૃત જાણી પી ગયાં મતલબ કે એ જેરના પ્યાલાથી એમને જેર ચઢ્યુંજ નહિ, અમૃત જાણી કહેવાનું તાત્પર્ય એવું કે જેર એ અમૃત છે, એવી તેમણે (મીરાંએ) ભાવના કીધી અને પછી જેર પીધું એથી જેરના ગુણ નાશ પામી અમૃતના ગુણ જેરમાં આવ્યા. આ ઉપરથી દૃઢ ભાવનાનું કેટલું પ્રાપ્ત્ય છે તે સમગ્રય છે. આ પ્રમાણે જેરનો પ્યાલો રાણે મોકલ્યો એટલે મીરાંને બહુજ માહું લાગ્યું, અને તેથી તેણે સાંઢવાળાને હુકમ આપ્યો, કે હે સાંઢવાળા તું તારી સાંઢ શણગારજે, કારણ કે આપણે સો કોશ જવું છે કારણ કે હવે રાણા જેણે મને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી જેરનો પ્યાલો મોકલ્યો, તેના રાજ્યમાં મારે પાણી પીવું એ પણ પાપ છે. અર્થાત્ મીરાંએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે મારે હવે રાણાના રાજ્યનું પાણી પણ પીવું નહિ. આ હુકમથી સાંઢવાળાએ સાંઢ શણગારી, તેના પર મીરાંએ બેસીને મેવાડદેશ (રાણાનો દેશ) ડાખે મેલ્યો, (ડાખા હાથ તરફ મૂક્યો, અથવા ત્યાગ કર્યો,) અને તે પશ્ચિમ દિશામાં (દ્વારકામાં) ગઈ. એ પ્રમાણે જેનું સંસારી બાબતમાં (વિષયમાં) કાંઈ પણ મન નથી તે મીરાં બધું (રાજપાટ, પાત વગેરે) છોડીને દેશમાંથી નીકળ્યાં, હવે મીરાંએ નવું સગપણ બાંધ્યું, તેનું વર્ણન કરે છે કે જગતમાં અમારી સાસુ સુપુમણા છે. (સુપુમણા એટલે જે નાડીમાં બેઉ નસકોરાંમાંથી શ્વાસ સરખો આવે તે વખતે નાડી જેવી ચાલે છે તે, આ સ્થિતિ લખવાનું કારણ એ કે એ પ્રમાણે સુપુમણા નાડી જ્યારે મનુષ્ય એકતાન થાય ત્યારેજ ચાલે છે; માટે એથી મીરાં એકતાન થઈ હતી એવું સિદ્ધ થાય છે) પ્રેમ અમારો સસરો છે, સતોષ

જેઠ છે. મારો દોષ રહિત નાવલીઓ-પ્રાણનાથ-જગજીવન શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા છે. હવે મીરાં કહે છે કે જો હું ચુંદડી ઓઢું તો તેના રંગ કાચો હોવાથી ટપકે અને એથી રંગ બદલાઈને બેરંગી થાય. અર્થાત્ જો હું હવે રાણા ઉપર પ્રીતિ રાખું તો તે પ્રીતિ તેના તરફ પણ ઢળે; એથી ઉપરની ચુંદડીની પેઠે હું બેરંગી (બેરંગવાળી) થાઉં. એક શ્રીકૃષ્ણ તરફની પ્રીતિ અને બીજી રાણા તરફની પ્રીતિ મારે થાય આ ઉપરથી સમજાય છે કે મીરાંએ વેરાગણના વેશનો શ્વાંગ લીધેલો અને ચુંદડી પડતી મૂકેલી કારણ કે જો ચુંદડી ઓઢે તો તે રાણાની સ્ત્રી તરીકે ઓળખાય, અને એથી તે (મીરાં) બેરંગી ઉપર કહ્યું તેમ થાય આથી તેમ ન થાય માટે તે કહે છે હું કાળો કામળોજ ઓઢું કે જેથી બીજો કોઈ જાતનો મને ડાઘજ ન લાગે. મર્માર્થ એવો છે કે વેરાગણ થાઉં. તો મને રાણાની સ્ત્રી તરીકે ઓળખતા બંધ પડે. છેવટે કહે છે કે હરિની લાડણી-માનીતી સ્ત્રી મીરાં સાધુની પાસેજ રહે છે, કારણ કે તેને સાધુઓ સાથે ધણો સ્નેહ (પ્રીતિ) છે; અને પેલા કપટીથી (રાણાથી) તેનું દીલ (મન) દૂર છે, અર્થાત્ તેના ઉપર તેને બીલકુલ પ્યાર નથી.

માર્મિક-છુપા અર્થવાળો.

મીરાંબાઈ જીવા ગોંસાઈ જે વૃંદાવનમાં રહી સ્ત્રીનું મુખ જોતા નહોતા તેમને કહે છે કે, આજ સુધી હું એમ બાણુતી હતી કે વ્રજમાં એક કૃષ્ણજ પુરુષ છે. અર્થાત્ બીજી સ્ત્રીઓ છે. આમ કહેવાનું કારણ એવું છે કે મૂળ પુરુષ અને પ્રકૃતિથી આ સ્વરૂપ (દેહ) રચાયેલો છે, કૃષ્ણની ગોપીઓએ પ્રકૃતિએ-પુરુષરૂપે ભક્તિ કરેલી છે. આથી મીરાં કહે છે કે વ્રજમાં સર્વ પુરુષની વહાલી પ્રકૃતિઓજ (સ્ત્રી પુરુષ સર્વે) છે અને તે નારી જાત એટલે પુરુષ એકલા શ્રીકૃષ્ણ છે, અને બાકીનાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓ સર્વ તેની પ્રકૃતિરૂપે છે. પછી કહે છે કે તમે

વૃંદાવનમાં રહીને હજુ સુધી પુરુષરૂપે રહ્યાં છો, એ તમારા વિવેકને ધન્ય છે ! એવું કહેવા માગે છે કે વૃંદાવનમાં સર્વ શ્રીકૃષ્ણ ભક્તો છે અને તે સર્વ તેની પ્રકૃતિઓ છે. એટલે તે સર્વ કૃષ્ણરૂપ થઈ ગયાં છે. મતલબ કે સ્ત્રીરૂપ વગર કૃષ્ણ સાથે એકલીન થઈ શકાયજ નહિ. તમે વૃંદાવન જેવા પવિત્ર સ્થળમાં રહી પુરુષ રહ્યા; અર્થાત્ કૃષ્ણ સાથે એકતાન ન થઈ શક્યા એ તમારા વિવેકને ધન્ય છે ! પુરુષપણે કદીપણ કૃષ્ણ સાથે એકતાન થઈ શકાયજ નહિ, માટે ઉપરનું માર્મિક વચન થયું છે. કહેવાનું એવું કે તમે પુરુષ હો તો કૃષ્ણરૂપ થયા નથી, એટલે આ તમે દમામ રાખો છો તે જુઠો છે; અને જો કૃષ્ણ સાથે એકતાન થયા હો તો તમે પણ સ્ત્રીરૂપ છો કારણ (પ્રકૃતિ) વગર તેની સાથે કોઈ એકતાન થઈ શકતુંજ નથી, તો તમને સ્ત્રીનું મુખ જોવાનો કોઈ જાતનો વાંધો નથી; કારણ તમે પણ સ્ત્રીજ છો.

તાત્પર્ય=ભાવાર્થ

સ્વામી=ધણી

યાત્રા (સં. જાત્રા (યા ધાતુ=જવું)

તે દરમિયાન=તે અરસામાં; તે વખતમાં

ભક્તિભાવ=ભક્તિ કરી એક તાર થવું

તે (ભક્તિ+ભાવ=હેતુ)

પ્રેમરસ=કૃષ્ણ સાથે પ્રેમરૂપી રસમાં

મસ્ત થઈ ભક્તિ કરવી તે; મતલબ કે

કૃષ્ણની સ્ત્રી તરીકે ભક્તિ કરવી તે

રાધાકૃષ્ણ=રાધા કૃષ્ણ (રાધા=બ્રીજવાન

નામના ગોવાળની પુત્રી એ ભક્તિનો

અવતાર હતાં+કૃષ્ણ)

સમતોલ=બરાબર; સાટે

તુક=કડી; છેલ્લું ચરણ

હે ! પ્રાણી તું રાધાકૃષ્ણ સિવાય બીજું કંઈપણ બોલ નહિ, બોલ નહિ, બોલ નહિ. સાકર અને શેરડીનો મીઠો સ્વાદ છોડી દહનું તું કડવા લીમડાનો રસ (પીવા માટે) ઘોળ નહિ (અર્થાત્ હરિ ભક્તિરૂપી સાકર ને શેરડી જેવા મિષ્ટ રસ છોડી સંસાર રૂપી (માયારૂપી) કડવા લીમડાનો રસ પીવા માટે ન ઘોળ. મતલબ કે ભક્તિ છોડી માયામાં ન લપટા)

રાધાકૃષ્ણ સિવાય બીજું કંઈ પણ બોલ નહિ. ચંદ્ર અને સૂર્ય જેવાનું તેજ છોડી દઇને તું આગીઆ સાથે પ્રીત જોડીશ નહિ. (ચંદ્ર સૂર્યના તેજને હરિરસ સાથે અને સંસારને આગીઆ સાથે સરખાવે છે, ચંદ્ર સૂર્યના તેજ આગળ આગીઆનું તેજ જેમ ક્ષૂદ્ર છે, તેમ હરિરસ આગળ સંસાર ક્ષૂદ્ર છે મતલબ કે અસ્થિર છે) રાધાકૃષ્ણ હે! પ્રાણી, જીવ, તું તારા આ મનુષ્ય દેહરૂપી મણિને હીરા માણુકરૂપી હરિ ભક્તિને મૂકી દઇને કથિરરૂપી સંસાર સાથે તોલ નહિ. અર્થાત્ દેહ છે તે મણિ જેવો છે તેની સાથે હીરા માણુક વગેરે ઝવેરજ તોળાય (બદલો થાય) કંઈ કથિર સાથે તોળાયજ નહિ. મતલબ કે બદલો થાયજ નહિ, (કારણ કે લાયકને લાયક વસ્તુ સાથેજ સરખાવવી. મીરાં કહે છે કે ગિરિધર (ગિરિ=પર્વત+ધર=ધારણ કરનાર) પ્રભુએ તને શરીર સમતોલમાં આપ્યું છે (અર્થાત્ દેહને ભક્તિની સાટોસાટ આપ્યો છે. અર્થાત્ દેહની સાટે તેઓને તે ભક્તિ આપવાની કહી ત્યારે તને મનુષ્ય દેહ આપ્યો છે.) માટે રાધાકૃષ્ણ સિવાય બીજું કંઈ પણ બોલ નહિ.

પાઠ ૬.

અધિકાર=મતાઃ હુકમ

અમલ=હુકમ | દોર=તોર

સફળ=ફળવાળો; સાર્થક

દાનત=દાન

છોડું કછોડું થાય પણ માઆપ કમાઆપ

થતાં નથી=છોકરા માઆપની અવ-

ગણના કરે. સામું બોલે, હુઃખ પણ

દે; પણ માઆપ કદાપ કમાઆપ

થતાં નથી એટલે છોકરાં ઉપરથી

પોતાનો પ્રેમ આછો કરતાં નથી

છોકરાઓના ગુનાહને તેઓ દરગુજર

કરે છે, તેમના વર્તન સામું જોતાંજ

નથી પણ ઉલટું તેમના તરફથી

આવતું હુઃખ ખમી લઇ તેમને સુખ

થાય તેમ કરે છે; અર્થાત્ તેમનું

ભલું થાય એમ ઇચ્છે છે

વિદ્વાન=વિદ્યામાં નિપુણ (વિદ્વા ધાનુ

બાણવું)

ઉદ્ધતાઇ=અસંખ્યતા; તોછડાઇ (ઉદ્ધ-

તમાં ઉદ્ધ ઉપસર્ગ+હનધાતુ=મારી
નાખવું, હનનો બૂતકૂદંત હત એ
ઉપરથી ઉદ્ધ+હતની સંધી=ઉદ્ધત)
નિષ્પક્ષપાતપણે=ન્યાયની રીતે; પક્ષ-
પા વગર

કુસંપ=કંઠઓ

સમાધાની=સલાહ શાંતિ

રાજ્યાધિકારીઓ=રાજ્ય ચલાવનાર
અમલદારો (રાજ્ય+અધિકારીઓ)

રાજ્ય ધર્મ=રાજ્ય પ્રત્યેની કરજ

ગરઉપયોગ=ખરાબ ઉપયોગ (ગર
+ઉપયોગ)

વર્તમાનપત્રદારા=ચાલુ ખબર આપ-
નારા પત્ર મારફતે (વર્તમાન-વર્ત
ધાતુ=હોવુંનો વર્તમાન કૂદંત+પત્ર+
દારા=મારફતે)

કાયદાની તલવાર ઝખૂમે છે=કાયદા
રૂપી તલવાર તેમને માથે હાલ હાલ
કરે છે. જેમ ઝખૂમતી તલવાર
પડવાથી તરત મરણ થાય તેમ
એવા અમલદારો કાયદાથી વિરુદ્ધ
ચાલે તો તુરત કાયદારૂપી તલવારથી

સવાલ—નાણાંને બદલે પહેલ વહેનો શેનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો ?

તેમાં શી શી અડચણો પડવાથી કોડી સીપનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા ?

તેમનો નાશ થાય; એટલે સત્તા બચ
ચક-પૈકું

ઇતિહાસ (સં) બનેલા બનાવ તેના
ખરા રૂપમાં વર્ણવવા તે. (ઇતિ
=એ પ્રમાણે+હ=નિશ્ચય; ખરેખર
+અસ=હોવું+અ=ક્રિ. બ. પ્ર.)

ઇતિહાસ=સં) જેમાં જીની વાર્તા
હોય તે. (ઇતિહ=જીની વાર્તા+
અસ=હોવું+અ=ક્રિ. બ. પ્ર.)

ટાપો=ટોણો

ચીથરે હાલ=ગરીબ; જેની ચીથરાં
પહેરવાની હાલત હોય તે

દષ્ટાંત=દાખલો

પાઠ ૧૦.

વિનિમય=એક જાણસ આપી બીજી
લેવી તે; અદલોબદલો

અંકાય=નકી કરાય (અક ધાતુ=
ચિહ્ન કરવું)

કણીઓ=દાણા વેચનાર (કણ=દાણા)

મૂલ્યવાન=કીમતી (મૂલ્ય+વાન)

નાણું=એક જાણસ વડે બીજી બધી

ચીજોની બદલી કરી શકાય તે જાણસ

કોડી સીપનો ઉપયોગ કયા કામમાં ઘણો લાગતો નહિ ? હાલ
કોડીની લેવડ દેવડ ક્યાં ચાલે છે ? લોઢાનાં સિંકા ન બનાવતાં રૂપા
અને સોનાનાં બનાવવાનાં ખાસ કારણો સમજાવો.

પાઠ ૧૧.

ગિરિ=પર્વત

તળાટી=તળેટી

દામોદર=વિશેષ નામ છે; કૃષ્ણ. (દામ

ઉદરે યસ્યયઃ જ્ઞેને ઉદરે દોરકું
છે તે દામોદર; કૃષ્ણ)

વામીએ=મુક્ત થઇએ; કાઠી નાખીએ

પક્ષાપક્ષી=વિરોધ; તડ

સમદષ્ટિ=સરખી નજર

ગૌમૂત્ર=ગાયનું મૂત્ર (ગૌ=ગાય+મૂત્ર)

વાક્ય દાન=વચન; કાલ આપવો તે

(વાક્ય=બોલતો સમૂહ+દાન=આપવું)

નિશા=રાત્રી

ભોર=પ્રભાત

ઢંગ=લક્ષણ

મૌન=બોલવું નહિ તે

અધવધરા=નહિ આમ ને નહિ આમ

એવા અધકચરા

ભ્રષ્ટ=અગડેલા; વટખેલા

અધાણું=અધાયું; લાગ્યું

રાતું=સ્ત્રી કુટુંબાદિવાળું

માતું=ધરાએણું

નેહ=પ્રીતિ

ઉડા=ગાઠો

હળવાં=હલકાં

તોલે=ખરાખરીમાં

ના'વે=આવે નહિ

ખરખરો=લાગણી

ફાક=મિથ્યા

ચિતવ્યો=ધારેલો

અર્થ=હેતુ; વિચાર

ઉગરે=રહે; બચે

ઉદ્દેગ=અફસોસ; દીલગીરી

શકટ. ગાડું

શ્વાન=કુતરી

છાય=છાંયડો

લતા=વેલ

થથા=જેમ

વ્યર્થ=ફોગટ; નકામો

શાયે=દીલગીર કરે

બુગલ=બે; જોડ

પાઠ ૧૧ નરસિંહ મહેતાને ઢેડ વૈષ્ણવનું આમંત્રણ.

સમજીતી—પર્વતની તળેટીએ દામોદર નામનો કુંડ હતો; ત્યાં નરસિંહ મહેતા રોજ નાહવા જતા હતા. ઢેડ જાતિમાં હરિની દઢ ભક્તિ હતી, તેઓ એક દિવસ મહેતાને પ્રેમ પૂર્વક પગે લાગ્યા, પર્વતની તળેટીએ હાથ જોડીને સ્તુતિ કીધી અને બહુ બહુ પ્રકારે વીનવ્યા કે મોટા પુરુષ અમારી એટલી વિનંતી છે કે અમે તમે અમારે આંગણે કિરતન (ભજન) કરો. પર્વતની તળેટીએ (ભજન કરો) જ્યેષ્ઠ અમે પ્રેમરૂપી પદાર્થ (ઇશ્વર રૂપી વસ્તુ) પામીએ અને જન્મ મરણની ખટપટમાંથી મુક્ત થઈએ. (ઇશ્વર પ્રેમ સ્વરૂપ છે માટે પ્રેમ પદાર્થ) હાથ જોડી કહેતામાં મહેતાને દયા આવી કારણ કે મહેતાજી ઘણા દયાળુ વૈષ્ણવ હતા. પર્વતની તળેટીએ જ્યાં પક્ષાપક્ષી (તડ) હોય છે. અર્થાત જ્યાં સંપ હોતો નથી, ત્યાં પરમેશ્વર પણ હોતો નથી, માટે સઘળે ઢેકાણે સરખી દષ્ટિ રાખનારને તો સઘળા સરખાંજ છે, એવો વિચાર કરી, જાઓ, ગાયના છાણુ મૂત્રથી તુળશી વૃક્ષની આબુઆબુ લીંપજો. અમે આવીશું, એવું વૈષ્ણવે (મહેતાએ) વચન આપ્યું, પર્વતની તળેટીએ પછી મહેતા રાત્રે ભજન કરવા લાગ્યા. ઢેડા પ્રસાદ લાગ્યા તે વિષ્ણુને ધરાવ્યો અને ઉત્સવ કર્યો, સવાર થતાં લગી ભજન કર્યું તેથી સઘળા વૈષ્ણવ (ઢેડાઓ) સંતોષ પામ્યા. પર્વતની તળેટીએ પછી હરિના ગુણ ગાતા તાળ, શંખ અને મૃદંગ વગાડતા વૈષ્ણવ (સાધુ) સાથે મહેતા ઘેર આવ્યા. નાગરી નાત આ જોઈ હસી હસીને તાળી લે છે. અને કહે છે કે આ બ્રાહ્મણના શા ઢંગ ! પર્વતની તળેટીએ મહેતાએ આ સાંભળ્યું પણ ચૂપ રહીને તેઓ ચાલ્યા ગયા. કારણ તેમણે વિચાર કર્યો કે એ અધકચરાઓને શું હિતર આપવો ? લોકો જાણ્યા અને સ્ત્રીપુરુષ મહેતા ઢેડને ત્યાં ભજન કરવા ગયા હતા એવું જાણી મહેતાને પૂછે છે કે તમે

એવા કેવા કે દેડને ઘેર ભજન કરવા ગયા ? પર્વતની તળેટીએ૦ તમે નીતિ બાણો નહિ, અને કાંઈ વિવેક વિચાર પણ સમજતા નથી. ત્યારે નરસિંહ મહેતો હાથ જોડીને કહે છે કે મને તો ફક્ત વૈષ્ણવનોજ આધાર છે. પર્વતની તળેટીએ૦

ગામ લોકોને મહેતાએ આપેલો જવાબ.

સમજૂતી—અમેતો એવા, એવા, વળી તમે કહો છો તેવા (બ્રહ્મ) છીએ. જો તમે અમને ભક્તિ કરતાં છતાં પણ બ્રહ્મ કહેશો તો અમે દામોદર (કૃષ્ણ પરમાત્મા) ની સેવા કરીશું અર્થાત અમારે તમારી કાંઈજ જરૂર નથી (ટેક) જેનું મન જેની સાથે બંધાય તે પ્રમાણે તે વર્તે. (પછી દાખલો આપે છે કે) માંડે ધર પ્રથમ રાતું સ્ત્રી કુટુંબાદિથી ભરપુર હતું, તે હવે હરિશ્પી રસથી માતું થયું છે, અર્થાત્ હવે સંસારિક વિષયોથી મુક્ત (હરિરસમાં નહાતું) થયું છે, અને તેનાજ ગુણુ ઘેરઘેર ગાતું ફરે છે (ટેક) બધા સાથમાં (સઘળા માણસોમાં) હું એકલોજ ભુડો છું, ભુડાથી પણ ભુડો છું; તમારા મનમાં આવે તેમ કહેજો (પણ મારે તેની પરવા નથી. કારણ કે મને ઉંડો નેહ લાગ્યો છે. [મારે શ્રી પ્રભુ સાથે ઉંડી (ગાઢ) પ્રીતડી બંધાઈ છે.] (ટેક) કર્મ અને ધર્મની વાત અર્થાત્ પુણ્ય કર્મ કરવાં અને દાન કરવું ઇત્યાદિ જેટલી વાતો છે તે મને ગમતી નથી, જેનાથી સઘળા પદાર્થ મળે એવા મારા પ્રભુની તોલે તે (કર્મ ધર્મની વાત) કદી આવે નહિ. (ટેક) ટીપ:—નરસિંહ મહેતા કર્મ ધર્મને માનતા નહેતા. તે તો માનતા હતા કે ઇશ્વરનું ભજન કરવાથીજ તે મળે છે, અને મળ્યા એટલે જસ. સઘળી વસ્તુઓ તેમાં સમાયલી હોવાથી સઘળુંજ મળે છે; માટે ઇશ્વરનું ભજન કરવું, અને કર્મ ધર્મની વાત છોડી દેવી. હું નરસિંહ મહેતો હલકાં કર્મ કરનાર છું. મને તો વૈષ્ણવ (હરિ ભક્તિજ) વહાલા

છે. હરિજન (હરિલકત) થી જે લોકો જુદાઈ ગણુશે; તેમના ફેરા ફેગટ ઠાલા છે, અર્થાત્ તેમનો જન્મ દુનિયામાં નિરર્થક છે, કારણ કે જેને માટે જન્મ આપવામાં આવ્યો છે; તે હેતુ નષ્ટ થાય છે. (ટેક) દીપ:— હરિજનથી જુદાઈ ગણુવી નહિ, એટલે ગમે તે જાતનો હોય, ફક્ત હરિજન જોઈએ તો પછી તે અને આપણે સઘળા સરખા છીએ.

ઇશ્વર ઇચ્છા ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી.

સમજુતી—જગતના ગુરુદેવ—પરમેશ્વરને જે ગમે અર્થાત્ તેની ઇચ્છાથી જે થાય, તેની દીલગીરી કરવી ફેકટ છે. આપણા ધારેલા વિચાર (કાર્ય) થી કાંઈ પણ થતું નથી. (ઇશ્વરનું ધારેલું જ થાય છે.) ઉદાહરણ આપણે માટે શોક કરવોજ રહે છે (ટેક) ગાડાની નીચે ચાલતું કુતરું જેમ હુંજ ગાડું ખેંચું છું એમ માને. તેમ સર્વ વાત “હુંજ કંઈ છું” એવું મનુષ્યો માને છે, તે અજ્ઞાનતા (મુર્ખાઈ) છે. એવીજ રીતે સૃષ્ટિનું મંડાણ (શરઆત) પણ છે. અર્થાત્ ઇશ્વરની મરજીથી આ સઘળી દુનિયા ઉત્પન્ન થએલી છે. તે વાત કોઈક જોગી અથવા મહા તપસ્વી જાણે છે. (સઘળા લોકો તો “હુંજ કંઈ છું” એવા ભ્રમમાંજ કુટાય છે.) (ટેક) જે મનુષ્યથી થતું (બનતું) હોય તો કોઈજ દુઃખી રહે નહિ, શત્રુઓને મારી (સઘળા સરખાજ દેખાય) ખીજનો છાંયડો પડવાથી ધરપર ધર બાંધે અર્થાત્ કોઈના ધરનો છાંયડો ખીજના ધર પર પડે, તો તે તુરત પોતાનું ધર પેલાથી ઉંચું કરાવે એટલે પરધરનું શીળું પણ ખમે નહિ. (ટેક) ઋતુઓ એની મેજેજ જેમ વેલ, પાંદડાં, ફૂળ, ફળ વગેરે આપે છે. (જે પ્રમાણે જે ઋતુમાં થવું જોઈએ તે ઋતુમાં ઇશ્વર પ્રેરણાથીજ થયા કરે છે) મૂર્ખ મનુષ્ય મનમાં ફેગટ શોચ (દીલગીરી) કરે. જેના નસીબમાં જે લખ્યું હોય છે તેને તે યોગ્ય સમયે એની મેજેજ મળે છે (ટેક) ગ્રંથોની ગડબડ કરીને કાંઈ પણ વાત ખરી

કીધી નહિ. અર્થાત્ વેદમાં ઇંદ્ર, વરુણ આદિ દેવો માન્યા. ઉપનિષદમાં નિરંજન નિરાકાર ઈશ્વર માન્યો, વળી પુરાણોમાં મૂર્તિઓ માની; આમ ત્રયોમા ગડબડ કરી નાખી તેથી ચારા મનમાં તો એમ આવે છે કે મન, કર્મ અને વચનથી પોતે માની લાઇ જોને જે ગમે તેને તે પૂજે; અને તેને એસખે એજ ખરું છે. (ટેક) સંસારના સુજને મિથ્યા માનજો; કૃષ્ણ વિનાતું ખીજી સર્વ કાચું છે. એ હાથ જોડી નરસિંહ કહે છે કે હું જન્મોજન્મ હરિનેજ જાચું છું. હરિ (કૃષ્ણ પરમાત્મા) નીજ લક્ષિત કરું છું. [માટે દરેક માણસે કરવી એ વ્યંજ્ય (લાક્ષણિક અર્થ) છે.]

પાઠ ૧૨.

ધર્મ=(સં)કરજ (ધૃ ધાતુ=ધારણ કરવું)
તારાગણ=તારાનો સમુદાય (તારા+
ગણ=સમુદાય; જથ્થો)
નીતિ નિયમ=નીતિનો નિયમ
પરમાત્મા=(સં) મોટો આત્મા; પર-
મેશ્વર (પરમ=મોટો+આત્મા, આત્મા
એ આત્મન શબ્દ ઉપરથી=જીવ)
મોટો જોનો જીવ છે તે; જે ઉદાર છે તે
અદ્ભુત=નવાઈ ઉપજાવે એવી
પ્રેમવૃત્તિ=પ્રેમભરી નજર (પ્રેમ+વૃત્તિ)
વિમુખ=મોઢું પાછળ ફેરવેલું એવું;
પૂઠ કરી હોય તેવું. (વિ=ફેરવેલું
+મુખ=મોઢું) દૂર, આધું.
નિયંતા=નક્કી કરનાર; બનાવનાર
આચાર વિચાર=પવિત્ર વિચાર;

(આચાર=અ+ચર=ચાલવું. ધર્મ-
શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્તવાની
રીત+વિચાર)
ખલકે=(કા) ધણું કરીને; વિશેષે.
પ્રાણ પાંચ છે. પાન, અપાન,
વ્યાન, સમાન, ઉદાન
દારણુ=લયંકર
અંપલાબ્યો=વગર વિચારે ઝોકાબ્યો
તીક્ષ્ણુ=તીણી; તીખી
પુષ્પમાળા=ફૂલની માળા
ધર્મ માટેની એની ભૂખ સર્વથી
મોટી છે=ખીજી ભૂખ થોડું ખાધાથી
જરાતરા શાંત થાય, પણ અ
ધર્મરૂપી ભૂખ ધર્મ પાળવોજ એવી
પ્રબળ ઇચ્છા એટલી બળવાન છે કે
તેમાં ધણા કાળનો ભોગ આપવામાં

આવે તોપણ તે શાંત થતી નથી.
 અલૌકિક=(સં) લોક સંબંધી નથી
 તે. (અ=નહિ+લૌકિક=દુનિયા)=
 લોક વહેવારમાં ન હોય તેવું.
 સંતોષે છે=સંતોષે છે. (સમ+તુષ્
 ધાતુ=ધરાવું)
 નાસ્તિક=(સં) જે પરમેશ્વરને નથી
 માનતો તે (ન=નથી+આસ્તિક=
 જગતને બનાવનાર પરમેશ્વર છે
 એમ માનનાર)
 રાજ્યસત્તા=રાજ્ય તરફથી મળેલી
 પદવી (રાજ્ય+સત્તા)
 વાસના=સૂક્ષ્મ ઇચ્છા
 આત્માને ડુબાડે છે=જીવને ઉચ્ચ
 સ્થિતિએ ન લઈ જતાં અધોગતિએ
 લઈ જાય છે.
 અસ્તિત્વ=હોવાપણું
 અવગણના=(સં) અનાદર; એ કાણુ
 છે? એમાં શું છે? એવી રીતે
 જે બોલવું તે
 અસાધારણ=જે સામાન્ય નથી એવું;
 ધણુંજ (અ+સાધારણ=સામાન્ય)
 અમૂલ્ય=કીમતી (અ+મૂલ્ય) જેવું
 મૂલ્ય થઈ શકે નહિ તે

દૃઢ=મજબૂત; ફરે નહિ તેવો
 આસરો=આધાર
 મૈત્રી=દોસ્તી (મિત્ર ઉપરથી મૈત્રી)
 ઉત્પતિ=(સં) મોટાપ (ઉદ્=ઉચ્ચ+
 નત્=વળેલું+પ=વાળું) નત્ એમાં
 નમ્ ધાતુ=નમવું) ઉંચાપ, ઉંચ
 સ્થિતિ; ચઢતી
 સ્પષ્ટ=ખુલ્લું
 ઉદય=(સં) ઉંચે આવવું (ઉદ્+
 ધ=જવું) ચઢતી; આબાદી
 જનગૃહ=જનગૃહો; ઉત્તેજીત
 ઉત્સાહી=(સં) ઉમંગી; આતુર
 (ઉત્+સહ=ખમવું)
 સ્વાભાવિક=(સં) ઇશ્વરકૃત; કુદરતી
 (સ્વભાવ+ધક=વાળો) સ્વભાવવાળો
 રચ્યાપચ્યા=ગુંથાઈ ગયેલા
 અનંતકાળ=લાંબો વખત (અન્=નહિ
 +અંત=છેડા+કાળ=વખત) જેનો
 છેડો નથી એવો વખત
 પાઠ ૧૩.
 માસિક=મહીનાનો (માસ+ધક)
 વૈદિક=વેદને માનમારા; સ્માર્ત (વેદ
 +ધક) વેદ પ્રમાણે વર્તનારા
 આરંભ=શરૂઆત (આ+રમ્=રમવું)

અબ્યાસ=(સં) મહાવરો; ટેવ (અભિ+
અસ=હોવું)=વારે વારે તેનું તેજ
કામ કરવું તે.

કમને=મન વગર; ઈચ્છા વિરુદ્ધ

પાઠશાળા=કોલેજ

કાવ્ય=(સં) કવિતા (કવ્ ધાતુ
ઉપરથી કહેવું; વર્ણન કરવું)

લેખાયા=ગણાયા

અયત્ન=(સં) મહેનત (યત્નમાં યત્
ધાતુ=મંડવું)

પ્રુદ્ધિવર્ધક=પ્રુદ્ધિને વધારનારા (પ્રુદ્ધિ
+વર્ધ+અક)

સફળ થયા=ફાવ્યા; (સ+ફળ)

ગૃહસ્થ=(સં) ઘર માંડીને રહેલા
(ગૃહ=સ્ત્રી; ઘર+સ્થ=રહેલા)

અગ્રેસર=(સં) આગેવાન; પહેલ
કરનાર (અગ્ર=પ્રથમ+સર=જનાર)

શ્રીમંત=(સં) પૈસાવાળા (શ્રી=લક્ષ્મી
+મંત=વાળા)=લક્ષ્મીવાળા

રહેણી=રહેવાની સ્થિતિ

કહેણી=કહેવાની રીત

મુંબઇગરા=મુંબઇમાં વસનાર

ચડસાચડસી=પડાપડી

ઉદર=(સં) પેટ; અનાશય; જઠર

રસ્તો બદલ્યો=ખીજો ધધો સ્વીકાર્યો
તારે ખોળે છું=તારાપર મારો આધાર
છે. (મા જેમ ખોળામાં લઇ રક્ષણ
કરે છે તેમ હું તારા ખોળામાં હોવાથી
તું મારી માની પેઢે માફ રક્ષણ કરજે)

કમાવાને=પ્રાપ્ત કરવાને

સભા પ્રચારક=સભાઓ ભરવાના રિવા-
જનો ફેલાવો કરનાર (સભા+પ્રચારક
=ફેલાવો કરનાર)

ઉદયકાળ=(સં) ચઢતીનો લખત.
(ઉદય+કાળ)

ગદ્યપદ્ય લખાણુ=નિબંધરૂપ લખાણુ.
નર્મગદ્ય=નર્મદાશંકર કવિનું બનાવેલું
=લખેલું વાંચન પુસ્તક.

નર્મકાશ=નર્મદાશંકરનો શબ્દસંગ્રહ
(નર્મ+કાશ=શબ્દ સંગ્રહ)

ધર્મવિચાર=ધર્મ સંબંધી જેમાં વિચાર.
વર્ણવેલા છે તે.

હિમાયતી=મદદગાર; હિમાયત કર-
નાર; પક્ષ કરનાર

ડાંડીયો=કોઇની પરવા વગરનો. (ડાંડ=
લુચ્ચો; નામ પ્રમાણેજ એ
પત્રમાં લેખ પણ લખતા હતા)

મર્મપ્રહાર=મસ્કરી રૂપ અથવા સામાની

લાગણી દુખાય એવા ગૂઢ અર્થ-
વાળા લખાણના ફટકા (મર્મ=માર્મિક
=મહાર=ફટકા)

મહાલતો=ફરતો; ભાગ લેતો

તૂટ્યા=વેપારમાં પડી ભાગ્યા; દેવાળુ કાઢ્યું

આજીવિકા=(સં) ગુજરાત (આ+જીવ
ધાતુ=જીવતું, જીવિકા=જીવવાનું સાધન)

મહારાજ્ય=મોટા રાજ્ય (મહા+રાજ્ય
તારવણી=સાર

રાજ્યરંગ=રાજ્યોનો રંગ; જુદાં જુદાં
રાજ્યો કેવી રીતે થયાં, ક્યાં કારણથી
ચઢતી પડતીમાં આવ્યાં તે સંબં-
ધીની હકીકત

પુખ્ત=ઠરેલ; આજીઆજીનો વિચાર
કરી શકે તેવાં

દીનતા=(સં) ગરિબાઇ (દીન=ગરીબ
+તા=પણું)

પ્રેમશૌર્ય=પ્રેમ અને શૂર

પાઠ ૧૪.

ધનાઢ્ય=પૈસાદાર

સુશીલ=સારા સદાચારવાળી; ડાહી;

ગુણવાન (સુ=સારા+શીલ=સદાચારણ)

ખાળી મૂકવું=મનમાં તેને ધણીજ

લાગણી થાય તેવું કરવું

ધુંટડા ગળી જતી=મનમાં વાત રાખતી
કાંઈને કહેતી નહિ. (જેમ આપણે
ધુંટડા ગળી જઈએ છીએ તેમ
તે પોતાને માથે આવેલી આફત
સહન કરતી)

જીલ્લો ચલાવ્યું=કળયો કર્યો; વાઝપુલ
ચલાવ્યું

ખેશરમાઇ=નિર્લજ્જતા

મોઇ ભેંસના મોટા ડોળા=મરેલી

ભેંસના ડોળાના તેના મુઝા પછી

વખાણ થાય છે કે એની આંખો

કેવી હતી ! પણ જ્યારે તે જીવતી

હોય છે ત્યારે ખાવાનું ઓછું

પડવાથી અથવા ખીજ કાઢ કાર-

ણથી ધુંડાડ મારી માલીક સામે

ભાળે, તો તે કહે કે “બાપા તારા

ડોળા” આ ઉપરથી સમજવાનું એ

કે જે ડોળા જીવતાં બાપા કહેવાતા

તેજ મુઝે વખણાય છે. અર્થાત્

જે મનુષ્ય જીવતાં નિંદાતું હોય તેને

મુઝા પછી લોકો વખણે છે, આવે!

દુનિયામાં સાધારણ રિવાજ છે.

ઔરમાન=શોકનો છોકરો (સંસ્કૃત

અપરમાતૃ) સાવકીનો છોકરો

પ્રસંગદ્વારા=મેળાપ વખતે; જોગ
મળતાં (પ્રસંગ=મેળાપ; સંબંધ+
દ્વારા+વડે)

વિદ્યારસ=(સં) વિદ્યા એજ રસ;
વિદ્યારૂપી રસ

મધુર=મીઠું; દેખાવે પ્રિય; મનોહારી

આશ્રિત=(સં)જેને આશરો આપેલો
છે તે (આ ઉપસર્ગ+શ્રિ ધાતુ
આશ્રય લેવો તેનું જૂતકૃદંત શ્રિત)

જેણે આશ્રય લીધેલો છે તે

વિદ્યાર્થી=(સં) વિદ્યા મેળવવાને ઇચ્છ-
નારા (વિદ્યા+અથિન=મેળવવાને
ઇચ્છનારા)

વિદ્યારસિક=વિદ્યાનો રસિઓ; વિદ્યા
ભણવામાં જેને રસ પડે છે એવો

વિદ્યા રસિક કયો=રમતો એવી રમણી

કે જેથી વિદ્યાઉપરનો શોખ જન્યૂત

થયો; નાની વયમાંજ વિદ્યાનો શોખ

લગાડ્યો એટલે નાની વયમાંથીજ

વિદ્યા ભણવા લાગ્યો.

ખુશામત=(ફા) હાજીહા

અધમ=હલકી

સંગતિ=(સં) સોખત (સં=સારી
ગતિ=જવાની ક્રિયા ગતિ એમાં

ગમ ધાતુ=જાણું)

ગર્ભ શ્રીમંત=ગર્ભમાંથીજ જેના ઉપર
શ્રીમંતાઈની છાપ પડેલી હોય છે તે

સમોવડીઆ=સરખા (ઉંમરે સરખા)

લઘુવયમાં=નાની ઉંમરમાં (લઘુ+
વયમાં=ઉંમરમાં)

સહાધ્યાયી=(સં) સાથે અભ્યાસ કરનાર
તે (સહ=સાથે+અધ્યાયી)

ગાઢ=ગાઢી; મજબુત; વજ્રલેપ

સરી પડી=છુટી ગઈ

વજ્રલેપ=મજબુત; (વજ્ર=ઈંદ્રનું હથિ-

યાર; એ એટલું બધું મજબુત

છે કે પર્વત ઉપર ફેંકવાથી

પર્વતનાં શિખરો તૂટી પડે ને+લેપ)

નગર સુધારક=શહેરને સુધારનાર

(નગર+સુધારક)

કાપડ વણવાનું યંત્ર=મીલ

ગુપ્ત=(સં) છાનો (ગુપ્તમાં ગુપ

ધાતુ=સંતાડવું. ગુપ્તનું જૂતકૃદંત

ગુપ્ત=સંતાડેલું; છાનું)

લોકેષણા=લોકોનાં વખાણની ઇચ્છા

(લોક+એષણા=વખાણની ઇચ્છા)

ઉત્પન્ન=(સં) પેદાશ (ઉદ ઉપસર્ગ

એના દનો સિંધમાં ત થાય છે)

ધવનિંગ પાટિ=સાંજનો મેળાવડો

આમંત્રણુ=(સં) તેડું (આમંત્ર=
ખોલાવડું+અન=ક્રિયાવાચક પ્રત્યય)

=ખોલાવવાની ક્રિયા કરવી તે

પ્રતિષ્ઠા=(સં) આખર

સ્વચ્ચાતિ=(સં) પોતાની નાતના સ્વ
=પોતાની+ચાતિ=નાત)

વિદ્યાર્થી અવસ્થા=(સં) વિદ્યાર્થી
તરીકેની સ્થિતિ

વસી ગયા=વાસો કરીને રહ્યા; ગુણોએ
એના મનપર અસર કરી અને તે
અસર કાયમ રહી.

સ્મિત ભયું=મંદમંદ હસતું

સ્મિત=જેમાં મંદમંદ હસવું ભરેલું
છે એવું

રમણીય=(સં) શોભાયમાન (રમણાતુ
રમવું+અનીય નિષ્પર્થનો પ્રત્યય=
યોગ્ય) રમવા યોગ્ય

વદન=(સં) મોં (વદ=ખોલવું+અન
ક્રિયા વાચક પ્રત્યય) ખોલવાની ક્રિયા
કરનાર સાહિત્ય

હુવો તે વિવાહ=જન્મ થતાં લાગણો
વિવાહ થવો તે

પરખાવો=તપાસવો

પારણામાંથી પરખાવો જોઈતો હતો=
ધાવણો હતો ત્યારથીજ વિવાહ થવો
જોઈતો હતો.

વિવાહ=(સં) સગાઈ (વિ=વિશેષે
કરીને+વહ=વહેલું; લઈ જવું=
વિશેષે કરીને લઈ જવું તે)

સો કાઠ આવ્યું જતું રહેતું=વિવાહ
કરવા માટે આવનાર સઘળા માણસ
વિવાહ કર્યા સિવાય જતાં રહેતાં
(આવ્યું=આવેલાં માણસો)

સકરે=(ક્ર) જલા; પુછ્યું

પ્રસન્ન્યો=અવતર્યો

માથું ફરી ગયું=મિગળ જતો રહ્યો;
ગુસ્સે થયા

કટકાર=ધિકકાર

મેણું દીધું=લાગણી થાય એવા શબ્દ
સ્ત્રીકાર્યુ=કમુલ કર્યું [કલા

લેવી=એક પ્રકારનો મેલાવડો; મોટા
મોટા લોકો ગવર્નર સાહેબને સલામ
કરવાને ભેગા થાય છે તે.

પાઠ ૧૫.

હરિજન=હરિભક્ત; હરિને ભજીને
તેમના મય થઈ ગએલા પુરુષ

પંખીડા=જીવ (જીવ રૂપી પંખીડા)

આરો=આવારો; છેડો	ધરથકી=પ્રથમથી; શરૂઆતથી
હરિપદ=ઈશ્વરનું સ્થાન; હરિના	ધારે=વિચારે; વિસામણુ કરે
ચરણ કમળ	શૌચ=પવિત્રતા (શુચી ઉપરથી)
અલખ=પરમાત્મા	શૌચ શુચી=પવિત્ર)
લેહ=તાન	આચાર=આચારણુ
પારપાર=ઢેઢાઢેઢા; છેડા સુધી	કુસંગ=નકારી સોખત (કુ+સંગ)
ભગ્મડી=આપી	અનૃત=જુઠું
સંત=ઈશ્વરને ઓળખનાર મહાત્મા;	કિરતાર=કરનાર; બનાવનાર; ઈશ્વર
પવિત્ર પુરુષ	શશિ=ચંદ્ર; સોમ
સાહેલી=સખી	શર્વરી=રાત્રી
દાનવ=રાક્ષસ; (દનુ=દિતિ નામની	ધામ=ધર
કન્યપ ઋષિની સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન	નરદેહ=મનુષ્યદેહ
થયેલા માટે દાનવ)	નક્રમ=નક્રમો
દેવા=દેવો	દંભ=ખોટો ડોળ
હરજી=ઈશ્વર	ચાર=સુંદર

પાઠ ૧૫. હરિજનનાં હૃદય.

હરિજનનાં હૃદય—અત્યાર મુઢીમાં થયેલા હરિજન (હરિ-ભક્તો)નાં હૃદય હરિના ભક્તિપી રસથી આર્દ્ર થઇ, કેવાં રસ લીન બન્યાં હતાં, તે દૃષ્ટાંતથી બતાવી ધીરો ભગત પોતાના જીવને-સર્વ પંખીને (સર્વ જીવને) બોધ કરે છે.

સમજુતી—હે ભાઈ, મનુષ્યપી પંખીડા :આ તો ઉતરવાનો ઘાટ છે. માટે પીયુ પીયુ એવો પોકાર કરો. અર્થાત્ જીવને શિખામણુ આપે છે કે હે ભાઈ મનુષ્ય-પંખી આ સંસારપી સાગરનો ઘાટ તારે ઉતારવાનો છે, અને પેલે પાર હરિપદમાં જવાનું છે. ઘાટ

૩૨] હિંદુસ્તાનની સા. ભૂગોળની પ્રશ્નોત્તરમાળા ૪ આના.

ઉતારવા માટે નાવ જોઇએ માટે કવિ કહે છે કે પીયુ પીયુ પોકારો. એટલે ઇશ્વરના ભજનરૂપી મધુર અવાજ કરો-ઇશ્વરનું ભજન કરો એ ભજનરૂપી નાવથીજ તમે આ સંસારરૂપી સાગરનો ધાટ તરી શકશો. તમારા હૃદયકમળમાં અર્થાત્ મનમાં હરિનું પદ=ઇશ્વરનું ભજન-ઉપાધિ રહિત હરિનું આનંદમય સ્થાન ધારણ કરો. અર્થાત્ હરિના ચરણ કમળનું ધ્યાન ધરો. (ટેક) જે સ્ત્રી-પુરુષોએ જાગીને જોયું છે-સમજીને ઇશ્વરનું ભજન કર્યું છે, તેમને અલખ, લખ (સાકાર અથવા નિરાકાર ઇશ્વર) ના ભજનની લેહ (તાન) લાગી છે એ તાનથીજ અર્થાત્ ભજનથીજ મીરાંબાઇ, કરમા, શયરી, પુરી એ સહજમાં સંસાર તરી ગયાં. અર્થાત્ તેમનું ચિત્ત હરિના ભક્તિરૂપી રસમાં નાથું કે તરતજ તેઓને મોક્ષ મળ્યો. (ટેક) ગોપીચંદ રાજા અને ભરતને પણ એવી લેહ લાગી હતી, તેથી તેઓ આ સંસારરૂપી સાગરમાંથી ઢૂંઢૂંક આવી ગયા-પાર ઉતરી ગયા. એજ રીતે પીપો, સુરદાસ અને હરિનો દાસ કબીરો એ સર્વે ઇશ્વરના ભજનની લેહથીજ મોક્ષ પામ્યા છે; એ વાતને સમજીને સંસાર જાણે છે એટલે એ વાત જગજાહેર છે. (ટેક) ઉપર પ્રમાણેજ કુઓ કુંભાર, સદનો કસાઇ, ધનોજી જાટ અને નામો ઢાઢી એ સર્વે પણ હરિ ભજનથીજ મોક્ષ પામ્યા છે. બિલ્લ ભક્તને (વાલ્મીકિને) ઇશ્વરે સંતની સંપત્તિ અર્થાત્ સંત લોકના જેવી સ્થિતિએ મોક્ષ આપ્યો છે, મતલબ કે ગમે તે જાતનો હોય પણ તે જો પોતાનો (ઇશ્વરનો) ભક્ત હોય તો તેને ઇશ્વર મોક્ષ આપે છે. (ટેક) જનક રાજા અને શુકદેવ જોગી એમના જીવતરને ધન્ય છે ! એ મહાન સંત પુરુષો ઇશ્વરના ભજનથીજ મોક્ષ પામ્યા છે. માટે હે ચતુર, તમે વિચારો કે એમના હૃદય તે કેવાં હરિરસથી ભીનાં હશે ! (ટેક) શાહ બલખ જોખારનો પાદશાહ જેને હરિ ભક્તિનું તાન લાગવાથી પોતાની

રંભા તુલ્ય રૂપાળી ૧૬૦૦ રાણીઓને છોડી દીધી (ત્યાગ કરી) અક્ષર લાખ ઘોડા ને બીજી દોલત અને દુનિયા મૂકીને ઇશ્વરનું ભજન કરવા ચાલ્યા ગયા હતા, અર્થાત્ ઇશ્વર ભજન આગળ રાજગાદી પણ વિસાતમાં નથી, એવું જ્ઞાન થવાથી બલખ શાહે સર્વ છોડી દીધું હતું (માટે હે મનુષ્ય તું આ કાંઈક મારવા છોડી દે, અને ઇશ્વરનું ભજન કર.) (ટેક) હે ભાઈ ઇશ્વરના ભજનમાં કાંઈ નાતબંધતાનો નિયમ નથી (અર્થાત્ અમુક જાત હોય તોજ તેને ભજન કરવાથી મોક્ષ મળે એવું કાંઈ નથી) રાક્ષસો કોણ અને દેવો કોણ ? અર્થાત્ શત્રુ કોણ અને મિત્ર કોણ ? એટલે ઇશ્વરને કોઈ શત્રુએ નથી અને કોઈ મિત્ર પણ નથી; કોઈ ઉંચ નથી અને કોઈ નીચ નથી. તેને મન તો સંધળા ભક્તો એકજ સરખા છે. માટે ધીરો : ભગત કહે છે કે જે માણસ ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરે તે ઇશ્વર રૂપજ છે. અર્થાત્ ઇશ્વર કદી પણ પોતાનાં ભક્તોથી દૂર રહેતો નથી;—જુદો રહેતો નથી; તે તો પોતાના ભક્તોનાં અંતઃકરણમાં વાસ કરીનેજ રહે છે.

સમજૂતી—હે ભાઈઓ તમે મૂળથીજ ધર્મનો વિચાર કરો, કવિ ધર્મની વ્યાખ્યા આપે છે કે—બધાં કપટ, દગાફટકા, લુચ્ચાઈ લકાંગાઈ ઇત્યાદિ છોડી દઈને જે પાપમાં પડતાં, ધારો કે આ પ્રમાણે કરવું એ ખોટું છે એનું નામજ ધર્મ. (ટેક) સાચું બોલવું, દયા રાખવી, ઇશ્વરનું સ્મરણ કરવું, પવિત્રતા રાખવી એ ચાર ધર્મના પગ છે— પગ રૂપ છે. (જેમ પગ વિનાનો માણસ ચાલી શકે નહિ, કામ કરી શકે નહિ તેમ એ ચાર સિવાયનો ધર્મ નકામે છે.) જેના મનમાં એ ચારે વસ્તુ વાસ કરીને રહી છે અર્થાત્ જે એ ચાર નિયમ પાળે છે તેનોજ આચાર ઉત્તમ છે. (ટેક) વહેમ, અહંકાર, નકારી સોખત

અને જુદાં એ ચાર અધર્મના પગ છે. (અધર્મ ન રાખવો હોય તો તેના એ ચારે પગ કાપી નાખવા) એ દુર્ગુણો જે શરીરમાં પેસે તો અંદર પેસીને તેઓ ધર્મનો ભંગ કરે છે, અર્થાત્ ધર્મ ઉપરથી શ્રદ્ધા ઉઠાડી મૂકે છે. (ટેક) હવે પહેલા ગણાવેલા ધર્મના ચાર પગ રાખવાથી એટલે સત્ય, દયા, તપ, શૌચ એ ચારે રાખવાથી શું ફાયદો થાય તે કહે છે:-જો શરીરમાં સત્ય વાસો કરીને રહ્યું હોય, તોજ સાચો વિચાર સૂઝે, અને એથીજ બુદ્ધિનો પ્રકાશ ધણો વધે અર્થાત્ ઇશ્વરના પદને પમાય. (ટેક) ચંદ્ર વિનાની જેવી રાત્રી નકામી છે, દીવા વિનાનું ઘર નકામું છે, તેમ સત્ય વિનાના માણસોને દેહ નકામો જાણવો (ટેક) જેને જીવ ઉપર દયા છે, ગરીબનાં દુઃખ મટાડે છે અને શરીર, પૈસો અને તે બેથી ન બને તો છેવટે વાણી વડે પણ સર્વને સુખ આપે. (ટેક) સઘળાનું કલ્યાણ કરવા માટે સારું ઇચ્છે-બધાનું કલ્યાણ થાય એવી ભાવના કરે. એક પણ અવગુણ મનમાં રાખે નહિ એનુંજ નામ દયા. અર્થાત્ આટલા ગુણોનો દયામાં સમાવેશ થાય છે. (ટેક)

ધર્મ પાળવામાં ગમે તેટલું દુઃખ આવી પડે છતાં તે પાળેજ એનું નામ તપ. એ સિવાયના બીજા ઢોંગ અનેક છે, તેથી કામ સુધરતું નથી, અર્થાત્ તેનાથી મોક્ષ મળતો નથી. (ટેક) જે માણસ તપ કરીને (દુઃખ સહન કરીને) પોતાના શરીરને મજબુત બનાવે, ઈંદ્રિયો અને પ્રાણને જીતે, પોતાના મનને વશ રાખે તે ચતુર સુજાણ-હોશિયાર પાવરધો થાય. (ટેક) સુખ અને દુઃખને સરખા ગણે, હરખ અને દીલગીરીને પણ સરખાં ગણે, ધીરજ અને ધર્મને કદિ ભૂલી જાય નહિ અર્થાત્ ધૈર્ય રાખે અને ધર્મ પણ રાખે એવા માણસો કોષ્ઠકજ દુનિયામાં મળે છે. (ટેક) પવિત્રતાને માટે જે જે ક્રિયાઓ કરવી પડે તે તે સઘળી

કરીને શરીરને શુદ્ધ રાખે; શરીર શુદ્ધ કર્યા પછી પોતાના મનનો મેલ જ્ઞાન રૂપી પ્રાણીથી ધૂએ, અર્થાત્ જ્ઞાન મેળવે, (આજી શુદ્ધિ વિના અંતર શુદ્ધિ થાયજ નહિ) તેજ માણસ બહાદુર છે (ટક) ઉપર કહ્યો તેવો ધર્મ જે પ્રાણી પોતાના મનમાં ધારણ કરે-પાળે તેજ પવિત્ર છે એવાં માણસોનું જીજીવું સફળ છે. અને તેમના ચરિત્રો સુંદર છે અર્થાત્ તેમનું વર્તન શુદ્ધ છે.

પાઠ ૧૬.

પુરાતન કાલના=પહેલાંના વખતના

(પુરા=પહેલું)

આધુનિક=(સ) હમણાંના (આધુના

=હમણાં+ધક)

અઘાપિ=(સ) આજ સુધી પણ

તથાપિ=(સ) તોપણ (તથા=તો+

અપિ=પણ)

મીસરીઓ=મીસર દેશના વતનીઓ

સાંભરણુ=ચાદગાર

પાપાણુ=પત્થર

કબર=(કા) ઘોર (કબ્ર ઉપરથી કબર)

શબ=(સ) મુઝદુ; મરી ગયેલું પ્રાણી

(શવ ઉપરથી સવ)

ચિત્રલિપિ=ચિત્રવડે લખવાની અને

સમજવાની કળા

કુશળ=હોશિયાર (કુશાન લાતી કુશાલ:સંભારણું=ચાદગીરી

જે વિદ્યાર્થી કુશ=દર્ભ લાવવામાં હોશિયાર હોય તે કુશળ કહેવાય, એ એ ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થ હોશિયાર.

(અસલના ઋષિ પાસે જ્યારે કોઈ નવો શિષ્ય અભ્યાસ કરવા જતો

ત્યારે પ્રથમ તે કેટલા સંસ્કારવાળો છે, તે જોવા માટે ઋષિ તેમને

દર્ભ લાવવા વગેરે કામ સોંપતા.

દર્ભ એ એક જાતનું ધારવાળું ઘાસ છે તેને જો આપણે ખેંચીએ તો

તુરત આપણો હાથ કપાય અને લોહી નીકળે, આ ઉપરથી ઋષિઓ પરીક્ષા

કરતા કે જે વિદ્યાર્થી હાથ કપાયા વિના દર્ભ લાવે તે કુશળ એટલે હોશિયાર)

દેવી=ધંધરના અવતાર; ધંધરના અંશવાળા; દેવતાધ

પુરાણી=જુની (સંસ્કૃત પુરાણ=
જુનું ઉપરથી પુરાણી=જુની)
ધંજનેરી=ધંજનેર લોકનાં કામનાં.
(અમુક મહેલ, નહેર, સડક વગેરે
કેવા પ્લાનસર કરવાથી ફાયદો થાય,
એણે ખર્ચ થાય, સારા દેખાય
છત્યાદિ કામના માહિતગાર તે ધંજનેર)

ખંધ=પુસ્તા

પુરોહિત (સં) ગોર (પુરસ્ સંસ્કૃત
અવ્યય=આગળ+ધા=મૂકવું એ ધાતુનો
ભૂતકૃદંત હિત મૂકવું=આગળ મૂકવું)
જે દરેક કામમાં આગળ પડતો ભાગ
લે છે તે

આધિન=(સં) તાબે; વશ

પ્રવીણ=હોશિયાર; માહિતગાર

નિવાહ=ગુજરાન (નિર્ + વહ્ ધાતુ
=વહેવું)

પુનર્જન્મ=ફરીથી દુનિયાપર પેદા
થવું તે (પુનઃ=ફરીથી+જન્
ધાતુ=પેદા થવું)

અસંખ્ય=અગણિત (અ+સંખ્ય)

સંગ્રહસ્થાન=એકઠું કરવા માટેની
જગ્યા (સંગ્રહ=એકઠું કરવું+

સ્થાન=જગ્યા)

અભિમાન=અહંકાર (અભિ+મન-
ધાતુ=માનવું તે) પોતાનેજ માનવું
તે; મમત્વ

સુધારણા=સુધારો સુધારાની પ્રણાલિ
મકદુનિઆ=ગ્રીસ દેશનો એક ભાગ

પાઠ ૧૭.

પાણી પાવું=લોહાને ગરમ કરી
પાણીમાં બોળવું તે. (આથી લોહું
સખત થાય છે)

ક્રિયા=કામ

ખંડલ=જુથ

વિભાગ=ભાગ; વહેંચણી

કરાઈ=લાકડાં વહેરનાર

લક્ષ=(સં) ધ્યાન

મથન=મહેનત (મથ્ર ધાતુ=વલોવવું)

પરઠી લઇ=નક્કી કરી

વિલાયત=(અ) સ્વદેશ; જન્મભૂમિ.

આ ટુકાણે ઈંગ્લાંડ

કારખાનુ=(ફા) કામ કરવાની જગ્યા;

કાર=કામ+ખાનું=ટુકાણું)

પાઠ ૧૮.

પરોણાગત=પરોણાચાકરી

પરોણા=મેમાન (સંસ્કૃત પ્રાધુણઃ)

સત્કાર=આદરમાન (સત+કૃ ધાતુ= કરવું. સત એ અસ=ધાતુનો વર્તમાન કૃદંત, અસ=હોવું)

યોગ્યતા=લાયકી (યોગ્ય+તા)

ગૃહસ્થ ધર્મ=સંસારિક કર્મ

મેમાનગીરી=(ક) પરોણાગત

સંપ્રદાય=રવાજ

ત્રૈશ્વદેવ=નિત્ય હોમ; આત્મણુ લોકો જન્મતાં પહેલાં અગ્નિને બળિદાનની આહુતિ આપે છે તે ક્રિયા.

અતિથિ=(સં) અભ્યાગત (અ=નહિ +તિથિ=દિવસ અથવા અત=હં-મેશાં કરનારો) જે માણસ દરરોજ આવતો નથી તે અથવા ફક્ત નિયમિત આવનાર

ખોડશોપચાર=સોળ પ્રકારે પૂજન કરવી.

(ખોડશ=સોળ+ઉપચાર=વિધિ; પ્રકાર

સંકાય=હરકત; તંગી; સંકડામણુ

યજમાન=યજ કરનાર; યજમાન

નોખી=બુદ્ધી

ત્રાસ=અકળામણુ; કંટાળો

ઉદ્દેશ=(સં) મુખ્ય ધારણા (ઉદ્+દિશ)

સ્તુતિ=વખાણુ; ગુણગાન (સ્તુતિમાં વખાણુ હોય, પ્રાર્થનામાં માગણી હોય.)

ભિક્ષા (સં) ભીખ (ભિક્ષ ધાતુ=ભીખ માગવી)

શ્રદ્ધાળુ=આસ્થાવાળાં (શ્રદ્ધા+આળુ)

મધ્યમ=વચલી

ખર્ચાળ=ખર્ચ કરનાર; ઉગઉ

ગરાસીઆ=ભરણુ પોષણુ માટે દરબારમાંથી કાંઈ પણ વાંટો મળતો હોય તેવા માણસ (સંસ્કૃત ગરાસીઆ ગ્રાસ=કોળીઓ)

સ્નેહીમંડળ=સંબંધીનું ટોળું; સંબંધી વર્ગ

ઉમળકું=ઉભરાઇ જતો પ્રેમ; હોંસ

વળાવો=રક્ષણુ કરનાર; મુક્યા આવનાર

પ્રવાસ=મુસાફરી (પ્ર+વસ્ર ધાતુ=રહેવું)

ભાથું=મુસાફરીમાં ખાવાનું

આગ્રહ=ખંત

ગોષ્ટિ=(સં) વાતચીત

મધુ=મીઠું

રચિ=ભાવ; પ્રીતિ

સમજુતી—કહે છે કે એક સાથે કુટુંબ ભુખ્યાં અને તરસ્યાં માણસોને આનંદ આપે છે, લુપ્ત પાત્ર અર્થાત જે જીવાર બાજરીનો રોટલો મળે છે તે તેમને (પરોણાને) ખવડાવે છે, તેની સાથે ધીમું ધીમું એટલે નરમાશથી ખોલે છે, અને વાતોમાં રમુજ આપી તેને હસાવે છે. આ પ્રમાણે ચાકરી કરીને તથા કંઈ કંઈ નવી નવી વાર્તાઓ તથા આનંદદાયક દ્રવ્યકાઓ કાઢી, થાકેલા (પરોણા) નો થાક મટાડી દે છે; અને તેને શાંત પાડે છે. વળી પરોણાને મધના જેવું અન્ન અર્થાત્ મિષ્ટાન્ન જમાડે છે, અને પોતે પણ જમે છે, અને તે ઉપર પરોણાને રૂચિ ઉત્પન્ન કરાવે છે. અર્થાત્ તેને તે રૂચિ પૂર્વક ખવડાવે છે.

પાઠ ૧૮.

અંક=અંક શબ્દનો અર્થ ખોળો છે. નાટકની વસ્તુને રસ કથા ભાવ સહિત અલિનયવડે સભા-સદોના ખોળામાં અપાતી હોય તેમ આરોપણ કરવામાં આવે છે માટે નાટકના ભાગને અંક કહે છે. નાટકમાં જે શબ્દ વપરાય છે તે રૂઢ થયેલો જાણવો. ભાગ; પ્રકરણ;

પ્રોટ=પ્રોટો (પ્ર=બહુ ધાતુનું બૂ. કૃ. ઉહ પરથી મોટો)

પંચામૃત=(પંચ+અમૃત) અમૃત પાંચ પ્રકારનાં છે; દૂધ, દહીં, માખણ,

ધી, મધ, ઇત્યાદિ

કલ્પતરુ=કલ્પિત વસ્તુ મળે એવું ઝાડ. સ્યામ શરીર=કાળા શરીરવાળો; સર્પ ગળથુથી=સહજ મોળું એવું ગોળનું પાણી કરી તેને ઉતુ કરી તેમાં ધી નાખી જન્મ પછીના ત્રણ દિવસ બાળકને પાવામાં આવે છે તે

સાપના રાફડા પાસે હંમેશાં પાણી હોય છે.=પાણીવાળી જગ્યાએજ સાપ રાફડો બાંધે છે પાણી ક્યાં રહેલું છે તે જાણતો હોવો જોઈએ ગર્થે=પૈસા વડે; પૈસા આપીને

ધુન્નપાન કરે=ધુમાડને પીએ; અથાત્ ચોર્યાસી ધુણીની વચ્ચે બેસી તાપે

ઉદ્યમનું બળ અને કર્મનું અંધારું.

ઉદ્યમ એ રાજ છે અને કર્મ (નસીબ) તેના આગળ રાંકકું ગરીબ છે, તેનો અંક (એક ભાગ) તમારી આગળ (સાંભળનાર આગળ) હું (કવિ) કહું છું કે તમે સર્વ મનમાંનો અહંકાર મૂકી દઇને, હૃદયને ખુલ્લું કરીને જોજો. [કારણ કે અંધ ધર્મ શ્રદ્ધાથી આપણે એવું માનતા આવ્યા છીએ કે, “ઇશ્વર કરે તે ખરું” “નસીબમાં હશે તે થશે” આ વાતે આપણા મગજમાં એવાં મૂળ ધાત્યાં છે કે આપણને બીજી વાત રચતી નથી. ઉપલી વાત કહેતી વખતે તે સત્યજ હોય તેમ અભિમાન પૂર્વક કહીએ છીએ, એથી કવિને આવું કહેવાની જરૂર પડી છે.]

કર્મ બીજ રૂપે રહેલું છે. જેનામાં એવો જે ઉદ્યમી-ઉદ્યમ હોઈ અર્થાત્ મન અને વાણી વડે ઉદ્યમ કરનારો નહિ, એટલે ઉદ્યમ કરું એવું બતાવનારો નહિ પણ ખરેખરોજ ઉદ્યમ કરનારો જે માણસ હોય છે તે કુડકપટ-લુચ્ચાઈ-ઠગાઇ સર્વને જાણી જાય છે કારણ કે અમુક કામ આપણે કરવા માંડ્યું, તેમાં ફતેહમંદ થવા માટે આપણે તે કાર્ય-મયજ થવું પડે છે. અર્થાત્ તેનાં એકે એક વિભાગોનું બારીક નિરીક્ષણ કરવું પડે છે. જો તેમ ન કરીએ તો તે કાર્યમાં આપણે ફતેહ મેળવી શકીએ નહિ, આ પ્રમાણે જ્યારે સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી નિરીક્ષણ થાય ત્યારે તેમાં કાંઈની લુચ્ચાઈ ઢોંગાઇ હોય તે સહજ પકડાઇ આવે એ સ્વભાવિક છે.

પ્રથમ ઇશ્વરે તો સઘળાના શરીર નગનજ ઘડ્યા હોય છે, તેમાંથી ધીરજવાળો માણસ-ઉદ્યમીજ પોતાનાં અંગને સારી રીતે ઢાંકી શકે છે. (એનો અર્થ એવો થતો નથી કે બીજા સર્વ નાગા ફરે છે) ઇશ્વરે નમ્મ શરીર બનાવ્યાં છે એટલે ઇશ્વરે તો સઘળાને સરખીજ રીતે

જન્મ આપ્યો છે-આપે છે. કાઈ સુખી અથવા દુઃખી થાય છે એ પોતે પોતાના ઉદ્ધમનું ફળ છે. (આ ઠેકાણે એક વાત યાદ રાખવા જેવી છે કે કેટલા જન્મથી ગર્ભ શ્રીમંત જન્મે છે તેનું કેમ ? તો તેનો જવાબ એટલોજ છે કે તે ફળ સંચિત કર્મનું છે, સંચિત-પૂર્વ ભવે કરેલાં પણ ન ભોગવાયલાં કામનો ભંડાર, એ પ્રમાણે છેવટે તો કર્મજ પ્રધાનો તેની જન્મ-લેનારની-મા ઉદ્ધમી થઈને તે મોટો થાય તેટલા માટે તેને ગળથુથી પાય છે. ત્યારેજ તે મોટો થાય છે. માટે ઉદ્ધમજ શ્રેષ્ઠ છે. હવે ઉદ્ધમ કેવો કરવો તેને માટે કવિ કહે છે કે જે જેવા કુળમાં અવતરે છે તે તેજ કુળનો ઉદ્ધમ કરે છે અર્થાત્ વાણીઆનો દાકરો વેપારી થાય અને મોચીનો દાકરો મોચીજ થાય છે. હવે ઉદ્ધમજ શ્રેષ્ઠ છે એ વાત કવિ દાખલા દલીલોથી સાબીત કરે છે.

જો જો હું તમને ઉદ્ધમની રીતે-વાત કહું, દષ્ટાંત આપું. ધરમાં ઘણી ગાયો બાંધેલી છે, હવે એક કર્મી માણસ હોય તેને બિચારાને શેની મતિ હોય કે ગાયોનો શો ઉપયોગ છે ?-કારણ કે તે તો દેવ ઉપર આધાર રાખનારો છે; પણ ઉદ્ધમી હોય છે તેજ તેનું દૂધ દુદે, એ દૂધનાં પંચામૃત રચીકર પદાર્થો થાય અને તે ઉદ્ધમીજ ખાય. ઉદ્ધમ કર્યા સિવાય બિચારું કર્મ (કર્મને માનનારો માણસ) શું ખાય ? (નર સેજ સુખુદ્ધિ ન વાવરશે, વરસે વરસાદ મરે તરશે) આ ન્યાયને એ મળતું છે.

પરમેશ્વરે ન્યારે દુનિયા બનાવી ત્યારે સારાં મેડાવાળાં ધર ઇત્યાદિ કાંઈ નહોતું, પણ માટી, ચુનો અને લાકડાં કાટ-ઉત્યાદિ તો પુષ્કળ હતાં, હવે જો તે વખતના લોકો નસીબ પર આધાર રાખી એસી રહ્યા હોત તો આવાં ધર થાત નહિ, એ તો ઉદ્ધમ વડેજ તેવાં ધર થયાં છે. ઉદ્ધમી માણસ કપાસ વાવીને તેનું રૂ બનાવી કે પછી રૂજ

વેચાતું લાવે અને પછી વિવેક વડે વણીને તેનું વસ્ત્રલુગડું પણુ બનાવે છે, અને તે સર્વે (કર્મી પણુ) પહેરે છે, જો તે એવો ઉઘમ ન કરે તો (કર્મી) કર્મને માનનારા સઘળા નાગા ફરે કારણ કે વસ્ત્ર ઉઘમ વિના રૂનું બનેજ કેમ ? કપાસ ઉઘમ વિના પાકેજ કેમ ?

ઉઘમ તો કલ્પતરૂના જેવો છે, અર્થાત્ સર્વ વસ્તુ ઉઘમથી મળી શકે છે જ્યારે ઉઘમી દુઃખ વેડીને પૃથ્વી ખેડી તેમાં અનાજ વાવે છે, ત્યારેજ પૃથ્વી રસાળ થાય છે, અને અનાજ પાકે છે, ત્યારેજ તે અનાજ ખાઈને નસીબને માનનાર સુખે જીવે છે, ઉઘમી ઉઘમકરી અનાજ પકવે નહિ તો કર્મી ખાય શું ?

જ્યારે ઉઘમ કરીને તેલ પકવે છે. અને ઉઘમ કરી તેને ઘાણીમાં પીલે છે, ત્યારેજ તેમાંથી તેલ નીકળે છે. વળી તેલ નીકળ્યું એટલેથી પણુ દીવો થતો નથી પણુ દીવેટ કરીને દીવો સળગાવે તોજ અજવાળું થાય છે, એ પ્રમાણે ઢેકાણે ઢેકાણે ઉઘમનુંજ જોર છે. જેમ ઉપર પ્રમાણે ઉઘમ કરી દીવો ન કરીએ તો અંધારું રહે છે તેમ એકલા કર્મવડે અંધારું ધોરજ રહે છે.

ઘરમાં જુદી જુદી જાતનાં ઘણાં અનાજ ભરી મૂક્યાં હોય, તો પણુ તે રાંધ્યાં વિના કેવી રીતે રંધાય ! અર્થાત્ રાંધવાનો ઉઘમ ન કરીએ તો નજ રંધાય; ત્યારે ખાય શું ? દૂધને મેળવીને જ્યારે અધરકે છે ત્યારેજ દહીં થાય છે; અને દહીંને બલોવીએ ત્યારેજ ઘી થાય છે.

ઉંડાણમાં જમીનને વિષે જે પાણી છે તે સાપજ જાણુ છે માટે સાપનો રાફડો જોઈ યોગ્ય સ્થાને ઉઘમી માણસ કુવો ખોદે તોજ કર્મી

પાણી પીએ. નહિ તો તરસે મરે અને પૈસા ખરચીને સોનું લાવીએ પણ તેને ધરમાં ભરી મેલીએ સોનીને આપી તેનાં ઘરેણાં કરાવી શરીરપર પહેરીએ-ધાલીએ તોજ મોંપર તેજ આવે છે. ધરમાંસોનું ભરી મુકવાથી તેજ આવતું નથી. (ઘરેણાં ધાલવાથી માણસનો દેખાવ ફરે છે)

કોઇ ધરમાં ચાકર હોય તે અમુક માણસની પેઠે લુગડાં પણ લાવીને મૂકે છે, જો તે ઉભો થઇને ઉંચો નીચો થાય નહિ તો તે વસ્ત્રો પહેરાયજ કેમ કરીને ? (ઉંચું થવું એ પણ ઉદ્યમજ છે.)

સોના સિવાયની બીજી સપ્ત ધાતુ-જુદી જુદી જાતની ધણી ધાતુઓ છે અને તેમની જુદી જુદી અનેક જાતની વસ્તુઓ બને છે. ઉદ્યમી માણસજ તેના ઘાટ ધડવાનાં કામ કરે છે. પછી ઘાટ ધડીને તેનાં નામ પાડે છે. એ સઘળું ઉદ્યમથી થાય છે ત્યારે કર્મી તે વાપરે છે.

જેથી કરીને પંકુઠરાય (પરમેશ્વર) સંતોષ માને છે તે હવન હોમ વગેરે ક્રિયાઓ ઉદ્યમથીજ થાય છે. હોમ હવન કરવાથી ઇશ્વર પ્રસન્ન થઇ મેઘને વૃષ્ટિ કરવાનો હુકમ કરે છે, તેથી વરસાદ ભારે વૃષ્ટિ કરે છે, તેથીજ અનાજ પાકે છે; તે વડેજ સઘળી સૃષ્ટિ જીવે છે, એ સઘળું ઉદ્યમથી થાય છે.

મોટા મોટા ઋષિઓ અને તૃપસ્વીઓનો સમૂહ (સઘળા ઋષિઓ અને તૃપસ્વીઓ) હાથવડે ઇશ્વરની પૂજા કરે છે અને ચોર્યાસી ધૂણીએ તાપી ધુમાડો ખાઈ મોટો ધર્મ કરે છે-ત્યારેજ તેમનું નસીય જોરાવર થાય છે, અર્થાત્ ત્યારેજ તેમને ઇશ્વર મળે છે (ઋષિઓ પૂજા કરે છે અને તૃપસ્વીઓ ધૂણીએ તાપી ધુન્નપાન કરે છે, અર્થાત્ તપ કરે છે એમ સમજવું.)

એ પ્રમાણે પુણ્ય સિવાય કોઇ કંઇ પણ વસ્તુ પામતું નથી. (પુણ્ય કરવામાં પણ ઉદ્યોગ ગણિત રહેલો છે) જે જે માણસોને આપણે ક્તેહમંદીથી કામ કરતા જોઇએ છીએ. તે સર્વ ઉદ્યમ વડેજ ક્તેહમંદ થાય છે. (માટે ઉદ્યમ કરવો એજ શ્રેષ્ઠ વાત છે)

પાઠ ૨૦.

લહેજત (ફા) સ્વાદ

ઉષ્ણ કટિખંધ=જ્યાં હંમેશાં તાપ પુષ્કળ પડે છે એવો પૃથ્વીનો ભાગ (ઉષ્ણ=ગરમ+કટિખંધ=રાહ તાપ જાણવા માટે પૃથ્વીના પાંચ વિભાગ પાડ્યા છે તે)

અરબસ્તાન=આરબલોકોને રહેવાની જગ્યા; (અરબ=આરબ+સ્તાન=રહેવાની જગ્યા)

મસાલાનાં દ્રવ્ય=મસાલાની ચીજો દ્વીપ=જેની ચારે બાજુએ પાણી વચ્ચે જમીન હોય તે (દ્વિ=એ+અપ=પાણી, એ પાણીની વચ્ચે આવેલો જમીનનો ભાગ)

અક્ષાંશ = વિપુલવૃત્તથી ઉત્તરે કે દક્ષિણે કોઈ જગાનું અંતર.

રેખાંશ=કોઇ મુકરર કરેલા રેખાંશ વૃત્તથી પૂર્વ કે પશ્ચિમ દિશામાં કોઇ

જગાનું જે અંતર હોય તે (મુખ્ય રેખાંશ અનિચયી શરૂ થાય છે. અનિચયની પૂર્વ દિશાએ આવેલાં સ્થળ પૂર્વ રેખાંશપર કહેવાય અને પશ્ચિમે આવેલાં સ્થળ પશ્ચિમ રેખાંશપર કહેવાય)

સુવાસિક=સારી વાસાવળું (સુ=સારી +વાસ=ગંધ+ધક=વાળું)

ગુણકારી=ફાયદો નરનારી (ગુણ=ફાયદા+કાર=કરનાર+ઈ)

વાનીઓ=જુદી જુદી ખાવાની વસ્તુઓ

મુખવાસ=ખાધા પછી મોં સાફ કરવા માટે કાંઈ પદાર્થ ખાવા તે. [મુખ=મોં+વાસ વસ્તુ ધાતુ રહેવું પરથી, જેની મોંમાં ગંધ રહે છે તે]

વેસ્ટ ઈન્ડીઝ=અમેરીકામાં આવેલા બેટા જેવા કે જમેકા, ક્યુબ વગેરે [વેસ્ટ=પશ્ચિમ+ઈન્ડીઝ=હિંદુ-સ્તાનને લગતા] જ્યારે કોલંબસે

અમેરીકા શોધી કાઢ્યો ત્યારે તેને
અવી ખાત્રી હતી કે આ નવો
શોધી કાઢેલો દેશ હિંદુસ્તાન
(ઇંડીઆ) છે. કારણ કે તે વખતે
અમેરીકાની કોઇને ખબરજ નહોતી;
આથી અમેરિકાનેજ હિંદુસ્તાન
કહ્યો; પાછળથી ખરો હિંદુસ્તાન
જડ્યો ત્યારે માલમ પડ્યું કે આ
હિંદુસ્તાન તો ખોટો છે, પણ જે
ચાલતું આવેતું તે કાયમ રાખવા
માટે એ ટાપુઓને પશ્ચિમ હિંદુસ્તા-
નને લગતા દ્વીપો એવું નામ આપ્યું]
સુગંધીદાર=સારી ગંધવાળો [સુગંધ
સુ+સારી-ગંધ+દાર=વાળો] [મૂળ
શબ્દ સંસ્કૃત સુગન્ધિત છે, તેનું
પ્રથમા એકવચન સુગંધી એટલે
સારી ગંધવાળો એવો શુદ્ધ શબ્દ
ગુજરાતીમાં વપરાય છે. અત્રે
સંસ્કૃત શબ્દને ફરીને ઉપસર્ગ
દાર=વાળો લાગેલું છે એથી
પુનરૂક્તિ પણ થએલી ગણાય]
વહાણુવટી=વહાણુનો ધંધો કરનાર;
દરિઆઇ વેપારી (વહાણુ+વટી

પ્રત્યય=ધંધો કરનાર)
દરીઓ માર્ગે=દરીઆ રસ્તે
પોતાને હસ્તક=પોતાના હાથમાં; તાબામ-
પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા=પૃથ્વીની આજુ-
બાજુ પરિક્રમણ કરવું તે;
અકકલ હેરાન થઇ જાય=અકકલ
ચાલે નહિ; આશ્ચર્યમાં ગરક થવાય.
સંજ્ઞા=સારી રીતે જાણી શકાય તે નામ
જવાળામુખી=જેનાં મોંમાંથી [શિખ-
રમાંથી] ધુમાડા નીકળે છે તેવો
પર્વત [જવાળા=અગ્નિ+મુખ=મોં
×ધ=વાળો]
પરિપક્વ=ખરાબર પાકેલું (પરિ=પૂર્ણ
+પક્વ=પાકેલું) પુરેપુરું પાકેલું
ચિરાડ=કાડ
પ્રગટ=પેદા
કુંજ=ભિનાશમાં ઉગેલો છોડ; જે
ઘણાજ લીલો હોય છે.
ઉ-તેજક=ઉ-તેજન આપનાર; ઉસ્કે-
રનાર
ઉજ્જુતા=ગરમી (ઉજ્જુ=ગરમ+તા=
પણું)=ગરમપણું.

દસ્ત કબજ કરે છે=બંધકોશ કરે છે;

ઝાડો બંધ કરે છે.

એકત્ર=એકઠું

રેચક=જુલાબ થાય તેવું

વાયુનાશક=વાયુનો નાશ કરનાર

વાળા=તંતુ; તાતણા

પાઠ ૨૧.

જય=ફતેહ; જીત (સંસ્કૃત જિ

ધાતુ પરથી)

મનન=ધ્યાનપૂર્વક વાંચન; મનમાં

વાંચવું તે; મનમાં વિચારી જવું તે

વૃત્તિ=વલણ

- મહાવિદ્યાલય=વિદ્યા ભણવાનું મોટું

ઢેકાણું; કોલેજ (મહા=મોટું; વિદ્યા

+આલય=ઢેકાણું)

પાઠશાળા=મોટી નિશાળ

નિરાભિમાન=અભિમાન વગર (નિર્

=નહિ+અભિ ઉપસર્ગ+મન ધાતુ

=માનવું, ઉપરથી માન)

હરણ કીધું=ખેંચ્યું; આકબ્યું

ધર્મોપદેશક=ધર્મનો બોધ કરનાર

(ધર્મ+ઉપદેશ=બોધ+અક=કરનાર)

દષ્ટિવિદ્યા=પ્રકાશ સંબંધી શાસ્ત્ર

(દષ્ટિ+વિદ્યા)

વિરમય=આશ્ચર્ય; નવાઇ

પૃથકકરણ=જુદું કરવું તે. (પૃથક=

જુદું+કરણ=કૃ ધાતુ પરથી કરવું તે)

પાયો નાખ્યો=શરૂઆત કરી

છિદ્ર=કાણું(સંસ્કૃત છિદ્ર ધાતુ પરથી)

વેરણ સેરણ=જુદાં જુદાં

શ્વેત=સફેદ

ઉપદ્રવ=રોગ

સંભાષણ=ભાષણ

ગુરુત્વાકર્ષણ=(સં) પૃથ્વી બધા પદા-

રોને ભારના પ્રમાણમાં ખેંચે છે;

તે (ગુરુ=ભાર+ત્વ=પણું+આ+ કૃષ

ધાતુ=ખેંચવું+અન=ક્રિયાવાચક

(પ્રત્યય)

ગતિમાર્ગ=જવાનો રસ્તો; ફરવાનો

રસ્તો (ગમધાતુ=જવું+તિ=પણું+

માર્ગ=રસ્તો)

ભરતી=પાણીનું ભરાવું તે (ભૂ=

ભરવું+તિ=પણું) જુવાળ

ઝોટ=પાણીનું ઉતરી જવું તે

ભરતીઝોટ=દરીઆનું પાણી દિવસમાં

ખેવાર ચઢે છે અને ખેવાર ઉતરે છે,

તેને ભરતીઝોટ કહે છે

હાથ લીડમાં હતો=પૈસાની તંગી હતી
મુક્ત=(સં) મુક્તએલું; છુટું થએલું
(મુચ્ચૂ=મૂકવું ન્ત=ભૂ. કૃ. પ્ર.)

નિવારણ કરવું=મટાડવું
પદાર્થવિજ્ઞાન=પદાર્થ સંબંધી વિશેષ
ગુણો જેની અંદર બતાવેલા હોય
છે તે શાસ્ત્ર. એમાં પ્રદાર્થના ગુણનું
વિવેચન કરતા શીખવવાનું હોય છે.
અસાધારણ=ધણીજ; ઉંચા પ્રકારની

રાજતંત્રીઓ=રાજ ચલાવનાર
તંત્રી=ચલાવનાર (તમ ધાતુ=ખેંચવું
પરથી)

ટંકશાળ=ચલણી નાણું પાડવાની જગ્યા.

સમાગમ=મેલાપ

ખામોશ=(કા) ધીરજ

મહાસાગર=(સં) મોટો સમુદ્ર (મહા
+સાગર, સગર રાજના છોકરા-
ઓએ યજ્ઞનો ઘોડો ખોળવા માટે
ખોદેલો, માટે સાગર)

સત્યરૂપી સમુદ્ર=સત્યનો ભંડાર
સંશોધન=ખોળ; તપાસ

પાઠ ૨૨.

બુદ્ધિસાગર=બુદ્ધિ+સાગર ધણી

અક્કલવાળો; બુદ્ધિમાન; બુદ્ધિ-

સાગર આ કેકાણે વિશેષનામ
છે નામ પ્રમાણે ગુણ હોવાથી
અર્થાત્ નામ બુદ્ધિસાગર હતું
તે પ્રમાણેજ તે મોટી અક્કલ-
વાળો હોવાથી.

સંતતિ=છંયાંછોકરાં (સમ=સારી રીતે
ન્તત્ ધાતુ ખેંચવું પરથી તંતિ=
વંશને ખેંચનાર અથવા આગળ
ચલાવનાર.)

દત્તકપુત્ર=કરી લીધેલો છોકરો

વિલંબ=વાર

પાતઃકાળે=સવારમાં

રાત્રિ સમય=રાતનો વખત

ધીર બોલતી સંભળાઇ=નસકોરાં
બોલતાં સંભળાયાં મતલબ કે ઉંધી
ગયેલાં જણાયાં

ખાતર=(સં) માટે; વાસ્તે (ખન
ધાતુ=ખોદવું પરથી ખાતર)

ભવની ભાવટ=જન્મની પીડા (ભવ-
ભૂત ધાતુ ઉપરથી)

ઉજમાળો=આનંદનો

વારસ=મુઆ પછી થનાર માલીક

આધા=પ્રતિજ્ઞા

કાટી કરવી=કાટે બાઝવું

મસલત=ગોઠવણ

સામગ્રી=જોઈતી ચીજો

નૈવેદ્ય=દેવને ધરાવવાને ખોરાક

બહુ તન્તવો બલવન્ત=બહુ તાંતણા

બળવાન હોય છે, એ પ્રમાણે વાણી-

આએ સ્ત્રીને (ઝેરીને) સમજાવી

કે એની આબુબાબુ ખૂબ

તાંતણા વીંટળે

તદખીર=યુક્તિ

પાઠ ૨૩.

મૂળસ્થિતિ=અસલ સ્વરૂપ; પહેલાની સ્થિતિ

રૂપાંતર=રૂપમાં ફેરફાર (રૂપ+અંતર)

કમાવે છે=પકવે છે; તૈયાર કરે છે.

બહુધા=બહુ કરીને

યોજના=ધડી કાઢેલો ખરડો

હથેલીવાળા=જેનો હાથ ખેંચી ગયેલો

હોય તેવા; ચાલાક; ચપલ

મન પર લે=ધારે; વિચારે

પાઠ ૨૪.

વનવર્ણન=જંગલમાં બનતા બનાવોનું

વર્ણન (વન+વર્ણન)

નકીબ=નેકીદાર; ચોપદાર

સંધુ=અધુ

વર્ણુ=વર્ણન કરે

વૃક્ષાદિઓ=ઝાડ વગેરે (વૃક્ષ+આદિઓ=ખીજાઓ)

સ્વસ્તિ=કલ્યાણકારક

ધોર=અંધરાએલું; ભયંકર

ગરજનથકી=ગર્જનાથી

વ્યાધો=વાધો

તકુકે=ગુસ્સામાં મોટી ચીસ પાડે

ત્રાસે=ખીએ

પ્રવાસી=મુસાફર

લવ=લગાર; જરા

ઉત્પાત=તોફાન; ધાંધલ

ચિંતન=સ્મરણ; ધ્યાન

સચ્ચિદાનંદ=હૃદયેશ જ્ઞાન અને આનંદ

આપનાર (સત્+ચિત્+આનંદ)

અજ્ઞ=અજ્ઞાન; અજ્ઞાનતા

સુસ=સારા જાણીતા

રંગ=મન; ગમત

વીજો=વીજળીઓ

કરાળ=ભયંકર; બિહામણો

૪૮] હિંદુસ્તાનની સા. ભૂગોળની પ્રશ્નોત્તરમાળા ૪ આના.

ઓથો=સહાય; બચવાનું ઢેકાણું	કુંજમાંહે=ગલીઓમાં
સરવર=સરોવર (સર+વર=મોટું)	અન્ય=બીજા
તટે=કિનારે	રંગ=મળ
મરાળ=રાતા પગ તથા રાતી ચાંચ-વાળો હંસ	નચિંતો=ચિંતા વગર
પ્હોડે=પહાડપર	જંગાલી=જંગાલ; તાંબાના કાટના
દાદુરો=દેડકાં	રંગના; (સહેજ ભુરા અને ધણુ લાલ)
પય પય=પાણી પાણી	અબ્ર=વાદળાં
આકળા=ગાભરા	ધૂમગોટો=ધુમાડાનો ગોટો
ચાતક=પપૈયા	નભ=આકાશ

સમજાવતી—સિપાઇ રૂપી કાગડાઓ કહે છે કે (મેઘરાજ પધારવાની) તૈયારી છે માટે ચુપ ચુપ મુગા રહો. પવન હાલતો નથી અને બધું સારું શાંત ગંભીર જણાય છે, એની શોભા હું શી કહી શકું !

[એટલામાં તો મેઘરાજ પધાર્યા (ઝીણાં ઝીણાં ફેરાં પડવા માંડ્યાં) તેથી ઝાડ વગેરેએ હરખથી નમીને કલ્યાણકારક શબ્દો બોલ્યાં. (૧) ટીપ—સભામાં કોઇ રાજા કે મોટા અધિકારી આવવાના હોય છે, તેમની આવવાની તૈયારી થઈ રહી હોય છે, ત્યારે નેકીદાર—સિપાઇ સૌને મુગા રહો, મુગા રહો, એમ કહે છે. તેથી પછી કોઇ બોલતું નથી, રાજા પધારે છે, કે સભાના બેસનારાઓ હરખથી નમન કરીને કલ્યાણકારક શબ્દો બોલે છે. આ કવિતામાં કવિએ ઓમાસાની ઋતુમાં વનનું વર્ણન વર્ણવેલું છે. તેથી નીચે મુજબ રચના મળી છે.

વન એ કચેરી; ઝાડ, પશુ, પક્ષી વગેરે સભામાં બેસનાર; મેઘ એ રાજા; કાગડા વગેરે પક્ષીઓ તે સિપાઈ; (ધણી વખત એવું જોવામાં આવે છે કે વરસાદ આવવા પહેલાં પવન બંધ થઈ જાય છે. ઝાડ હાલતાં નથી. પક્ષી બોલતાં નથી, ને શૂન્યકારક જેવું રહે છે. પણ વચમાં વચમાં કાગડાઓ બોલતાં હોય છે. એ બોલ્યા વગર રહેતા નથી માટે એ નકીબ. (રાજા પધારે ત્યારે બધું શાંત હોય પણ નેકીદાર નેકી પોકારે છે મતલબ કે તેને બોલાવાની છૂટ હોય છે, અને શાંત રાખવા ખાતર સિપાઈઓને પણ બોલવાની છૂટ હોય છે, તેમ કાગડાઓ કરે છે માટે તે નકીબ.) પછી છાપટું આવ્યું કે પવન છૂટે છે, ઝાડો ડોલવા માંડે છે, અને ઝાડની પાર પવન આવતાં સુસવાટાં સંભળાય છે તે જાણે સિંહ વગેરે પ્રાણીઓ ગર્જના કરે છે તેમ અવાજ કરતાં હોય તેમ જણાય છે.

આ ઢેકાણે સિપાઈપી કાગડાઓ કહે છે કે (મેઘરાજા પધારવાની તૈયારી છે માટે ચુપ ચુપ (ચુપ રહો) પવન હાલતો નથી. ઝાડ ડોલે છે તે જાણે નમન કરે છે અને ઝાડ તથા પ્રાણી શબ્દ કરે છે તે જાણે સ્વસ્તિ બોલતાં હોયની તેમ લાગે છે. (૧) ધણા જોરથી કેવો ઠંડો પવન આવે છે! અને જો ધણી ઝડપથી આ કાળી વાદળીઓ પેલી આવી, અહા! ધણું અધરાએલું આકાશ કેવું પડું પડું કરી રહ્યું છે! ઓહો! (વરસાદ) મોટી ધારે આવ્યો અને ખૂબ તૂટી પડ્યો. (૨) ચારે બાજુએ વીજળી ઉપરા ઉપરી ચમકારા કરે છે, અને વળી ગર્જનાથી આખું જંગલ ગાળી રહે છે. વાઘ અને સિંહો ક્રોધથી મોટો સાદ કાઢે છે (વરસાદની ગર્જના સાંભળીને તેઓ એમ ધારે છે કે વનમાં અમારા કરતાં વધારે ગર્જના કરનારો વળી આ બીજો કાણુ આવ્યો એમ સમજી વધારે વધારે તડુકે છે) મોટાં ઝાડ પવનથી પડી જાય છે,

૫૦] ચોથા ધોરણનો “મુખગણિત શિક્ષક” ચાર આના.

જે મુસાફર પહેલ વહેલો નીકળ્યો હોય (જેણે જંગલમાં આવા બનાવ જોયા ન હોય) તે આ જોતાં બી મરે છે. (૩) મારા જેવા બીજા, અને જોગીઓ કે જેમને દુઃખ પડેલાં તેઓ જંગલમાં આવા ઘેલાઈ જેવાં તોફાન જોઈને લગારે બીએ નહિ, પણ જોગીઓ હર્ષથી પ્રભુ ધ્યાન ધરે છે. જ્ઞાની માણસો (આનંદથી) તે ખેલ જીએ છે, અને અજ્ઞાની (અતિ દુઃખથી કંટાળીને) મરણ ઇચ્છે છે. આ કડીમાં કવિએ પોતાના સંબંધની કેટલીક હકીકત જણાવી છે તે એ કે મારા જેવા બીજા દુઃખી લખ્યા છે તેનું કારણ કે કવિને કોઈ વખતે પૈસા સંબંધી ધણી ગભરામણ થતી, તેથી કહે છે કે એવા તોફાનમાં જોગી અને મારા જેવા જ્ઞાનીને શરૂ થઈ છે, અને તેઓ પ્રભુ સ્મરણ કરે છે, પણ જેઓ જ્ઞાની નથી તેઓ તો અતિ દુઃખથી કંટાળીને મરણ ઇચ્છે છે, પણ સમજી માણસો તો દુનિયાના ઢંગ જોઈને પછી કુદરતના રંગ જીએ છે, ને પછી ઈશ્વર સ્તુતિ કરે છે. (૪) વરસાદની ગર્જનાના આ લડાકા અને કડાકા ગડગડીને ચાલ્યા જાય છે. વીજળીઓ ચમકે છે. ખુબ પાણી પડે છે. વાયુના સુસવાટા થાય છે. તડતડ કરીને વાંસ ફૂટે છે (ઓમાસામાં જમીનમાંથી વાંસના ફણગા ફૂટે છે તે વખત તડાક તડાક એવા અવાજ થાય છે, તેનો એકદમ ફણગો નીકળે છે માટે વાંસના ઝાડ તજે કોઈ સૂઝ રહેતું નથી. સૂઝ રહે તો જમીનમાંથી નીકળતો ફણગો એકદમ શરીરમાં ઘેંચાય છે) જેથી જંગલ બિહામણું થઈ રહે અને તળાવ કાંઠે (વરસાદના ઝપાટાથી) બચવાનું ઠેકાણું નહિ હોવાથી હંસ બૂમો પાડે છે. (એમ કહેવામાં આવે છે કે મને ઓથો કરો એટલે આંકું કંઈક ધરો એવા અર્થમાં ઓથો શબ્દ કવિએ વાપરેલો છે. (ઓથો=આધાર) (૫) પહાડ ઉપર મોર તણીને ટોકા કરીને થન થન

નાચે છે. આંખાની ડાળ ઉપર કોયલ ટહુકા કરે છે. તળાવમાં દેડકાં બોલે છે ને ફૂદે છે અને પાણી વિના અકળાયલા ચાતક પક્ષીઓ પાણી પાણી કરે છે. (૬) ટીપ—ચાતક પક્ષીને માટે એમ કહેવાય છે કે તે વરસાદના પાણી સિવાય ખીજું કાંઈ પીતો નથી. ચોમાસાના સ્વાતિ નક્ષત્રના પાણી સિવાય એની તરસ છીપતી નથી, તેથી તે હંમેશનો તરસ્યો કહેવાય છે. કેટલાક કહે છે કે એને ગળે કાણું છે તેથી પાણી પીવાનું નથી માત્ર વરસાદનું પાણી પડે તેજ તેના પેટમાં જાય છે. તે વરસાદનું પાણી અંખે છે તે જોમ વિરહિણી પોતાના ધણીને પિયુ પિયુ કરી અંખતી હોય તેમ તે પિયુ પિયુ (પયપય) કરે છે. આકળા કહેવાનું કારણ કે પ્રથમ પાણી ન મળેલું તેથી આકળા અને મળ્યા પછી પણ ફરીથી ચોમાસા સિવાય મળવાનું નથી એ વિચારથી જેટલું પિવાય તેટલું પી લેવામાં ધરાયલા. તોપણ આકળા તેથી સારી પેઠે વરસાદ પડ્યા પછી પણ તેનાથી પય પય (પિયુ પિયુ) બોલી જવાય છે. વનની ભંધી ગલીઓમાં (ઉપર છાયા જેવું અને નીચે રસ્તા પાડેલ તેમાં) પાણી પાણી થઈ રહે છે. પહાડી—પથરાળ જમીન બરાબર ધોવાઈને ચકચક થઈ રહે છે. પછી ત્યાં ઠંડી અને સારી માફક આવે તેવી હવા શ્રદ્ધ વચરો કોહોવાણુ વગેરે ધોવાઈ જવાથી થઈ રહે છે. અને સારા હવા પાણીથી રોગી માણસોના રોગ (મટી) જાય છે. (૭) ખીજા માણસો કરતાં ગરમી ને ઠંડી ઓછી લાગે છે. એવા ખેડુ લોકો શરીર પલળેલું છતાં ખેતરમાં કામ કરે છે. અહા ! બહુ નવા નવા રંગના જીવજંતુઓ જોતાં મારો જીવ (આવી) સમજાણુથી ઘણો અને ચિંતા વગરનો થાય છે.) (ખીજાનું દુઃખ જોવાથી અને ઇશ્વર સંબંધી જ્ઞાન થવાથી પોતાનું દુઃખ ઓછું થાય છે.) (૮) છેક જંગલી રંગના લીલા (સહેજ ભુરા

પર] બીજી ચોપડીના “ડિક્શન શિક્ષક” ત્રણ આના.

અને ધણી લીલા) પહાડો બહુ સુંદર લાગે છે, ધુમસથી કોઇ ભુરા અને કોઇ ઓછા લીલા રંગના (જણાય છે) પર્વત ઉપર ચડીને ઉંચે જોઈ તો વાદળાં તરેહ તરેહના આકારનાં (તરતા દેખાય છે એટલે કોઇ ઝાડ જેવા, કોઇ પશુ જેવાં, કોઇ પક્ષી જેવાં વગેરે) છે અને નીચે જોઈ તો જુદી જુદી જાતનાં ઝાડ ખૂબ ખીલ્યાં છે. (૬) બહુ પવનથી ઉંચેથી આડો જતો મેઘ જોઇએ તો ધૂળ ઊડી રહેલી હોંય અથવા ધુમાડાનો ગોટો હોય એવું જણાય છે. દરીઓ, પર્વત, ઝાડ, આકાશ એ બધા એકજ રંગના થઇ રહ્યા છે. માટી રાતી અને બીની બીની તથા ધાસ લીલા અને બીનાં થઈ રહ્યાં છે. (૧૦)

પાઠ ૨૫.

વાસના=મનમાં રહેલી સૂક્ષ્મ ઇચ્છા
અંકુર=ફુલગો
અનુકૂળ=લાયક (અનુ+કૂળ)= કિનારો)=
મળતું આવતું તે
પ્રબળ=જોરાવર (પ્ર+બળ)
ઈચ્છાશક્તિ=મન
મહાશક્તિ=મોટી શક્તિ (મહા+શક્તિ)
મહે=વધારે
મહા પ્રયાસ=મોટી મહેનત (મહા=મોટું
+પ્ર=ઉપસર્ગ+પ્રયાસ યા ધાતુ પરથી)
ઉપરાંત=વિશેષ
ઝાંઝવાનું જળ=મૃગજળ; કાલ્પનિક
જળ; ખારી જમીનમાં તાપને લીધે

જણાય છે તે
અગાધ (સં) ધણીજ (અ=નહિ+ગાધ
=છાછરે) છાછરે નહિ તે
લાગુ=દાવ
પર્યંત=છેડા સુધી (પરિ=સુધી+અંત=
છેડા)
જન કલ્યાણુ=માણસોનું લહું
પ્રશંસા=વખાણુ; તારીફ (પ્ર+શંસ
ધાતુ=વખાણુ)
અસહ્ય=સહન ન થઇ શકે એવું
(અ+સહ્ય સંસ્કૃત સહ=સહન કરવું)
સુમાર્ગ=સારો રસ્તો (સુ+માર્ગ)

પાઠ ૨૬.

સામ્રાજ્ય=મહા રાજ્ય; બળવાન રાજ્ય

લખ્ય=લખકદ્વાર

પુરોહિત=ગાર; રજવાડામાં આગળ
પડતું કામકાજ કરનાર

નિરીક્ષા=(સં) બારીકાથી જોવું તે
(નિર્+ધક્ષ=જોવું)

લેખનપદ્ધતિ=લખવાની રીત; લખ-
વાની શૈલી (લિખ ધાતુ=લખવું)
લઢીઆ=લખનાર (સંસ્કૃત લેખક)

વિકરાળ=ભયંકર

નિર્દય=દયા વગરના; ક્રુર; ધાતકી
(નિર્=નહિ+દય=દયા)

આશુરી = સિરિઆ કે અરશારના
વતનીઓ

સૈનિક=લશ્કરમાં જવાવાળો (સેના
=લશ્કર+ઇક=વાળો)

ભૂમધ્ય=જુની દુનિયા એટલે એશિયા,
યુરોપ અને આફ્રિકાની વચ્ચે
આવેલો. (ભૂ=પૃથ્વી+મધ્ય=વચ્ચે)
=પૃથ્વીની વચ્ચે આવેલો

દરીએ ખેડવો=દરીઆમાં લાંબી લાંબી
મુસાફરી એટલે સફરો કરવી તે
આરાધના=(સં) લજન; સ્તુતિ
(આ+રાધ=પ્રસન્ન કરવું+અન+આ)

સ્વતંત્ર=(સં) મરજી મુજબ ચાલનાર
(સ્વ=પોતાનું+તંત્ર=રાજ) જેને
પોતાનુંજ રાજ છે તે

ધીટપણું=મજબુતપણું
શુરાતન=જેસ્સો; જવાંમદારી
પાઠ ૨૭.

વાયુપુત્ર=વાયુનો છોકરો; હનુમાન
બળનિધાન=બહુ બળવાન (બળ+
નિ=ધા=મૂકવું. બળ મુકેલું છે
એટલે રહેલું છે એવો) બળના
સ્થાનરૂપ. બહુ બળવાનને માટે
એ શબ્દ વપરાય છે.

રૂદ્રમાળ=મહાદેવનાં દહેરાંની હારની
હાર છે એવું સ્થાન (રૂદ્ર=મહાદેવ
+માળ=માળા;)

ઉપનામ=ખીજું નામ; નાનું નામ
(ઉપ=પાસે; નાનું; ખીજું+નામ)

પરાક્રમ=સામર્થ્ય (પરા=ઉલટું+ક્રમ
ઓળંગવું) ઓળંગવાથી ઉલટું;
નહિ ઓળંગાય એવું.

શત્રુના વાળાં આવી અહીંઆ
ગગડશે=શત્રુઓ રૂદ્રમાળ ઉપર ચઢી
આવશે. વાળાં ગગડવાનું કારણ
લશ્કરને શુરાતન ચઢવવાનું છે.

૫૪] સુરત શહેરનો “ભૂગોળ શિક્ષક” ત્રણ આના.

ભસ્મ=રાખ

હનુમાન=વાંદરા; દાઢીવાળો (હનુ= દાઢી+માન=વાળો)

આલસ્ય=સ) આળસ

દૈત્ય=રાક્ષસ; કશ્યપ પ્રજાપતિને દિતિ નામની સ્ત્રીથી થએલા પુત્રો

કાં=શા માટે

નિર્ધાર=નિશ્ચય; (નિર્ ઉપસર્ગ=ધા સંસ્કૃત ધાતુ=ધારણ કરવું) નક્કી કરવું તે; નક્કીપણું

મંત્રશ્વર=સર્વ પ્રધાનોમાં મોટો;

(મંત્ર=વિચાર કરવો+શ્વર=મોટો વિચાર કરવામાં મોટો. વિચાર કરવો એકમ રજવાડામાં પ્રધાનોતુંજ છે.)

અનિત્ય=(સં) હંમેશનું નહિ તે; (અ+નિત્ય=હંમેશ)

પૂર્ણિમા=જે તિથિએ માસ પુરો થાય તે તિથિ. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં હજુ પણ પુતેમે મહીનો બદલાય છે. (સંસ્કૃત પૂર્ણિમાસી ઉપરથી પૂર્ણિમા)

કળાહીન=તેજ વગરનો (કળા=તેજ; પ્રકાશ+હીન=વગરનો)

પ્રલય=મહાનાશ=(લી ધાતુ ઉપરથી લય=નાશ)

વિષ્ણુ=વ્યાપક ઇશ્વર; (વિષ્=વ્યાપવું +આણુ=કણ) જે કણે કણમાં વ્યાપી રહેલો છે તે

કામ=સ્ત્રી પુરુષમાં પરસ્પર પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવી સંભોગ કરાવનારો દેવ પામર=ગરીબ; હલકાં; કુદ્ર

રાજપાટ=રાજગાદી (રાજ સંસ્કૃત પરથી રાજ=પ્રકાશવું+પાટ=ગાદી)

દેવાલય=દહેરાં (દેવ+આલય=ઠેકાણું) દેવોને રહેવાની જગ્યા.

જ્ઞાનવાર્તા=જ્ઞાનની વાત; સમજવા યોગ્ય વાત (જ્ઞાન+વાર્તા)

આખરનો વિચાર=છેવટનો વિચાર શીદ=શા માટે

યાવદ્યંદ્ર દિવાકરો=જ્યાં સુધી ચંદ્ર સૂર્ય તપે ત્યાં સુધી; (યાવત=જ્યાં સુધી+ચંદ્ર+દિવાકર=સૂર્ય) ચંદ્ર અને દિવાકરનો સંસ્કૃત નિયમે ૬૬ સમાસ થઈ ચંદ્ર દિવાકરૌ થએલું છે, અને તેને યાવત અવ્યય

લાગવાથી આખો સમાસ અવ્યયી
ભાવ થઈ ગયેલો છે.)
કારમું=નવાઈ ઉપજાવે એવું
શિલાદિત્ય=સૂર્યે જેને પથ્થર આપેલો
છે એવો; (શિલા=પથ્થર+આદિત્ય
=આદિતિના પુત્ર; સૂર્ય)
ઉદય પામી શૂન્યમાં મળ્યા હશે=
ચઢતીમાં આવી પડતી સ્થિતિએ
પહોંચ્યા હશે. (શૂન્ય = કાંઈ નહિ
એવી સ્થિતિ+લય)
નિર્મૂળ=વંશજ વગરનો (નિર્=નહિ
+મૂળ=મૂળાઉં) મૂળીઆં વગરનો;
મૂળ હોય તો ઝાડ થાય
સોલંકી=સૂર્યને આપવાની અંજલી-
માંથી જે વીર પેદા થયો હોય તેના
વંશજ. ચૌલુક્ય ઉપરથી ચનો
શ થઈ સ થયો છે

ચૌલુક્ય=ચુલુક્ય=અંજલી)
મૂર્તિકાર=પ્રતિમા બનાવનાર (મૂર્તિ=
પ્રતિમા+સંસ્કૃત કૃ ધાતુપરથી કાર
+કરનાર)=પ્રતિમાને કરનાર
સિદ્ધરાજ=જેણે સર્વ વાત સિદ્ધ
કરેલી છે એવો રાજા (સિદ્ધ=નક્કા;
પ્રાપ્ત) અત્રે સિદ્ધરાજ વિશેષ નામ છે.
આજ મારે ને કાલ તારે=આજે મારી
આવી દશા છે તો કાલે તારી પણ
એવી દશા થશે. (કારણ કે દેવનું
કારમું ચક્ર નિરંતર ફર્યા કરે છે;
તડકા ને છાંયડો ફેરવાયા કરે છે.)
પૃથ્વીપતિ=રાજા (પૃથ્વી=દેવ; જમીન
+પતિ=ધણી)=દેશનો ધણી.
ક્ષત્રિવીર્ય = ક્ષતિપાણું (ક્ષત્રિ+વીર્ય=
બળ; તેજ)

સેવા એ હલકી તો છેજ કારણ કે કહેલું છે, કે “ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ
વ્યાપાર, કનિષ્ઠ ચાકરી.” માટે ચાકરીને હલકી કહેલી છે. પણ આપની સેવા
કરવી એ હલકું કામ નથી, કારણ મોટા મોટા રાજાઓના કુંવરો પણ આપના
લશ્કરમાં છે, નોકરી હલકી તો છેજ. એ ઉપરથી પોતે નોકરીની
કિંમત સમજે છે, એમ બતાવે છે. પણ મહારાજની સેવા એટલી બધી
હલકી નથી માટે સેવા (નોકરી)ની માગણી કરે છે.

૫૬] પહેલી ચોપડીના “રિક્શન શિક્ષક” અઢી આના

આરસ=આરસપહાણના પત્થર
 ગણિકાગૃહ=ગણિકાનું ઘર; વેશ્યાનું
 ઘર. (ગણિકા=નર્તકી+ગૃહ=ઘર)
 ધામ=ઢેકાણું
 સંપત્તિ=દ્રવ્ય
 પ્રાપ્તિ=પેદાસ
 યુવાન્કતુ=જુવાનીનો કાળ (યુવા=
 જુવાની+ન્કતુ=કાળ)
 અક્ષળ=નિરર્થક (અ+ક્ષળ)
 જામે=થાય
 અલાલ=ઝેરલાલ (અ+લાલ)
 ઉબર=ઉબરો; આરણાનો ઉમરો
 ગ્રામે=ગામમાં
 ન્કણુ=દેવું
 વંશપરંપરા=પેઢીઘર પેઢી; છોકરાંના
 છોકરાંને પહોંચે ત્યાં સુધી (વંશ+
 પરંપરા=હારની હાર)
 ઉપભોગ=ભોગવટો
 બાળક તે બાળકજ દીસે છે=
 મતલબ કે વ્યવહારમાં કંઈ રીતે
 ફાયદો થાય છે, તે જેમ બાળક

સમજી શકતું નથી, તેમ તું પણ
 બાળક હોવાથી સમજી શકતો નથી.
 અર્થાત્ તને વ્યવહારું જ્ઞાન નથી.
 કૃપાનિધાર=મહેરબાનીનાં ઢેકાણું રૂપ;
 મહેરબાનીનો ભંડાર
 દૈવ=નરીબ
 વિન્યયાત્રા=વિન્યય મેળવવા માટે
 દેશે દેશ કરવું તે
 વિરલા=કાષ્ટએક
 વિખ્યાત=પ્રખ્યાત
 દેશવટો=પરદેશમાં પ્રવાસ કર્યાકરવો તે
 અધર્મ=અન્યાય; ધર્મ નહિ તે
 ભંડારી=ભંડારીનો ઉપરી; ત્રિજેરીનો
 ઉપરી; (સંસ્કૃત ભાન્ડાગાર)
 સુભટ્ટ=સારા યોદ્ધા (સુ=સારા+
 ભટ્ટ=યોદ્ધા)
 નવલ અંથાવલી=નવલરામના બના-
 વેલા અંથોની આવલી-હાર
 નવલરામની કવિતાઓનો સંગ્રહ
 કરેલો હોય એવું પુસ્તક (નવલ
 =નવલરામ+અંથ+આવળી=હાર)

સમજીતી—ચતુર પુરૂષ અને આરસના પત્થરને ભાર પ્રમાણે
 તોળીને વેચાય નહિ, મતલબ કે બીજી વસ્તુઓની કિંમત જેમ વજન

ત્રીજા ધોરણનો “મુખ્યગણિત શિક્ષક” અઢી આના. [૫૭

પરથી નક્કી કરાય છે, તેમ આ બે વસ્તુની કિંમત કરાય નહિ. માણસ શરીરે દુખળો હોય પણ અટકી હોય, આરસનો કકડો નાનો હોય પણ તે એકજ હોય. આવી રીતે હોવાથી ઉપરની કડી કહેલી છે. જેમ જેમ તે દૂર બીજે દેશ જાય છે, તેમ તેમ વધારે મૂલ્ય આવે છે. મતલબ કે કોઈ માણસ પોતાના દેશમાં ઘણી પ્રખ્યાતિ પામતો નથી, પીર પોતાના વતનમાં પૂજાતોજ નથી છત્યાદિ.

શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો, વિદ્વાનોનો ઘણો સમાગમ રાખવો ગામે ગામ મુસાફરી કરવી, રાજની સભામાં બેસવું, ગણિકાને ધેર જવું, એ પાંચે લક્ષણ ચતુરાઈના ધામ (ઠીકાણાં) છે. અર્થાત્ મનુષ્યને ચતુરાઈ મેળવવાનાં સ્થળ પણ એજ છે.

જે માણસે મુસાફરી કરીને પૈસાની પ્રાપ્તિ કરી નહિ, તે મૂખ માણસના યુવાનપણાને ધિક્કાર છે; ફરી કદાપિ પ્રાપ્ત ન થાય એવો તેનો જીવાનીનો વખત નકામો ગયો.

જે માણસ ગામમાં પોતાનો ઉમરો અલીને બેસી રહે તો ત્રણ ગેરલાભ થાય. (૧) લુગડાં ફાટે. (૨) દેવું વધે, (૩) આખરે કદાપિ મેળવે નહિ.

પાઠ ૨૮.

ટીપ:-જંગલમાં દમયંતીનો ત્યાગ કર્યા પછી નળરાજ વિરહ દુઃખથી ઉન્મત્ત થઈ જાય છે; તે પ્રસંગના તેના વિલાપનું વર્ણન છે. નળ=દ્વાપરના અંતમાં થયેલા સૂર્ય-વંશી રાજા; નિષધ દેશના વીર સેનના પુત્ર. (એ સ્વરૂપે સુંદર,

શાસ્ત્રજ્ઞતા, ધનુર્વેદ નિપુણ ને પુણ્યશીલ હતા.)

કર્કાટક=પાતાળનો એક નાગ (એક પ્રસંગે સપ્ત ઋષિના આપથી એ પૃથ્વી ઉપર બળતો હતો, એવામાં નળ રાજા વનવાસ નીકળ્યા હતા તેમણે તેને દીડો ને કાઢ્યો એ ઉપકારને બદલે કર્કાટકે તેમને ડાંખ

૫૮] બીજા ધોરણના મુખ્યગણિત શિક્ષક એ આના

દીધો જેથી નળનું રૂપ કદરૂપું થયું.	સાદ=ધાંટો
નળે એમ કરવાનું કારણ પૂછવાથી	વિશ્વમોહિની=નગતને મોહ પમાડનાર
નાગે કહ્યું કે તમારે ત્રણ સંવત્સર	સૃષ્ટિ દોહિની = આખી સૃષ્ટિના
છુપા રહેવું છે; માટે મેં ડાંખ દઈ	દોહનના સારરૂપ
તમારું કદરૂપું રૂપ કર્યું છે. પછી	સુંદરી=સુંદર સ્ત્રી; રૂપવંતી નારી
નાગે ત્રણ વસ્ત્ર આપી રાગને	વિરહિણી=વિખુટી પડેલી
કહ્યું કે આ પહેરવાથી તમારું રૂપ	વલ્લભ=વહાલામાં વહાલો; ધણી
હવું તેવું થશે.)	દુર્લભ=જેનું મળવું કઠણ થઈ
નયણે=આંખે	પડ્યું છે એવું
વિલાપ=રડનાં રડતાં દુઃખ કહી	પિયુના પ્રાણ=ધણીના જીવરૂપ
બતાવ્યું તે;	વાટ=રસ્તો; માર્ગ
વ્યાકુળ=અશાંત; ગભરાએલું; ખેંચાકુળ	ધણીના ચણી ભુસ્યાં=પૃથ્વી પર
અવનિ=પૃથ્વી	પડેલાં પગલાં ભુસી નાખ્યાં
વૈદર્ભી=વિદર્ભ દેશના રાગ ભીમ-	નિરવાટ=કોઈ આવ્યું ગયું ન હોય
કની છોકરી; દમયંતી	એવો રસ્તો
વામા=સ્ત્રી (ડાબા અંગની અધિકારી)	રૂએ=રડે
રામા=સ્ત્રી (રમત=કીડામાં સુની	હૃદય કાટ=છાતીકાટ
આપનાર)	મોહધારણ=મોહનેરાખનાર
અવધ્ય=અવધિ; હૃદ	કર્મ ધારણ=કર્મ શાથી થયું તે
કેકીલાસવરી=કાયલના જેવા મધુર	ભુજ=હાથ
કંઠવાણી	લલાટે=કપાળે
ઉપ-યો=ઉપજ્યો	વિલપે=રડે
વીખવાદ=ટાંટો; ખોલવામાં ઝેર	કલ્પે=કલ્પાંત કરે

પ હેલા-ધોરણનો “મુખગણિત શિક્ષક” પોણાખે આના. [૫૯

કમુધ=નદારી બુદ્ધિ

છેહ=દગે

દારણુ=ભયંકર

સ્વામા=સ્ત્રી (કાળા રંગ વાળી)

સહીના=સિંહના

સદ=તરત; સઘ

દોહેલે=મુશ્કેલીથી

ગજગામી=સ્ત્રી (હાથીની પેટે ચાલનાર)

નિરમુખ=પાછા; વીસે મોઢે

ગાઢો=ગંડો

લોહ=લુછી નાખ

સ્વરે ધાયો=અવાજની દિશા તરફ

દોડ્યો.

દવાડ=દવ; જંગલમાં લાગેલી આગ

બાળ=નાગ; સાપ

દયાસિંધુ=દયાના સાગર

દીનબંધુ=ગરીબના બેલી

રક્તિ=અગ્નિ

પ્રાણદાન=જીવતદાન

જ્નેજન=ચાર ગાઉ

શાંતિ પામ્યો=સુખ પામ્યો; શાંતિમળી

પુણ્યશ્લોક=જેનું નામ દેવાથી પવિત્ર

થવાય છે એવા; નજરાળ. (બુધધ્વિર

પણ પુણ્યશ્લોક કહેવાતા હતા)

વિપ્રવાચા=(વિપ્ર=બ્રાહ્મણ+વાચા=

વચન) બ્રાહ્મણનું વચન

વૈદર્ભીકાંત=દમયંતીનો પતિ

દાયો=દાઝ્યો

પાઠ ૨૮. નળનો વિલાપ અને કર્કેટક નાગ.

સમજૂતી—નજરાળ આંખેમાં આંસુ લાવીને અનેક તરેહથી

દુઃખના પોકાર કરે છે, અને પોતાનું ગભરાએલું શરીર ભોંયપર પછાડે છે.

ગરીબ વૈદર્ભી રાણી એકલી વનમાં ખીશે ને ફાટી ભરશે; તેથી

જીવ્યાની હદ ટળી ગઈ છે. કાચલના જેવા મીઠા સ્વરવાળી એ સ્ત્રી

ફરી નહિ મળે. એની સાથે તકરાર શા માટે થઈ? મનને ગમી

રહેલી દમયંતી બોલ. એમ નળે ઘાંટો પાડવા માંડ્યો હે! જગતને મોહ

પમાડનાર, ચતુર, વિશ્વના સાર રૂપ સુંદરી, ધણીથી વિખુટી પડેલી જેનું

દર્શન દુર્લભ છે એવી, પતિના પ્રાણરૂપ (જેના વડે ધણી જીવે છે એવી

૬૦] ચોથી ચોપડીના “મુખગણિત શિક્ષક” ચાર આના.

દમયંતી તું બોલ. વનમાં ફરતો અને રડતો આવ્યાનો રસ્તો જોવા ગયો; પણ કળિયુગે ભોંયરાપરના પગલાં ભૂસી નાખીને જંગલ આવવા જવાના રસ્તા વગરનું બનાવી દીધું. નળરાજ વડની ડાળે વળગ્યો. ને છાટીફાટ રડવા લાગ્યો, મોહ રાખનારને એ કામ સાથી થયું તે કારણે કપાળે હાથ દર્ધને કહે છે. રાજ ધણો વિલાપ અને કદપાંત કરે છે, અને તેનું સુખ તથા પ્રેમ સંભારે છે; કે મનને નખળી બુદ્ધિ સૂઝી તેથી અન્યાયે તેને દગો દીધો. જંગલની હદ બિહામણી છે, તેમાં અજગર, વાઘ, વર ને નાગ છે, મોટા મોટા કરાડા અને કોતરો જોઈને તથા સિંહની ગર્જના સાંભળીને એ સ્ત્રી તરત ફાટી મરશે. મહામુશ્કેલીથી એ ગજગામીની મળી, અને દેવતા પણ વીલે મોઢે પાછા ગયા, તે વખતનો સ્વયંવરનો બધો સંઘાત આ વાત સાંભળીને સુખ પામશે. રાજ રડે છે તેની આંખો ફોણ લૂછે? એવામાં એક જડો અવાજ સાંભળ્યો. હે રાજ પ્રેમનાં આંસુ લૂછી નાખ, ને મને મુકાવ, અને આ બળી મરતાને બહાર કાઢ. એ વાણી સાંભળીને જાણ્યું કે રાણી છે; ને એનો રડી રડીને ઘાંટો બેસી ગયો છે. હરખથી ખુશી થઈને વીરસેનનો કુંવર (નળરાજ) અવાજ આવતો હતો તે તરફ દોડ્યો દૃવ બળે છે તેમાં મોટો નાગ તફડે છે, ને બરાડા પાડે છે, ને કહે છે કે દયાના સાગર, ગરીબના બેલી, નળરાજ મને કાઢ અગ્નિ દેવતા વરદાનને લીધે નળ ન દાઝતાં પાસે ગયો, ત્યારે નાગે નમસ્કાર કર્યા ને કહ્યું કે હે ગુણવાન રાજ ! મને પ્રાણદાન આપી જવાડ. હું પણ તારાપર ઉપકાર કરીશ. જેની એક જોજન જેટલી દેહ હતી, એવા એ નાગના ઝેરથી ન ખીતાં લીધો, અને ખાંધપર ચઢાવી દૃવથી બહાર લાવીને મૂક્યો; તેથી તેના જીવને શાંતિ (સુખ) પામ્યો. નાગ કહે છે કે તમેજ પુણ્યશ્રોક છો. મને બ્રાહ્મણનો શાપ હતો. તે મુજબ નળરાજ

બાળવર્ગના “મુખગણિત શિક્ષક” દ્વારા આપેલો. [૬૧]

મળ્યા. નળ પૂછે છે કે આટલો બધો કેમ દાઝ્યો. તે મને માંડીને વાત કહે. તારી હકીકત કહે કે ભાઈ તું કોણ છે? કારણ કે તું બહુ દુઃખ પામ્યો છે. નાગ કહે છે રાજ સાંભળો મને ઋષિનો શાપ થયો હતો.

પાઠ ૨૯.

ઘાટ=ઝોવારો

વીર=બહાદુર

વિધવા=ધણી વગરની; રાંડેલી

(વિ=નથી+ધવ=ધણી)=જેનો ધણી

નથી તે

રાજ્યસત્તા=રાજ્યની લગામ (રાજ્ય

+સત્તા=હકુમત; લગામ)

વિદ્ય=હરકત; અડચણ

ઉપદેશ=બોધ

મર્મ=ગુપ્ત વાત

કળી ગણ=ગ્નણી ગણ

રાજ્યાસન=રાજગાદી(રાજ્ય+આસન)

સેનાધિપતિ=લશ્કરનો ઉપરી (સેના

=લશ્કર+આધ=મોટો+પતિ=ધણી)

સ્તંભ=(સં) થાંભલો

ઉણી=ઝોઢી

સત્તાલોભી=સત્તા લોભ કરનાર; માંડ

બધે ચલણ થાય એવું ઇચ્છનાર

ઉછાંછળો=ઉદ્વેગ; વગર વિચાર્યું કામ

કરનાર

પ્રત્યક્ષ=ખુલ્લું; દેખીતું (પ્રતિ=સામું

+અક્ષ=આંખ)

દરમિઆન=મુદત

એકનિષ્ઠ=એકમન

અવકાશ=વખત

રાજકીય=રાજ સંબંધી

પરરાજ્ય=બીજા રાજ્ય

કારકિર્દી=અમલ

નિષ્ફળ=નકામી (નિષ્+ફળ=ફાયદો)

દાનકીર્તિ=દાન આપવાની આખર;

તેના જેવું દાન આપનાર કોઈ

નહોતું એવી આખર

દેવલોક પામી=ગુજરી ગઈ

નિરભિમાની=અહંકાર વગરની

(નિર્+અભિમાન+છ)

પાઠ ૩૦.

ભો=ખીક (સંસ્કૃત ભય)

વળાવો=રક્ષણ માટે લીધેલો માણસ;

ચોકીદાર

૬૨] બીજા ધોરણનો “મુખગણિત શિક્ષક” એ આના.

કર=(સં) વેરો; મહેસુલ; સંરક્ષણનું ભાડું	તુરંગ=(પો) બંદીખાનું; કેદીઓને રાખવાની જગ્યા (સંસ્કૃત કારાગૃહ ઇંગ્રેજીમાં જેલ)
પ્રાપ્તિ=મળતર; પેદાસ	પગાર=(પો) મહેનત બદલ દર મહીને કે અમુક મુદતે જે મળે તે
કંગાળ=પૈસા વગરના; ગરીબ	નેસ્તી=મોદી; સીધું વેચનાર
સંરક્ષણ=(સં) સારી રીતે સંભાળ રાખવી તે (સમ)=સારી રીતે+રક્ષ =રક્ષણ કરવું=અન)	ભાડું=કોઇ પણ જગ્યા કે પદાર્થ વાપરવાનો બદલો
દશા=હાલ; સ્થિતિ	મ્યુનિસિપાલિટિ=શહેર સુધરાઇ ખાતું
જનમેલો=ફેલાયલો	સલામતી=(અ) કાયમપણું
જનનમાલ=(કા) જીવ અને માલ (જનન=જીવ+માલ)	હિસ્સો=(આ) ભાગ
ગુનેગાર (કા) ગુનો કરનાર (સંસ્કૃત અપરાધી)	નિંદા=પાત્ર=બદબોધ કરવા લાયક આડકતરા કર=ધી, ખાંડ, મીઠું
ન્યાયાધીશ=(સં) ઇન્સાફ કરનાર અધિકારી (ન્યાય+અધીશ=ધણી; ઉપરી)	કાપડ વગેરે ખાવા પીવાના અને ઓઢવા પહેરવાના કોષ્ટ કોષ્ટ
અદાલત=(કા) કચેરી; ઇન્સાફ કરવાની જગ્યા	પદાર્થોપર વેપારી પાસે જે કર લેવામાં આવે છે તે
અપરાધી=(સં) ગુનેગાર	ધરાક=સોદો ખરીદનાર (સંસ્કૃત ગ્રાહક)

સવાલ—કર એટલે શું ? કર આપવાની જરૂર છે કે નહિ ? જે હોય તો તેનાં કારણ સમજાવો. કર આપવામાં આપણે લુચ્ચાઇ કરીએ તો તેથી બીજાને નુકસાન થાય કે નહિ તે સવિસ્તર સમજાવો. કરના કેટલા પ્રકાર છે તે તે કયા કયા ? સીધા કર અને આડકતરા કર એટલે શું તે સમજાવો.

પાઠ ૩૧.

વર્ણવવામાં=વિગતવાર કહેવામાં
વ્યક્તિ=એક માણસ
આત્મસંયમ=મન પરનો અંકુશ
ષોષિટ=બળ આપનાર
અવનતિ=પડતી
વિટંબણા=દુઃખ
છકટા=ધણું પીધેલા

વિપતિ=આપદ
માંદલાં=હંમેશ માંદા ને માંદા
અભિલાષા=ઇચ્છા; લોભ; તૃષ્ણા
સંભવ=આશા
આમાદી=ચઢતી
નામુદ=નાશ
સામર્થ્ય=કામ કરવાની શક્તિ

સવાલ—માદક પદાર્થના સેવનની ટેવ પડતાં અટકાવવા અથવા તો તે છોડી દેવા માટેજ આત્મસંયમની જરૂર છે કે ? આત્મસંયમની જરૂર કયા કયા કામ માટે છે ? આપણા દેશમાં કેશી પદાર્થો પીનારામાં ધણો ભાગ કોનો કોનો છે ? પીનારાઓ પીવામાં ખરચાતા પૈસા બચાવી કયા કયા સારા કામમાં વાપરે તો લાભ થાય ? હૃદયાર પીનારાની પડતીની નિશાની ગણાવો. કેશી માણસની બેદરકારીથી બીજાને નુકશાન થાય છે તેના દાખલા આપો. સારા શહેરીની શું ફરજ છે ? આપણી શું ફરજ છે ?

પાઠ ૩૨.

હાલ=હાલત; દશા
સુનાની=સોનાની
મૂરત=દેખાવ; શીકલ
બેહાલ=(બે=ખરાબ+હાલ=હાલત)
ખરાબ હાલત; પાયમાલી
સુરત=દેખાવ; શોભા
ખાંકી=કાંકડી; રંગીલી
કુંદન=ચોકખું સોનું

કથિર=કલાઈ
કંચન મણિનો દેવ=(કંચન=સોનું
+મણિ+દેવ) સોનાની મૂર્તિને મણિ
જડેલાં એવો દેવ; બાળરાવનો
ગણપતિ
સુક્રમારો=ધણો નાણુક
ભડકે=આગમાં
તેનતણાં=આંખના
ચળકાટ=ઝળકાટ

૬૪] ચોથા ધોરણનો “મુખગણિત શિક્ષક” ચાર આના.

ફૂલાં=ફુલ; આંખમાં કુલુ પડે છે તે
ઠાઠ=ભપકો; શોભા
કુવાં=ખાડા
લાળે=શરમાય
ચાળાં=નિશાની
અણિઆળું=પાણીદાર
ભાસે=દેખાય
નાક ગયું=આખર ગઇ
નિરાશે=નાહિમેદે
ડરામણું=બિહામણું
કરમું=સુંદર
ખમાં=(ખ=આકાશ+માં સાતમીનો
પ્રત્યય) આકાશમાં
ધુપ=તાપ; તડકો
અમાવાસ્માયે=અમાસે
સુરખી=તેજ; લલક
દુઃખદા=(દુઃખ+દા=આપનાર) દુઃખ
આપનાર
સહસ્ર=હજાર
લિંગ=મહાદેવની મૂર્તિ
દેખાવ=શોભા
રાણીવાવ=મહારાણી મિનળદેવીએ
બધાવેલી વાવ

હાડ=હાંડકા; તૂટેલા પથ્થર
પુરાણુ=પુરાતનકાળની; પુરાણી
હાલ=દેદાર; સ્થિતિ
કુમારિકા સરિતા=સરસ્વતી નદી(એ
નદી સમુદ્રને ન મળતાં કચ્છન
રણમાં સમાઈ જતી હોવાથી
કુમારિકા કહેવાય છે.)
લાડતી=ધાડ કરતી
વહી=જતી રહી
નદી સ્વરૂપે=નદીના સ્વરૂપની
સ્મિત કરી=હસીને
આલિંગન=ભેટવું
તુંપે=તને; તારા પ્રત્યે
સૂચવતી=જણાવતી
મનુજકૃતિ=માણસની કરેલી રચના
(લગવાન મનુના નામપરથી
માણસો -મનુજ મનુથી જન્મેલા
કહેવાય છે)
ખુઝવતી=ભૂસી નાખતી
પ્રેમસરિતાપૂર=પ્રેમ રૂપી નદીની
રેલનું પાણી
મદદ ભરીઓ=અહંકારથી ભરેલો

ટીપ—સુરત શહેર પહેલાં ધણું મોટું, સુંદર અને વેપાર રોજગારમાં ચઢ્યાતું સહેર હતું; પણ આગ, રેલ વગેરે કારણથી હાલ પડતી સ્થિતિમાં આવી ગયું છે, તે હકીકત જણાવવાનો કવિનો હેતુ છે. આ કવિતામાં શહેરને એક સ્ત્રી કલ્પીને વર્ણન કર્યું છે તે, શહેરની જગા અને શહેરના લોકો બંનેને લાગુ પડે છે.

સમજાવટી—સોનાની સીકલ જેવી હે સુરત ! પહેલાં સુરત ધણું સુંદર શહેર હતું તેથી “સુરત સોનાની મૂરત” આ કહેવત લોકમાં ચાલે છે તારી આ શી દશા ! પૂરેપૂરી ખરાબ હાલત થઇ ગઇ. હે સુરત ! તારી સિકલ (ચહેરો) રડતી (નબળી) સ્થિતિમાં થઇ ગઈ છે. (૧) હે ફાંકડી સુરત ! તું હસી હસીને રડી (શોભામાં ચડી ગઇ અને પાછી પડતી થઇ ગઇ) અને ચડી ચડીને પડી (વેપાર વગેરેમાં ચડતી ગઇ અને હાલ ઓછા થઇ ગયાં) કુંદન જડી હોય તેવી દીપી રહી હતી તે હાલ કથિર કરતાં પણ ઝાંખી પડી ગઇ. (૨) રત્ન જડિત દેવ (બાજીરાવનો ગણપતિ) જેમ કડકે કડકે વેચાશે તેમ તારું કુમળું શરીર ભડકે (આક્રમણી લાગેલી લાહે) વહેંચાઇ ગયું. (૩) ટીપ—છેલ્લા બાજીરાવ પેશ્વા પાસે રત્ન જડિત સોનાનો ગણપતિ હતો. તે જ્યારે વેચવા કાઢ્યો ત્યારે કોઇ એક જણથી તેનું મૂલ આપી શકાયું નહિ, તેથી તેના કટકા કરી જુદા જુદા ગૃહસ્થોને વેચ્યા. તેમ હે સુરત તારો દેહ આક્રમણી વહેંચાઇ ગયો એટલે કોઇ ક્યાં ને કોઇ ક્યાં જઇ રહ્યું.

આંખોના ચળકાટ તે કહાં ! અને આંખે પુલાં પડ્યાં તે કહાં ! (કટલો બધો તફાવત ! ભરેલા ગાલની શોભા (ગઇ) અને ખાડા પડ્યા તો પણ ક્યાં લાગે છે ! (હજુ ખરાબી થતી જાય છે) મતલબ કે તારી શોભા જતી રહી છે. (૪) હોઠ જે લાલ હતા તે ઢૂંજે છે અને

શ્રીકા તથા કાળા પડી ગયા છે. હવે દાંત તણાવા લાગ્યા છે અને મરવાના ચાળા જણાય છે મતલબ કે છેક નખળી હાલતમાં જતી જણાય છે. (૫)

સારું અણિવાળું નાક ચાઠાથી બેસી ગએલું જણાય છે (નાક એ ચહેરાની ખૂબસુરતીનું એક કારણ છે હાલ લોકનાં નાક તો સારાં છે પણ નૂર વગરના હોવાથી જાણે ચાઠાથી બેસી ગએલાં હોય તેવાં દૂરથી જણાય છે. હાય (સુરતની) આખર ગછ (નવાબે રાજ્ય ગુમાવ્યાં; વેપારીઓએ દેવાળાં કાઢ્યાં વગેરે) અને (આશા ભંગ થવાથી તથા આખર જવાથી) નીચું મોઢું થઈ ગયું. (૬) સુરતનું સુરજ જેવું જે તેજસ્વી મુખ (શોભા) હતું તેજ (સુરત તારું) મુખ ધ્રુવડના જેવું બિહામણું ને શીકું થઈ ગયું. (૭) આકાશમાં પુનેમે જેવો ચંદ્ર હોય છે તેવું તારું સુંદર સ્વરૂપ તાપ (આગ વગેરે આદિ) વેડવાથી અમાસના જેવું (અમાસે આકાશમાં અંધારું હોય તે અંધારા સરખું કાળું) થઈ ગયું. (૮) ચડતીના વખતમાં તારા શરીર ઉપર લાલ તેજ (એટલે શિયાળાના તડકા જેવું નૂર) ઊડી રહેતી હતી; તે આ પડતીમાં હાલ દુઃખ દેનારી ભુંડી (આંખમાં કાંકરી ભરાય વગેરે કારણથી ભુંડી) દુઃખદા ધૂળ ઊડી રહી છે. (૯)

સહસ્રલિંગ તળાવના કાંઠા ઉપરથી પાટણનો દેખાવ.

સમજાવતી—અહીં મોઢું સહસ્રલિંગ તળાવ હતું; અને અહીં આ લાંબું સૂતું છે તે જીવું પાટણ હતું. અહીંઆ મહારાણી મીનજદેવીની વાવની ભાંગી તૂટી નિશાનીઓ પડેલી છે. અહીંઆ મોટા મોટા કિલ્લા, કોટ, ખુરજો માટી ભેગા મળી ગયા છે. હમણાં એમ નામ દઇ દઇને વાતો કરવાની રહી છે, હે પુરાતન પાટણ નગર! હમણાં તારા આવા દેદાર છે! ગુજરાતનો વતની કોઇ એવો નહિ હોય કે જેની આંખ આ

સ્થળમાં ઉભા રહીને આંસુથી નહિ ભીંજાઈ હોય ? પેલી કુમારીકા સરસ્વતી નદી નિર્મળ જળથી વહે છે; તે જાણે નાસે છે, પાશે ધસે છે, લાડ કરે છે, લાજે છે ને ઘેલી થએલી છે, ખરે ઇશ્વરની કૃપા આ નદી સ્વરૂપે-પાણીની પેઠે વહી ગઈ છે; તોપણ નદી તો હસીને પ્રીતિ સહિત તારા પ્રત્યે આલિંગન ભરે છે. હે પાટણુ ! તારા પ્રત્યે એ દયા લાવતી એમ સૂચવે છે કે માણસની કૃતિને કાળની ગતિ ભલે ભૂરી નાખે, પણ મારું પ્રેમરૂપ નદીની રેલનું પાણી અખૂટ વહ્યા કરશે; ધન અને વૈભવના પદાર્થ છો લૂટાતા, પણ મારું જરણું લૂટાવાનું નથી. પર્વતનું શિખર તોડી પાડીને માણસ અહંકારથી ભરેલો ડોલે છે; ને જાણે છે કે મારું કૃત્ય હંમેશાં કાયમ રહેશે; તથા મારું શરીર કોમળ પાણી પોચું ઘડેલું છે, તે તો અનંત જીવ સુધી તેમનું તેમ પહોંચ્યા કરશે. પણ જોતે કાળે-વખત જતાં કાળ (નાશ કરનાર સ્વરૂપ) તેને પણ ગળી જશે.

પાઠ ૩૩.

આદિકવિ=શરૂઆતનો કવિ; પ્રથમ

કવિ [કવિમાં ક્વ ધાતુ=કહેવું]

મુસદ્દા=રીતસર લેખ લખનાર

વર્ષિક=આશરે વર્ષ (વર્ષ+એક)

ઉર્ફ=(કા) અથવા

વિવાહ=લગ્ન

ક્ષત=ટેવ

ભારે પડ્યું=અધરું પડ્યું

આવેશ=જીસ્સો

અખાડો = પડ્યા પાથર્યા રહેવાનું

હંમેશનું રહેણાણ

તાન=લેહ

સીમંત=અધરણી

ચિત્તવેધક=ચિત્તને વેધે એવાં; હૃદય

દ્રાવક (ચિત્ત=મન+વેધક સંસ્કૃત

વેધ ધાતુ=વેધવું તે)

ચિત્ર=સુંદર ખ્યાન; તસ્વીર

હરિકીર્તન=ઇશ્વરનું ભજન

નિરંજન=જોઇ શકાય નહિ એવો;

તેજોમય

નિરાકાર=આકાર રહિત; સર્વાકાર;

અભિ (નિર્=નહિ+આકાર=ધાટ; ડોળ)
અખિલ=આખા

અભાંડ=ચૌદે ભુવન; ઈકારનું વિશ્વ
(અભિ=અવર+અંડ=ઈંડું)

હૃદયની અમર કવિતા=જેમાં ઉચ્ચ
ભાવ હોય એવા ખરા રસથી
લખાયેલી, ને લાંબા વખત સુધી
જેની અસર પહોંચે એવી કવિતા

પાઠ ૩૪.

ગ્રીક=ગ્રીસ દેશના વતની

તીસરી=મીસર દેશના વતની

વર્ણુ=રંગ

ચિત્ર લેખન પદ્ધતિ=ચિત્ર વડે

લખવાની પદ્ધતિ

હોમરનું કાવ્ય=છલિયડ

સ્વસ્થતા=સલાહ શાંતિ

આળે પડયો=હાર પડયો; ઠેકાણે પડયો

પરાજય=હાર (પરા=ઉલટું+જય=

જીત. જયમાં જ ધાતુ=જીતવું)

જીતવાથી ઉલટું; હારવું તે.

[છસેં સ્પાર્ટનોએ કરેલી લડાઇ તે

થર્મિપોલી નામે ઓળખાય છે.]

વક્તૃત્વ=ભાષણ કરવાની શક્તિ

તત્ત્વજ્ઞાન=તત્ત્વ સંબંધી જ્ઞાન;

ફિલસુફી

એક સત્તાક=ફક્ત એકજ માણસના

હાથમાં સત્તા હોય તે

તત્ત્વ=મૂળ; સાર

કાળાંતરે=વખત જતાં=(કાળ=વખત

+અંતર) વખતના અંતરે

પુશકી=જમીનનો રસ્તો; પગવાટ

પાઠ ૩૫.

પ્રસન્ન=પ્રુશ

વદન=માં (વદ=બોલવું+અન=ક્રિયા

વાચક પ્રત્યય) બોલવાની ક્રિયા જે

વડે થાય છે તે

અનુકંપા (સં) કોમને કાંઈ દુઃખ

થાય તો ખીજો ધૂજે (દીલગીર

થાય) તે; દયા (અનુ=પાછળ+

કંપ+ધૂજવું) પાછળ ધૂજવું તે

અન્યોઅન્યાશ્રય=એક ખીજને મદદ

આપવી તે (અન્યોઅન્ય=એક

ખીજને+આશ્રય=મદદ)

વખત આવે ધૂજનો પણ ખપ પડે

છે. મતલબ કે વખતે નજીવી

વસ્તુનો પણ ખપ પડે છે. માટે

કોષનો અનાદર કરવો નહિ.
વસુધા=રત્નોને ધારણ કરનાર; પૃથ્વી
(વસુ=રત્ન+ધા+ધારણ કરવું)
અપશબ્દ=નકારો બોલ; બિભત્સ
શબ્દ (અપ=અરાબ+શબ્દ=બોલ)
આદરવો=શરૂ કરવો (આ+દ ધાતુ=
શરૂ કરવું)
ખલેલ=હરકત
વાહન=લઇ જનાર (વહ ધાતુ=વહેવું)

પાઠ ૩૬.

વિવેક=(સં) સારાનરસાની સમજ
(વિ=વિશેષ વચ્ચે ધાતુ=સમજવું)
વિધવિધ વિચાર=જીદી જીદી તરે-
હના વિચાર
ઉચ્ચાર=બોલ; વાણી
સારા ગુણુ શોધો=સદગુણુની તપાસ કરો
ભવ=જન્મ; ઉંમર
પાઠ=વિદ્યા; જ્ઞાન
પાર=અંત; છેડો
જ્ઞાનગર્થ=જ્ઞાનરૂપી નાણું
ગુણુ=સદગુણુ
ગાંઠવો=લઇ લેવો; સંધરવો
આચાર=ધર્મ; ફરજ, રીતભાત

આપે=પોતે; જાતે
આદરી=શરૂ કરી; આરંભી
જીવ જોડી=મન લગાડી
મનન કરવું=રટણ કરવું; વારંવાર
સંભાર્યા કરવું; વાંચેલી કે લખેલી
ખાખત વિષે વિચાર કરવો તે
આગળે=આગલા વખતમાં
ઉઠાવ=ખીલવણી; ઉપાડ વધારો
કળા=યુક્તિ
કરતાર=કર્તા; પરમેશ્વર
અંતર ઓળખો=ગુણુ દોષ જાણો;
મન પારખો
પરજન=ખીજો માણસ (પર+જન)
પાસ=પાસે
અસમજપણુ=અજ્ઞાન; મુખાંધ
પ્રભુપદ પ્રેમ=પરમેશ્વરના ચરણનો પ્રેમ
જનકૃત કારજ=માણુસે કરેલાં કામવજેરે
પ્રભુકૃત=પરમેશ્વરે બનાવેલાં; કુદરતી
પેસી=જોઇ
સુપેર=સારી રીતે (સુ+પેર=રીત)
શશી=ચંદ્ર; સોમ
ધેર=ધેરવો
તરણુ=તૃણુ; ધાસ

ઓપે=દીપે; શોભે

ભુગતિ=તદ્ભીર; કળા

અપાર=ધણીજ (અ+પાર)

મતિ=બુદ્ધિ; અકકલ

ભણતર=ભણવાનું; વદ્યા

રચી=હોંસ; પ્રીતિ

સમજુતી—હે વિદ્યાર્થી આ વિવેકની વાત વાંચો; અને અનેક પ્રકારના વિચાર કરીને સારા ગુણો શોધો. હે વિદ્યાર્થીઓ ભણતર (નિશાળમાં ભણવાનું ભણીને) ‘ભણી રહ્યા’ એમ કદા બોલશો નહિ, સારા ગુણો શોધો. જો તમે આખી જિંદગી સુધી ભણશો તોપણ ભણતરનો (વિદ્યાનો) પાર પામવાના નથી. માટે સારા ગુણો શોધો. જ્ઞાનરૂપી નાણું અને સદ્ગુણ સંધરવા (મતલબ કે જ્ઞાન અને સદ્ગુણ મેળવવાં જોઈએ) એ આપણી મુખ્ય ફરજ છે; માટે સારા ગુણો શોધો. સધળે વખતે અને સધળી જગ્યાએ તમે પોતે એવો મહાવરો (જ્ઞાન અને સદ્ગુણ મેળવવાનો) રાખી, સારા ગુણો શોધો. તમે જેમ જેમ જીવ લગાડીને મનમાં મનન કરી જોસો; તેમ તેમ તે વખતે જુઓ કે આપણો આત્મા કયાં શું કામ કરે છે? માટે સારા ગુણો શોધો. એ વખતથી અગાઉ ખીજા જે જે બનાવો બનેલા તે તમે તપાસી જુઓ, એથી બુદ્ધિનો એકદમ વધારો થાય છે; માટે સારા ગુણો શોધો. તમે શરીરના બાંધા તથા બળનો અને જગતનો વિચાર કરી જુઓ, કે આપણું શરીર પરમેશ્વરે કેવી યુક્તિથી અને કેવા કારણથી બનાવ્યું છે, માટે સારા ગુણો શોધો. પ્રથમ આપનું મન જોળખો, પછી સાઈ, નહાઈ કે મૂર્ખ પરાયું માણસ જો પાસે આવે તો જુઓ કે એ શાથી આનંદમાં કે ઉદાસમાં છે. માટે સારા ગુણો શોધો. માણસના જે જે ગુણ જીવે જાણવાની જરૂર નાણી છે, તે જાણવાં અને દુઃખ તથા

દુર્ગુણને દૂર કરીને અક્કલ આપો અને લો; માટે સારા ગુણ શોધો. એ પછી એક બાબત જરૂરની છે કે પરમેશ્વરના ચરણનો પ્રેમ તથા જ્ઞાન મેળવો; આપણને એજ પ્રભુએ દયાર્થી શું શું આપ્યું છે? માટે સારા ગુણ શોધો. માણસનાં કરેલાં કામો જોવાં, પછી ઇશ્વરનાં કૃત્યો સારી પેઠે જોઈને સારા ગુણો શોધો. પહાડ, પથર, વન, પ્રાણીઓ અને ધણુ તારાઓનો જથ્થો જુઓ ને સારા ગુણો શોધો. દરીઓ, સૂર્ય અને ચંદ્ર જોતાં હજારો વિચાર થાય છે; માટે સારા ગુણો શોધો. ફક્ત તૃણ, ઘાસ, ફળ અને ફૂલમાંજ જુઓ, તો તેમાં પણ ઇશ્વરી અપાર શક્તિઓ શોભે છે; માટે સારા ગુણો શોધો. વળી જેમ જેમ વિચારશો તેમ તેમ આવી રીતે વધારે અક્કલ આવશે; માટે દલપતરામ કવિ કહે છે, કે સાઈ ભણતર તમે હોંસ (ભાવ) રાખીને ભણો ને સારા ગુણો શોધો.

પાઠ ૩૭.

અમત્કારિક=આશ્ચર્યજનક (અમત્કાર= નવાઈ+ઈક=વાળો)

આધ્યાત્મિક=આત્મા સંબંધી (આધિ+ આત્મા+ઈક)

પ્રાકૃતિક=કુદરતી; ભૌતિક; (પ્રકૃતિ= મૂળ; કુદરત+ઈક=વાળો)

અંહિક=આ લોક સંબંધી (ઇહ+ આ+ઈક=સંબંધી)

અર્વાચીન=હાલના વખતનો;

બલિહારી=ખુબી

ગાડ=(અ) તપાસ રાખનાર

પ્રાધવર=(અ) ગાડી ચલાવનાર

સૂક્ષ્મ=ઝીણી; પાતળી

યંત્રદ્વારા=યંત્ર મારફત

વાસ્તવિક=(વસ્તુ+ઈક) ખરી વસ્તુ હોય તેવી; યથાસ્થિત રૂપ; ખરો

સાંકેતિક=છુપાં; સંકેત કરી રાખેલા; (સંકેત=છુપી વાત+ઈક) છુપી વાત; ગોઠવણ કરી રાખેલાં

સાક્ષાત=પ્રત્યક્ષ

સ્વરમ્વાહક=અવાજને સારી રીતે

લઇ જનાર (સ્વર=અવાજ+સં=

સારી રીતે+વાહક=લઇ જનાર)

સ્વરધારણુ=સ્વરને ધારણુ કરનાર;

સ્વરઆહુક

સુરત=(આ) છબી; તસવીર

અસ્પષ્ટ=અચોક્કસ (અ+સ્પષ્ટ=ચોક્કસ)

લઠણુ=ટેવ; આદત

ચેષ્ટા=મશ્કરી; મળક

ધ્વનિ=અવાજ

અહ્લુત=આશ્ચર્યકારક

પાઠ ૩૮.

સરસ્વતી મંદિર=વિદ્યાનું મંદિર

(સરસ્વતી=વિદ્યા+મંદિર=ધર)

પ્રચાર=ફેલાવો

જીસાસુ=નવું જાણવાની ઇચ્છવાળા

મેદની=ઠંઠ; બીડ

રસિક=રસજ્ઞ; રસને જાણનાર

કદરૂપું=ખેડોળ; બદશીક્ષ

પરિચય=સંબંધ; જોળખાણુ; પિછાણુ

શૈલી=ખોલવા લખવાની ઢબ

અધ્યયન=અભ્યાસ; ભણવું

ઉલ્કંઠા=પ્રખળ ઇચ્છા; હોંસ

વિરોધ=અસંબંધ; અણુબનાવ

પંથ=રસ્તો

શંકાશીલ=સંદેહ ઉઠાવ્યા કરે એવા

ઇશ્વર પ્રેરણાથી=ઇશ્વરના ગુપ્ત સંદે-

શાથી; ઇશ્વરની ગુપ્ત ઇચ્છાથી

વિલંબ=વાર; ઢીલ; ખોટી

પ્રતિપાદન=સ્થાપન

ઉદ્ભવગન=જોળાંગણું તે (ઉદ્+લંબ
=જોળાંગણું+અન)

પાઠ ૩૯.

આપ સમાન : બળ નહિ=આપણા

કામમાં આપણું પોતાનું બળ જોટલું

કરી શકે તેટલું બીજાનું બળ કરી

શકતું નથી કારણ કે આપણા કામની

કાળજી આપણા જોટલી બીજાને

હોતી નથી

પારકી આશ સદા નિરાશ=આપણા

કામનો બીજાપર ભરોસો રાખવાથી

હંમેશાં નાઉમેદ થવાય છે.

નસીબ=પ્રારબ્ધ; ભાવી

સ્વાર્થ=પોતાનો જ અર્થ (સ્વ=પોતાનો

+અર્થ=મતલબ)=પોતાની જ મતલબ

જોળાં=ફિક્કાં; વિત વગરનાં

અર્થ સરે છે=કામ થાય છે (અર્થ=કામ

શ્રમ વિના પ્રારબ્ધ લુલું છે=મહેનત

વગર નસીબ કાંઈપણ કરી શકતું

નથી, માટે હંમેશાં મહેનત કરી	ફતેહ મેળવવી તે
ફળ આપવાનું કામનસી અને સોંપવું	કહેણી તેવી રહેણી=કહેવું તે પ્રમાણે
સંધી=સમો	ચાલવું
સિદ્ધિ=પાર પડવું તે; પોતાના કામમાં	અંધન=અટકાવ

નામરદ રહે મામને, ને મરદ રહે નામને, અર્થાત્ નામરદ હોય તે પૈસાને રહે એટલે હાથ હાથ કરે કે વખતે મારી પાસેથી પૈસો જતો રહેશે એમ ધારે, પણ મરદ તો નામનેજ રહે છે. એટલે નામને માટેજ મથે છે, તેને તો ગમે તેટલો પૈસો જાય, તોપણ નામના (કીર્તિ) થવી જોઈએ એવીજ ઇચ્છા હોય છે.

નામ રહંતા ઠકકરો નાણાં નવ રહંત; કીર્તિ તણાં જે કાટડાં; તે પાડ્યાં નવ પડંત -હે ઠકાર, નામ (કીર્તિ) અમર રહે છે, નાણાં હંમેશાં રહેતાં નથી, કીર્તિરૂપી જે કાટડાં છે તે પાડેલાં કદી પણ પડતાં નથી, બીજું સર્વ પડી જાય છે. મતલબ કે નાશ પામે છે.

આગ્રહ (સં) મનમાં આવ્યું તે	ઉત્સાહ (લં) ઉમંગ (ઉત્ત્સાહ
કરવુંજ કરવું એવી જે મનની વૃત્તિ	=ખમવું)
તે (આગ્રહ=પકડવું)	કર્મકુશળતા=કાર્ય કરવામાં હોશિયારી

સવાલ—સદ્ગુણ અને શક્તિ શાથી વધે છે? આપણામાં ચાલતી કહેવતમાંની કઇ બે કહેવતોને અનેક રીતે સમજવી અને તે પ્રકારે ચાલવું? નસીબને માનવાથી શા શા ગેરલાભ થાય છે? પારકી આશા રાખવાથી શું શું નુકસાન થાય છે? આપ બળના વિચારથી શા શા લાભ થાય છે? બીજી કઇ વાત યાદ રાખવી? કોઇ પણ કામ કરવામાં કયા બે ગુણો કામે લગાડીએ તો તે કામ કરવામાં હોશિયારી આવે અને જશ

મળે ? શ્રમ વિના પ્રારંભ લુહું છે એટલે શું ? ત્રીજી કંઈ વાત યાદ રાખવી ? મોટું કામ માથે લેવાની વૃત્તિ રાખવાથી આપણામાં કયા કયા સદ્ગુણો આવે છે ? પાંચમી વાત કંઈ યાદ રાખવી ? સત્ય અને પ્રમાણિક પણાનો ગુણ ગ્રહણ કરીએ તો શો લાભ થાય ? છઠ્ઠી વાત કંઈ યાદ રાખવી ? કહેણી તેવી રહેણી રાખવાથી આપણને શો લાભ થાય છે ? સાતમી કંઈ વાત ધ્યાનમાં રાખવી ? આપણાનો ધંધો કરવો કે બીજો કોઈ કરવો ? આઠમી કંઈ વાત ધ્યાનમાં રાખવી ? નવમી કંઈ વાત યાદ રાખવી ? સ્વભાવ ગુણ કેળવવા માટે કંઈ નવ બાબતો યાદ રાખવી અને તે પ્રમાણે વર્તવું ? કંઈ ઇચ્છા ઉદ્ધમને ઉત્તેજન આપનાર છે ? નામ (કીર્તિ) ને માટે કહેવત કહો. આપણી સ્થિતિ શું શું કરવાથી પુરેપુરી સુધરશે ?

સાર—આ પાઠ ધણોજ અગત્યનો છે માટે એમાં કહેલી બાબતો ખૂબ મનન કરવી ને તે પ્રમાણે વર્તવું.

પાઠ ૪૦.

સૂર્યોદય (સં) સુરજનું ઊગવું; (સૂર્ય+
ઉદય) ઉદયમાં ઉદ્ ઉપસર્ગ+ઈ
ધાતુ=જવું)
પ્રાચીન=પૂર્વે
નભ=આકાશ; વ્યોમ
રક્ત=રાતું
પ્રતાપી=કીર્તિવંત; જેને જોઈને બીજા
અન્નઈ જાય એવો
ભૂપાળ=(સં) પૃથ્વીનો પાળનાર

(ભૂ+પાળ)

નિહાળી=જોઈ
વિતર્ક=વિશેષ વિચાર
રવિ સ્વારી=સૂર્યની સ્વારી
વિશેષ=ધણી; વધારે
ધાતી આવે=દોડતી આવે; ઝડપથી
આવે
સાંધો=ક્ષિતિજ
ધરા=પૃથ્વી
તૃણા=છાંચા; મરજી

પ્રતિબિંબ=સામી છબી

તેજ=પ્રકાશ; અજવાળું

ખવાસ=રાજ સાથે રહેનાર માણસ

ડમક=ડોળ; ભપકો

નૃપ (સં) રાજ (નૃ=નર; માણસ
+પતિ; પાળનાર)

લેખી=જનણી

ઉદયાચળ=એ નામનો પૂર્વ દિશામાં
કદપેલો પર્વત

કેસરી=ગરદન પરના વાળના ગુચ્છ-
વાળો સિંહ

બિંબ=છબી

આદર્શ=પ્રતિબિંબ

દશ દિશા=ચાર દિશા, ચાર ખુણા,
ઉપર ને નીચે.

સંગ્રામમાં=લડાઈમાં

સિધાવ્યાં=ચાલ્યાં; ગયાં

તાતો થયો=તથ્યો

અંધેર=ગોટાળો

ઉર=મન

તુલ્ય=જેવાં; સમાન

નિજ=પોતાનો

મહી=પૃથ્વી

દ્વાદશ લક્ષ=બાર લાખ

મૃણ્મય=મટોડીનું

દીપક જેત=દીવાનો ભડકો

લગ્ન=સંયોગ; મેળાપ

અંગીકું=ધાતું ગાળવાનું કુંડું

છોટો=નાનો

ક્રાંતિ=કરોડ

ભાનુ=સૂર્ય; સૂર્યના ક્રમે ગણતા બાર

નામોમાંનું ચોથું નામ. વરુણ, સૂર્ય,

વેદાંગ, ભાનુ, ઇંદ્ર, રવિ, ગલસ્તિ,

યમ, સ્વર્ણરેતા, દિવાકર, મિત્ર,

અને વિષ્ણુ, પ્રત્યેક માસમાં પ્રત્યેક

આદિત્ય અધિષ્ઠાતા હોય છે.

નૂર=તેજ

વ્યાપે=ફેલાય

પ્રતાપ=મહિમા

તોલ=વજન

જડ જીવ=બુદ્ધિ વગરનો

ભાન=સમજ

સુગ્ધાણુ=બુદ્ધિમાન

માન=મોટાઈ

આદર્શ=ન દેખાતું

ચમૂ=સેના; લશ્કર

સમજાવતી—સવારમાં સૂર્યોદય વેળા પૂર્વ દિશામાં આકાશ રાતું દેખાય છે. અને તે તરફ ધણી શોભા થઈ રહી છે; જાણે આજે કીર્તિવાળો રાજા પરણે છે, અને તેના આનંદમાં ગુલાલ ભડી રહ્યો હોયની ! તેના જેવો દેખાવ એ રતાશનો લાગે છે. (૧) વળી આકાશની રતાશ જોઈ કવિ વધારે તર્કવાળી વાણી વહે છે, કે સૂર્યની સ્વારી ઝડપથી દોડતી આવે છે, તેની આ રાતી ધૂળ ભડી રહી છે. (૨) પૃથ્વી ને આકાશની હદ મળી ગયાનો સાંધો (ક્ષિતિજ) જણાય છે, તે મનની ઇચ્છાના છંદા જેવો ગણાય છે. કારણ કે તે પાસે દેખાય છે તો પણ તેનો પાર પામતો નથી; અને જોવા જનારો માણસ છેતરાય છે. (૩) રાગનો ખવાસનો લપકો જોઈને એજ રાગ છે; એમ જાણી અગણ્યા માણસ નમે છે. તેમ આ સૂર્યના પ્રતિબિંબનું તેજ પડ્યું છે; તેને અજ્ઞાનીઓ. સૂર્યદેવ છે એમ જાણે છે. (૪) ઉદ્યાયજી પર રાતું આકાશ છે, તે જાણે, સારી જાજમ પાથરી છે, તથા હવામાં જે પ્રતિબિંબ છે, તે જાણે એક સિંહાસન લાવીને ગાંઠવું છે. (૫) તે પર કેસરીસિંહ, જેમ ફૂદીને બેઠે, તેમ સૂર્યદેવ એકદમ ફૂદીને આવ્યો, તેથી મૂળ બિંબમાં પ્રતિબિંબ સમાઈ જાય છે, અને પ્રતિબિંબ જતાં રહેતાં છત્રી એક થઈ રહે છે. (૬) જ્યાં બિંબમાં સૂર્ય આવીને (પ્રકાશ્યો) પેઠો કે તેણે જેમ સિંહાસન પર રાજા બેઠો ને લક્ષરને લડાઇમાં મોકલ્યાં તેમ પોતાના કિરણો દશ દિશામાં બધી તરફ ફેલાવ્યાં. (૭) સૂર્યદેવ રજે રાતો દેખાય છે, તે જાણે કોઢથી તપ્યો છે, અને આ દુનિયાનો ગોટાળાવાળો કારભાર દૂર કરવાને કોઇ મહીમાવાન રાજા પૃથ્વી પાળવાને આવ્યા હોયની એમ લાગે છે. (૮) માણસો જ્ય જ્ય બોલે છે અને મનમાં પ્રેમ લાવીને પ્રણામ કરે છે. (પણે લાગે છે) કેટલાક માણસો જેમ ગુરુને પરમેશ્વર

માને છે, તેમ કેટલાક સૂર્યને પોતાનો મુખ્ય દેવ માને છે. (૯) પૃથ્વી રૂપી માટીનું કોડીકું છે. તેમાં જાણે પાણી રૂપી દીવેલ ભર્યું છે; અને તેના સંયોગ રૂપી દીવાસળી સળગી છે; તેથી જાણે સૂર્યરૂપી દીવાની જ્વેલ સળગી રહી છે. (૧૦) જે દૂરબીનમાંથી સૂર્યનું બિંબ જોઈએ, તો જાણે ધાતુ ગાળવાનું કુકું સળગતું હોય અથવા તોપના ગોળા ઉપર કીનખાળના ધણા પાટા વિંટાળેલા હોય એમ જણાય છે. (૧૧) સૂર્ય પૃથ્વીથી બાર લાખ ધણા મોટો છે, તો પણ એક નાનો દેખાય છે; એ જાણીને આ વિચાર આવે છે કે મોટા માણસો કદી પોતાની મોટાઈ જણાવતા નથી. (૧૨) સૂર્ય પૃથ્વીથી નવ કરોડ ત્રીસ લાખ મૈલ દૂર છે તોપણ પોતાનું તેજ ફેલાવે છે; તેમ પ્રભુ જેને ધણા મહિમા આપે છે તે રાજાનું રાજ ધણું ફેલાય છે. (૧૩) સૂર્ય પૃથ્વીથી વજનમાં ત્રણ લાખ ગણા મોટો છે, તોપણ એક નાનો ગોળો દેખાય છે; તેમ પરદેશી રાજાનું માન (મોટાઈ) બુદ્ધિમાન પુરુષો જાણે, જડને (મૂર્ખને) તેનું ભાન નથી. (પરદેશી રાજા સંબંધી આ ઉક્તિ કવિએ ઇંગ્લાંડના રાજાનું ગૌરવ સૂચવવામાં કરેલી લાગે છે.) (૧૪) હમણા સૂર્ય અને આપણી વચ્ચે (રાતા પ્રકાશવાળું) હવાનું પડ છે, તે થોડી-વારમાં દેખાતું દૂર થવાનું છે; જાણે ભવાયો પડદા પાછળ રમે છે; એવો આ દેખાવ જોઈને ખૂશ થાય છે; (૧૫) લશ્કરનો ઉપરી જેમ લશ્કરને ચલાવે તેમ સૂર્યનો પ્રકાશ ધસારાખંધ ધણી ઝડપથી આવે છે; તે એક મિનિટમાં ધણા મૈલ કાપે છે, જે એક લાખને છયાસી હજાર ગણાય છે. (૧૬)

પાઠ ૪૧.

શાહજહાંએ બધાવેલો મહેલ

તાજમહોલ=મુમતાજ બેગમના નામથી પ્રવેશ=દાખલ

કુરાન=મુસલમાનનું ધર્મ પુસ્તક	શ્વેત=સફેદ; ધોળો
ભવ્ય=ભવકદાર	સર્વત્ર=બધે
વિશાળ=વિસ્તારવાળી	ભિન્નતા=બુદ્ધાપાણું (ભિન્ન=બુદ્ધ+તા)
નિસરણી=સીડી (નિ:=નીચે+સર=સરવું)	તલ્લીન=એકતાર (તલ=તે. લી ધાતું
નીચે સરવાનું સાંધન	લય પામવું) મળી જવું તે
સંજેમરમર=એક જાતનો પથ્થર	પ્રતિક્ષણે (સં) દરેક પળે (પ્રતિ=દરેક
હોજ=પાણીની ટાંકી; નાનકડું તળાવ	+ક્ષણે=પળે)
રોનકદાર=ઘાટદાર	રમણિક=સુશોભિત
દોષ રહિત=ખોડ વગર (દોષ=ખોડ+	હિમમય=ખરકથી ભરેલાં (હિમ=ખરક
રહિત=વગર; સિવાય)	+મય=ભરેલું)
સંપૂર્ણપણું=પુરેપુરાપણું (સં+પૂર્ણ+પણું)	વિહાર=સહેલ; મોજ
સમર્થ=શક્તિવાળા; ભારે	અવર્ણ્યજ=વર્ણુન ન થઈ શકે એવો
અવર્ણનીય=વર્ણુન ન થઈ શકે એવો	મુક્તા=મોતી
તબક્ક=માળ	દિંગ=સ્તબ્ધ; સડક
સૌદર્ય=શોભા; ખુબસુરતી	અર્જમંદબાનું=શાહજહાંની બેગમનું
અત્યુત્તમ=ધણોજ સુંદર (અતિ=ધણો	નામ છે
+ઉત્તમ=શ્રેષ્ઠતા વાચક પ્રત્યય)	અગાધ=ધણોજ
વિસ્મય=આશ્ચર્ય; નવાઈ	ટીકા=વિસ્તારીને ગુણ દોષ દેખાડવા તે
સુવર્ણમય=સોનારૂપ; સોનાથી પૂર્ણ	દ્વારપ્રદેશ=ખારણવાળો ભાગ (દ્વાર=
(સુવર્ણ=સોનું+મય=ભરેલો) સોનાથી	ખારણું)
ભરેલો	
સંસ્કાર=ઝાપ; અસર	પાઠ ૪૨.
એકાગ્ર=એકત્ર	નેસ્તી=મોદી; પરચુરણ સીધું વેચનાર
	ગુમાસ્તાગીરી=(ફા) વાણાતરપણું

વિપત્તિ=દુઃખ; સંકટ

| આવક=પેદાશ; કમાણી

કરકસર ખીજો ભાઈ છે. મતલબ કે એક સગો ભાઈ, ખીજો ભાઈ કરકસર, ત્રીજો ભાઈ ત્રેવડ. અર્થાત્ ખીજા ભાઈથી જે ફાયદો થાય છે, તેટલો ફાયદો કરકસર-યોગ્ય ખરચથી થાય છે.

સાહુકાર=નાણાવટી; શરાફ (સંસ્કૃત સાધુકાર=સાધુ=માર્ગ+કાર=કરનાર) સારાં કામ કરનાર; ભલા માણસ સેવિગ્સ એક (આ) બચાવેલાં નાણાં મૂકવાની પેઢી

વ્યાજ=રૂપિયાનું ભાડું

સામાદસ્તક=સામું લખી આપવું તે વાણીતર=ગુમાસ્તો

સહીસલામત=સુખરૂપ

અનિશ્ચિત=(સં) નિશ્ચય વગરનું; અચોક્કસ; (અ=નહિ+નસ+ચિ=એકઠું કરવું+ધત)

મુદ્દલ=વ્યાજે મૂકેલી રકમ

સંભવ=આશા

પાઠ ૪૩.

ટૂપો=રસ્તો કાપતાં જેટલે જેટલે અંતરે વિસામો લેવાનો હોય તેટલો તેટલો એકેકા ભાગ.

દુનિયા જેટલોજ પૈસાનો ખપ હતો

અર્થાત્ જેમ પરણે નહિ તો વંશ જાય એવું હતું, તેમ પૈસા વગર પરણવાનું બને તેમ નહોતું. બંનેની સરખી જરૂર હતી

પેસેન્જર=(અ)+મુસાફરી કરનાર

દાઝ=ખીજનું દુઃખ દેખી થતો બળાપો; દયા

વાગ્યાણુ=વાણીરૂપી બાણ (વાગ વાણી+બાણુ=શર)

ગાંધીઆઠું=ગાંધીનો ધંધો

ઉદ્ગાર (સં) જોસ્સાથી જાણ કરનાર શબ્દ (ઉદ્=ઉચ્ચ+ગદ્=અવાજ કરવો)

જુસ્સા=જાણવાની ઇચ્છા; ઉત્કંઠા

અખત્યાર=(સં) કામ કરવા સંબંધી મળેલી સત્તા; અધિકાર

શીરસ્તદાર=રીત રિવાજથી જાણીતો (શીરસ્તા=રીતરિવાજ+દાર=વાળો)

પાઠ ૪૪.

ગુજારે=વિપત્તિ પાડે; દુઃખ દે

૮૦] હિંદુસ્તાનની સા. ભૂગોળની પ્રશ્નોત્તરમાળા ૪ આના.

જગતનો નાથ=ઇશ્વર

સે'જ=સહન કરજે

કાઝી=(ફા) ઇ-સાફ કરનાર

ભાસે=દેખાય (સં) (ભાસ=દેખાયું)

ઉન્મત=કુબેલો; મચ્યો પચ્યો; (મસ્ત

ધાતુનું ભૂ. કૃ. મત=છોકલું)

સ્વાનંદે=પોતાના આનંદમાં; આત્મા-

નંદમાં (સ્વ+આનંદે)

કટુ=કડવી; અપ્રિય

પરાઈ=પારકી

ઝેર=ભુંડાશ

પ્રારબ્ધ=નસીબ; જે કર્મનો બદલો

આપણને ચાલુ જન્મમાંજ મળે તે;

જેને લીધે આપણને જન્મ ધારણ

કરવો પડેલો છે તે

નિર્મોહી=મોહ વગરની (નિર્+મોહી

=મોહવાળો)=મોહ વિનાનો

છલબલ=છળકપટ; પ્રપંચ

કાવ્યમાળા=કાવ્ય એજ માળા; કવિતારૂપ

માળા; કવિતા

ગ્રીવા=ડોક

નિજનંદે=પોતાના આનંદમાં (નિજ

પોતાનો; આત્માનો+આનંદે)

આત્માના આનંદે

બાલ=બાળક; બાળશંકર કવિ.

(બાલશબ્દના અત્રે બે અર્થ લેવા)

સમજૂતી—હે બાળક જગતનો નાથ જે તારે માથે વિપત્તિ નાખે તે સઘળું સહન કરજે. પ્યારે-ઇશ્વરે જે પ્યાર-સાર ગણ્યું તેને તું ધણુંજ પ્યાર ગણી લેજે. અર્થાત્ ઇશ્વર નદાર કરે છે તે સારાને મારેજ એમ સમજ જે વિપત્તિ માથે આવી હોય, તેથી ગભરાઈ ન જતાં તે આનંદથી સહન કરવી.

(હે બાળક!) તું જે તપાસ કરીશ તો તને માલમ પડશે કે આ (ફાની) દુનિયાની (લોકાની) જુદી વાણીમાંજ દુઃખ રહેલું છે. એવી-જુદી વાણી રૂપી દુઃખથી તું તારા અંતરમાં આનંદ જરાએ ઓછો થવા દષ્ટ નહિ. અર્થાત્ દુનિયા પ્રપંચી છે, તેમાંથી તને કાઢ

સારો કહે, કોઈ નકારો કહે, કોઈ તારું ભુંડું બોલે, તોપણ તારે ખીલકુલ દુઃખી થવું નહિ.

મહાન ઇશ્વરની કચેરીમાં દુનિયાનાં કાજનો કોડીને પણ હિસાબ નથી. અર્થાત્ ત્યાં તેને કોઈ કાજ લેખવતું નથી. માટે આ જગતમાંનો તું ઇન્સાફ કરનાર થઈને ફોગટ પીડા વહોરી લેતો નહિ. આનો ભાવાર્થ કે દુનિયામાં તારે પંચ-ઇન્સાફ કરનાર-પટેલીઆ થવું નહિ. પંચ થઈએ તો કોઈને સારો માફો શુકન કહેવો પડે, અને તેથી તેને માફું લાગે. અર્થાત્ તેનો જીવ દુખાય અને તેથી આપણો પણ દુખાય, એના કરતાં કાજ-પટેલ થવું નહિ, એજ સારું છે. આપણામાં કહેવત છે કે “પંચાતીયાનાં છોકરાં ભૂખે મરે” માટે પંચાતીઆ થવું નહિ.

જેમ કાચના યંત્રોથી (વકીલવતને લીધે) વસ્તુ કદી પણ પોતાના મૂળ રૂપમાં જણાતીજ નથી, તેમ આ દુનિયાથી એક કાચનું યંત્ર છે, તેમાં પણ ખરી વસ્તુ દેખાતી નથી, ખરું સ્વરૂપ સમજાતું નથી અર્થાત્ મનુષ્યો એટલા બધા પ્રપંચી છે, કે તેઓ ઉપરથી સારો દેખાવ કરી અંદરખાનેથી ઘણો દ્રેષ-ભેદ રાખે છે, બહારના ઇંગિત એવાં રાખે છે કે આપણે તેને મોટો પ્રમાણિક માણસ જાણીએ, પણ તેજ મોટો દગાબાજ હોય છે, આથી હે બાળક! તું સારા કે નકારાની કોઈની પણ જરાએ સોળતમાં રહેતો નહિ-તું તારામાંજ મજ્જ રહેજે.

તું હંમેશા શુદ્ધ અંતઃકરણથી શાન્તિમાં ને સંતોષમાં રહેજે, અને તારા દીલમાં જે દુઃખ અથવા આનંદ હોય તે કોઈને પણ કહેતો નહિ. અર્થાત્ આપણા મનની વાત કોઈને વિશ્વાસુ જાણીને કદી કહેવી નહિ કરણ કે દુનિયા પ્રપંચી છે.

૮૨] ચોથા ધોરણનો “મુખ્યગણિત શિક્ષક” ચાર આના.

તારા મનમાં ક્રોધ રૂપી એક દુશ્મન રહે છે, તેને તું છોડી દેજે, અને લલાઇ લેવાની જે ઘડી-વખત જાય છે તેનો લાલ લઈ તેનેજ (લલાઇનેજ) તું મોટી લક્ષ્મી માની લેજે. અર્થાત્ ક્રોધના ઉપર તું ક્રોધ કરતો નહિ, પણ લલાઈ રૂપી મોટી લક્ષ્મીનો સંગ્રહ કરજે, એટલે દરેક લાણી લલાઇજ લેજે ક્રોધનું ખુરું કરીશજ નહિ.

તું તારા પોતાનાજ આનંદમાં મસ્ત રહેજે. એનેજ ખરું સુખ માની લેજે. (ખીજથી આનંદ થાય તેને શૂદ્ર માની લેવો) અને જો તારે કાંઈ પીવાની જરૂર પડે અર્થાત્ તું જો કાંઈ પીએ, તો ફક્ત પ્રભુના પ્રેમનો પ્યાલોજ પીજે. અર્થાત્ તારા શરીરમાં પ્રભુના પ્રેમ રૂપી રસનીજ કેટ પ્રસારે એવો તેનોજ પ્રેમનો પ્યાલો પીજે. ભાંગ, ગાંજો, ઇત્યાદિ કેટી ચીજો પીતોજ નહિ. આમાં કવિ સ્વાશ્રયી થવાનું અંદરથી સૂચવે છે. પ્રભુના પ્રેમનો પ્યાલો ભરીને પીવાનું છે એટલે અધુરો પ્યાલો પીવો નહિ મતલબ કે બગલગત થવું નહિ; પણ પ્રભુમયજ થવું.

જો તું ક્રોધની કડવી વાણી સાંભળે, તો તું તેને સામી મીઠી વાણી કહેજે. અર્થાત્ ખીજો તને મીઠો શુકન કહે, તોપણ તારે તેને સારોજ શુકન કહેવો મતલબ કે નમ્રતા રાખવી; અને પારકી મૂર્ખતાને માટે તારે કદીએ મોઢે ઝેર કરવું નહિ. (નકારી વાણી બોલવી નહિ) ક્રોધ ભાઇબંધ-દોસ્તદાર અથવા સગાં વહાલાંનું ઉપરાણું લઈ તારે કદીએ ખરાબ વાણી બોલવી નહિ. મતલબ કે તારે આગેવાન (હોળીનું નાળિયેર) થવું નહિ.

હે બાળક, પ્રારબ્ધ—લવિબ્ધ—નસીબ—સુખ તો ગાંડું છે, જો ક્રોધ માણસ તેને માગે તો તે દૂરજ રહે છે—આવતુંજ નથી, અને જે માગતો નથી તેના તરફ દોડતું આવે છે. અર્થાત્ તું સુખ માગ્યા

કરીશ તેમ તેમ તે તારાથી દૂર જતું જશે અને નહિ માગે તો તે તારા તરફ દોડતું આવશે માટે તારે તેની માગણી કરવી નહિ. વળી કવિ કહે છે કે—“એની મેળે આવશે” એવો નસીબપર આધાર રાખી તું બેસી રહીશ નહિ. અર્થાત્ સુખ કે દુઃખની આશા વગર ઉદ્યમ-પ્રવૃત્તિ તો તું કર્યાજ કરજે, પછી જે તારા નસીબમાં હશે, તે તને આવી મળશે.

તું મોહ વગરનો રહી શાન્તિથી રહે. એજ મોટું સુખ છે એમ તારે માનવું. અર્થાત્ તને લોભ ન થાય અને તારું ચિત્ત હંમેશ જે મળે તેથી પ્રસન્ન રહે તો એનેજ તારે મોટું સુખ માનવું. જગત્ રૂપી બાજીગરી-છલકપટથી ભૂમિમાં હું બધા છાકપટ (કાવાદાવા) છોડી દેજે. એટલે બાજીગર જેમ આમથી તેમ કરી બધાને આંજી નાખી સાચાનું જીતું અને જીતાનું સાચું કરે છે, તેમ તારે કદી પલુ કરવું નહિ. અર્થાત્ શાન્તિથી રહેવું, સાચાં જીતાં કરવાં નહિ. બાજીગરની પેટ પેટને સાંઝ પૈસા મેળવવાને કાવાદાવા (લુચ્ચાઇ) કરવી નહિ.

મહાન ઈશ્વરના નામ રૂપી પુષ્પો કાવ્ય માળામાં (કવિતારૂપી માળામાં) પરાવીને અર્થાત્ હરિના ગુણની કવિતારૂપી હાર બનાવીને પ્રભુની પ્યારી (શાભીતી) ગ્રીવામાં (ક્રિયામાં) તું પ્રીતે પહેરાવી દેજે. અર્થાત્ કવિ વ્યંગમાં પોતાનો લાવ જણાવે છે, કે કવિતા કરવી તો પ્રભુનીજ કરવી અને તે અર્પણ કરવી તો તેનેજ અર્પણ કરવી. મોટાઈ ખાતર. માન ખાતર, નાણાં ખાતર, કોષ્ટના બળુગાં પુકંવા નહિ અને કોષ્ટને કવિતાની અર્પણ પત્રિકા કરવી નહિ. કવિનો સ્વતંત્ર ખવાસ આથી જણાઈ આવે છે.

તું ‘કવિરાજ’ થયો પછી તને શી પીડ છે? માટે હે બાલક (બાલકશંકર કવિ પોતાની જાતનેજ કહે છે કે) તું હંમેશાં પોતાના

૮૪] બીજી ચોપડીનો “ડિક્શન શિક્ષક” ત્રણ આના-

આનંદની મસ્તીમાંજ મગ્ન લેજે, પારકા પર આધાર રાખીશ નહિ, તારા પોતાના આનંદમાંજ મગ્ન રહેજે. (બાલ શબ્દનો ઉપયોગ હે બાળક એવો પણ થઈ શકે તેમ છે, કારણ આખી કવિતા બાળકને બોધ રૂપ લખાયેલી છે. માટે આ ટુકાણે અર્થ આ પ્રમાણે લેવો— બાલશંકર કવિ કહે કે હે બાળક તું, ઇ. ટી. પ.—ઉપરનો અર્થ લખ્યો છે તે કવિનો ભાવ સમજી લખ્યો છે, અને બીજો આને પુસ્તકમાં કવિતા દાખલ કરવાનો ઉદ્દેશ સમજી કર્યો છે.)

પાઠ ૪૫.

અતિવૃષ્ટિ (સં) ધણો વરસાદ (અતિ=
ધણો+વૃષ્ટિ=વરસાદ
અનાવૃષ્ટિ (સં) મુદ્દલ વરસાદ નહિ તે
મૂષક=(સં) ઉંદર
શુલભ=(સં) તીડ
શુક=(સં) પોપટ
અનિષ્ટ=(સં) અપ્રિય
ભરથક=પુષ્કળ

હૃદયવેધક=હૃદય પાણી પાણી

થાય એવાં

અણીને વખતે=જરૂરી પ્રસંગે

દુષ્કાળ=અનાજ પાણી ન મળે એવો

વખત (દુઃ=નહારો+કાળ=વખત)

=નહારો વખત.

તગાવી=સરકારે ખેડુતને ઉછીના

નાણાં આપવાં તે.

સવાલ—સંસ્કૃત વિદ્વાનોએ કંઈ જ આપત્તિઓ વર્ણવી છે ? જ આપત્તિમાં સૌથી વધારે નુકસાન કરનાર આપત્તિ કંઈ ? હિંદુસ્તાનના ક્યા ક્યા ભાગમાં દુષ્કાળ જવલેજ પડે છે ? આપણા દેશમાં ક્યા ક્યા સનમાં અને ક્યા ક્યા મોટા દુષ્કાળ પડ્યા હતા અને તેથી કેટલું નુકસાન થયું હતું ? આખા ભરતખંડમાં ક્યા સનમાં દુષ્કાળ પડ્યો હતો ? ગુજરાતમાં બસે વર્ષોમાં કેટલા દુષ્કાળ પડ્યા અને તેમાં મોટા ક્યા ક્યા સનમાં પડ્યા હતા ? એ મોટા દુષ્કાળ વિષે શું ઇતિહાસ મળી આવે છે ?

ત્રીજી ચોપડીના "ડિક્શન શિક્ષક" ત્રણ આના. [૮૫

પાઠ ૪૬.

આહાર વિહાર=આહુ પીવું અને
ફરવું હરવું (આહાર=આહુ+વિ-
હાર=ફરવું હરવું)
દીર્ઘદષ્ટિ=લાંબી નજર (દીર્ઘ=લાંબી
+દષ્ટિ=નજર)

અગમચેતી=આગળથી જાણી જવું

પાઠ ૪૭.

દ્વીપકલ્પ=જેની ત્રણ બાજુએ પાણી
અને એક બાજુ જમીન હોય તે.
(દ્વીપ=ખેટ. દ્વિ=બે+અપ પાણી.
અપનો ઇપ થાય છે તેથી દ્વીપ+
કલ્પ)=લગભગ ખેટ કારણ કે ત્રણ
બાજુએ જમીન હોવાથી

પ્રાપ્ત્ય=જેર (પ્રપ્ત હિપરથી)

જનમદારખાતું=રાજસાંકાર

ઉગ્ર=બુસ્સાદાર

વિગ્રહ=મગ્રાઇ (વ+મગ્ર ધાતુ)

જમીનદોસ્ત કર્યું (ક) પાયમાલ કર્યું;

ધૂળમાં મેળવી દીધું;

વાસ્તવિક=ખરેખરો; ખરેખર કુદરતી

સ્મૃતિકારો=ધર્મના નિયમ બાંધનાર

(સ્મૃતિ=યાદદાસ્ત+કારો=કરનાર)

સાંપ્રત=આધુનિક

પાઠ ૪૮.

હામ છેલ્લો=છેલ્લું ઠેકાણું

યોગ=મેળાપ

કારમો=નવાઈ જેવો

ઠરેલો=રહેલો

માણવી=ભોગવવી

રોષ=ગુસ્સો

આપેજ=તમેજ; પોતેજ

નિત્યના નેમથી=હંમેશના નિયમે

આદરો=કરવા માંડો

નકારો=નકામો

કાળની=મોતની

ઝાંખ=જો

ઝિણાશથી=ખારીકાઇથી

આ વારમાં=આ વખતમાં

સાધ=કરવા માંડ

હરિપે=પરમેશ્વર હિપર

પાણ=ગાફલ; બીકણ

ચાળી=ધારીને જોઈ

લાળી લે=જોઈ લે

હામથી=હિંમત વડે

અવિચળ=કાયમ

૮૬] સુરત શહેરનો “ભૂગોળ શિક્ષક” ત્રણ આના.

આ ઠોરમાં=આ સ્થળમાં	અરણ્યે=દરીઆમાં
પ્રતાપે=મહેરબાની વડે	મંડ=મહેનત કર
અગમ=અવિધ્ય	મોહથી=પ્યારથી
અદ્ય=તુરંત; હલકું	કારમાંનવાઈ જેવાં
એ જામનો=એ રાત્રિનો	દામ=પૈસા
મુક્તિ=મોક્ષ; જગતના બંધનથી છુટ-	પશ=પરમેશ્વર
દોષ=અવગુણ [કારો	તોળ=વિચાર કર
દીનતા=ગરિબાઈ	મનસુખ=મનને સુખ
નેક=ટેક; આખર	હાંકી=દૂર કરી
વાસના=મનની સૂક્ષ્મ ઇચ્છા	દાખી=દેખાડી
વેરીને=ફેલાવીને	તાકીને=ધારીને
ધીર=ધીરજ	ખેડતાં=ચલાવતાં
ખરાબે=ખડક પર	ગુણી=ગુણવાન

સમજૂતી—ખરી વાત છે કે માણસની જિંદગી ઘણીજ ખપની છે; માટે સ્મશાન (મુડદાં બાળવાની જગ્યા) નેજાં છેલ્લું ઠેકાણું ન સમજ. જીવ અને શરીરનો જે નવાઈ જેવો મેળાપ છે. તે એક ઠેકાણે કાયમ રહેશે એમ ન ધાર. હે ભાઈ! માટીના માનવી! તારી કાયા મટોડીમાંજ મળી જશે એમ જાણ. જ્યારે શરીરથી જીવ જુદો પડી જાય છે. ત્યારે એમ નથી વિચારતો કે અહીં કયાના શા હવાલ થાય છે! (૧) જગતમાં જન્મીને પુષ્કળ મઝા ભોગવવી એમ નહિ માનો તો મનમાં ગુસ્સો આણો અને પોતેજ જાણો કે, એમાંનું કંઈ કામનું આ ઠેકાણું (દુનિયામાં) નથી. પણ બહુ પ્રેમથી અને હૃમેશના નિયમ પ્રમાણે આજ કરતાં કલ

વધારો થાય એવી રીતે ઉદ્યમ કરો; અને સારાં કામ કરવાં શરૂ કરો. આ બાબતમાં વાંદરો-વાંદરા જેવો બુદ્ધિ વિનાનો વહેમ આણે. (૨) કાળની (જતાં વખતની) પાંખ તું બારીકાઈથી જો, તેની આગળ વીજળીની ઝડપ પણ હારી જાય છે. હે ભાઈ! આ સલામાં હુન્નરનો પાર નથી. માટે જે રીત સારી લાગે તે શીખવાનું શરૂ કર. મનમાં હિંમત રાખીને ઇશ્વર પર ભાવ લાવીને સાચા ઉદ્યોગમાં મગ્ન રહે. તું ધર્મને ધારણ કરીને બળ સહિત બહાદુર બનીને મરણની બીકથી બીકણ થઈશ નહિ. (૩) તું જગતરૂપી રણભૂમિને આંખથી ધારીને જો, અને તેને મનથી તુચ્છ જેવું જોઈ લે. ને હિંમતથી તેને બે રાત્રીનું ટેકાણું બાણી લે, એવું ધાર અને આંખે જો. હિંમતના કામ કર કે જેથી કીર્તિ કાયમ રહે. ઇશ્વર પણ જ્ઞાન વડે મોક્ષ આપે છે. આ સ્થળમાં (દુનિયામાં) ચાખક વડે (મારવડે) દોર બરાબર ચાલે છે તેમ (તું) ઇશ્વર કૃપાથી તેવો ન થા. (૪) ભવિષ્યને આશરે રહેતા નક્કી તારું સારું જ થશે એમ બાણીને નાશ (અશુભ રૂપી જાળ) થી બચ. બની ગયેલી વાતને છોડી એમ બાણ, અને તેને મનમાં દીલગીરી લાવીને પાછી આણ નહિ. હાલનો વખત સૌથી સારો છે એમ જો, અને અવગુણ હાંકી કાઢીને ઉદ્યમને પકડ. મનમાં ઇશ્વરને રાખીને અને ગરિબાઈ દેખાડીને હિંમતથી તરત તાકીને કામ કર. (૫) મોટા મોટા (પ્રખ્યાત) પુરોષોની જિંદગી (જીવન ચરિત્ર) આપણને ખરી યાદદાસ્તી આપીને એમ ખરું બોલે છે—જણાવે છે કે એમાંના કેટલાકની ઇજ્જત તો પ્રથમ એક તરણાની તોલે પણ ક્યાં હતી? વખત જતાં તેજ વિખ્યાતિને પામ્યાં, ને વળી તેમનું બળ ભારી જમ્બું. એમ જો આપણે મનથી ચિંતવીએ તો સંસારમાં સારી કીર્તિ થાય. (૬) મનની ઇચ્છાને ચોમેર ફેરવીને એવાં કામ કરો

૮૮] પહેલી ચોપડીના “ડિક્શન શિક્ષક” અઢી આના

કે જેથી નામ નિશાની રહી જાય. અને આપણું દ્રષ્ટાંત જોઇને કાંઈ માણસ એ વડે મનની ધીરજ માની લે. જગત રૂપી દરીઆ વિષે ચલાવતાં ખડકપર ચઢી ગયેથી જેનું વહાણ ભાંગે, તે આદમી પોતાની પાસે કાંઈ ન રહેવાથી એકલો (જગતરૂપી) દરીઆમાં પોતાની પાસે કંઈ નહિ રહેવાથી અથડાય છે. (૭) ચાલ તું તૈયાર થા અને મનમાં હિંમત અને હેત રાખીને કામને પકડ. આજસને છોડી બહુ ઉલટથી ચંચળાઈ રૂપી જાળ નાખીને (કામને) ધંધાને પકડી લે. ધીરજ રાખીને નવાઈ જેવાં કામ કર. ને કામ કરવાથી કદાપી હારી ન જા; કામ પુરું થયા પછી પૈસાની રાહ જો. (કામ કર્યા વગર પહેલાંથીજ પૈસા મળતા નથી) આવી રીતે તો પરમેશ્વર નક્કી આપશેજ. (૮) ઓ ભલા માણસ ! તું મારું કહેવું સાંભળીને આ નવા સારા છંદ ગાઇને ગુણવાન થા. એમાં જે વાત કહી છે તે ધ્યાનમાં રાખ, ને મનમાં મોટા વિચાર લાવ નહિ. ગરીબ રણછોડ કવિની આ વિનંતી ઝડપથી વાંચીને તરત એનો તોલ કર. ભક્તિભાવથી જો મનને સુખ ચાહ્ય તો પ્રભુનો દાસ થઇને તેની સેવા કર.

પાઠ ૪૯.

આણિમાત્ર=સર્વ આણી

પરાયણ=સાથે વળગી રહેલું એવું;

સંબંધી; વિષે (પર+ઈ+અન).

નિર્ગમન=આળવું(નિર્+ગમ ધાતુ=જવું)

આરોગ્યાલય=તંદુરસ્તી મેળવવાનું

ઠેકાણું (આરોગ્ય=તંદુરસ્તી + આ-લય=ઠેકાણું)

તાલીમ=કેળવણી

વૃત્તાંત=અથ ઇતિ ખરી હકીકત

(વૃત્ત=ખનેલો બનાવ+અંત=છેડા)

છેડા સુધી બનેલો બનાવ

ભગીરથ પ્રયત્ન = મોટો પ્રયત્ન

(ભગીરથ કહેવાતું કારણ પૂર્વે

સગર રાગના દશહજાર પુત્રો

કપિલ ઋષિના આપથી બળી

ત્રીજા ધોરણનો “મુખગણિત શિક્ષક” અઢી આના. [૮૯

ગએલા તેમના ઉદ્ધાર કરવા માટે
તેના પૌત્ર ભગીરથ રાજ્યએ દશ
હજાર વર્ષ સુધી ગંગાનું, તેટલાજ
વર્ષ સુધી મહાદેવનું ઉમ તપ
કયું હતું તેથી કહેવાનો રિવાજ
પડ્યો કે ભગીરથ=મોટું; મહાન)
અનિષ્ટ=ખચ્છેલું નહિ તે. (અન=
નહિ+ષ્ટ=ખચ્છેલું ધષ ધાતુનો
જૂત કૃદંત ધષ્ટ)

વિરામ=આરામ

ઉન્નતિ=ચઢતી (ઉદ્=ઉચ્ચે+નત=નમવું
ઉપરથી)=ઉચ્ચ ચઢવું તે

પાઠ ૫૦.

જાટ=ભરતપુરના રાજકર્તાઓ

પ્રબળ=જળકલી

નિર્મૂળ=સદંતર નાશ (નિર્=નહિ+
મૂળ) =મૂળ વગરની

સહસ્ર=હજારો

પરોક્ષ=છત્રની રીતે

મુક્ત=છુટા થએલા

નિમિત્તે=બહાને

માતખર=જ્ઞેરાવર; પૈસાદાર

તક=દાવ

પ્રસંસા=વખાણુ પ્રશંસા ધાતુ=
વખાણવું)

કાલી=ભયંકર દેવી

આરાધના=પ્રસન્ન કરતા (આરાધ=
પ્રસન્ન કરવું)

ધર્માધ=ધર્મને માટે આંધળા (ધર્મ+
અધ)

પાઠ ૫૧.

નૌકા=હોડી

સોડ=કિનારે; કાંઠે

પ્રમણુ=સુક્રાનને ફેરવી વહાણુ વાળવું તે
સહ=વહાણુને ચલાવવામાં મદદ કરવા
માટે જે લુગડું બાંધેલું હોય છે તે

નાવિક=ખલાસી; ચલાવનાર

ધારે=માને; ગણકારે

સૂસવાટા=પાણીના અવાજને

સાગરે=દરીઆમાં

સુક્રાન=વહાણુની દિશા બદલવાનું
સાધન

વલોવાય=ગભરાય

તિમિંગલ=મોટું માછલું

ખડખા=ખરાબા; ખડક

રાણે=સમયે; વખતે

૯૦] બીજા ધોરણનો “મુખ્યગણિત” શિક્ષક એ આના

કરૂણાનિધાન=(કરૂણા+નિધાન=ભંડાર)	હાથ દેજો=સહાય કરજો
મહેરબાનીનો ભંડાર	આશરે=આશરામાં
કંટાળ્યા=ગુસ્સે થયા	પારો=(૧) ગરમી માપક યંત્રમાનો
સહાય=મદદ	(૨) શરીરમાંનો ધાતુ
હાય=શક્તિ	સદીસા=આગળથી જોટલું અને તેટલું
ધન=ઉંડી	જલદી
એપ=ફેરો	વંટોળ=વંટોળીઓ
એજો=નકામી; ફેકટ	ધ્રુવ=ધ્રુવનો તારો
ભવે=સંસારમાં	હોકો=હોકાયંત્ર
જૂતેશ=(જૂત+દશ=ધણી) સધળાંજ	ટંડેલ=કપેતાન
પ્રાણી પદાર્થનો ધણી	હોંસ=ભાન

(આ કવિતામાં માણસની જિંદગીને હોડી રૂપ વર્ણવી છે.)

હોડીને કિનારે શી રીતે લઇ જવાય ? ડામણ દેવાય તેલું પણ રહ્યું નથી એટલે ધારેલે રસ્તે લઇ જવા માટે વાળી શકાય તેમ નથી. (આ સંસારની માયામાં જીવ એટલો બધો લુબ્ધ થઈ ગયો છે કે સંસારને કિનારે જવાનો એટલો તરી પાર ઉતરવાનો માર્ગ સૂઝતો નથી, મતલબ કે જિંદગીને સુમાર્જી વાળવાને શક્તિઓ રહી નથી.) સદા હોડીને જોડી જાય છે અને વહાણ ચલાવનાર માઈ કહેલું કંઈ કાને ધરતો નથી તો હવે શું થશે ? (જિંદગીને સુમાર્જી દોરવાની શક્તિઓ રહી નથી. અને જિંદગી નિલાવનાર ઇશ્વર તો અમાઈ કહેલું કંઈ ગણકારતો નથી.) વરસાદ આવે છે અને વચમાં પવન કેવા સૂસવાટા કરે છે. હે હરિ ! હવે સંસાર રૂપી સાગરમાં હોડી હાથ રહેતી નથી; (જિંદગીને

પહેલા ધોરણનો “સુખગણિત શિક્ષક” પાણાબે આના. [૬૨

ખરે રસ્તે વાળવામાં અનેક પ્રકારની હરકતો નડે છે, હોડી કબજામાં રહેતી નથી અને કિનારે પહોંચ્યા પહેલાં ડુબી જશે એમ લાગે છે મતલબ કે ખરો માર્ગ પકડાતો નથી અને સુમાર્ગ દેખ્યા પહેલાં આ જિંદગી પુરી થવાની.)

સૂકાન ડોલા ખાય છે અને કશું કામ કરી શકતું નથી (હોડી ભર દરીએ છે અને અંધારું થયેલું છે તેથી) ક્યાં કશું દેખાય છે ? (અજ્ઞાન રૂપી અંધકારમાં કાંઈ સૂઝતું નથી, મન નિર્બળ થઈ ગયું છે. અને સ્થિર રહેતું નથી જિંદગીનો ભરોસો રહ્યો નથી.) સદા સૂકાન વગેરે સર્વ સાધન ખૂટ્યાં. અહંકાર (કિનારે પહોંચવાનો) રહ્યો નહિ અને (ડુબી જવાની ખીકથી) મન ગભરાય છે, (જિંદગી નિભાવવાનાં સાધન ખૂટ્યાં, હિંમત રહી નહિ અને મન ગભરાવા લાગ્યું) હે ભાઈ ! ચોખ્ખાબુએ મોટાં મોટાં ઘણાં માછલાં ચડી જઈને હોડીને નમાવે છે (શરીરમાં અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓ દાખલ થઈને શરીર નબળું કરી નાખે છે) હે હરિ ! હવે સંસાર રૂપી સાગરમાં હોડી હાથ રહેતી નથી. (૨) હોડી અંધારામાં અથડાય છે અને ખાડા ટેકરા ખડક જોઈને હું ધણો ડરું છું (માયાના અંધારામાં આમથી તેમ ફરું છું અને તેમાં આવતાં અનેક કષ્ટો જોઈ હું ધણો ડરું છું) આ વખતે ઇશ્વરજ્ઞ રૂઝ્યા, તો હું એકલો શું કરી શકું ? ઇશ્વરની સહાયતા સિવાય કંઈ પણ કામ થઈ શકતું નથી, અને ઇશ્વરની મને મદદ નથી તો હું એકલો શી રીતે તરી પાર ઉતરી શકું ? સાંથે કોઈની મદદ રહી નહિ તો હવે શી રીતે બચી શકું ? (ઇશ્વર રૂઝ્યા તો બીજા કોણ મદદ કરી શકે માટે કોઈની મદદ રહી નહિ એમ કહ્યું છે.) હરિ ! હવે સંસારરૂપી સાગરમાં હોડી હાથ રહેતી નથી. (૩) પાણીમાં ઉડી બચ

૯૨] ચોથી ચોપડીના “મુખગણિત શિક્ષક” ચાર આના.

છે (માટે હવે જરૂર ડૂબવાની) અને છેવટે મનુષ્ય રૂપી આ ખરેખરો ઉપયોગી ફેરો ફેગટ ગયો; હે પ્રભુ સંસારમાં ભટકતાં (ખરો) માર્ગ હું ભૂલ્યો અને હવે બહુ થઈ ગઈ. (આ પસ્તાવવાનાં વાક્યો કહે છે) હું (પ્રથમથી ન્યારથી આ સૃષ્ટિમાં આવ્યો ત્યારથી આપને આશરે છું. માટે દયા કરીને હાથ આપજો (એટલે આપણો હાથ આપો તો તે આલીને હું પાર ઉતરું અને નર્કમાંથી બચું) હે હરિ ! હવે સંસારરૂપી સાગરમાં હોડી હાથ રહેતી નથી.

ટીપ્પણી:—આ કવિતા દ્વીર્ધી છે એમાં વાચ્યાર્થ—શબ્દાર્થ એક વહાણના ખલાસીને લાગુ પડે છે પણ વ્યંગ્યાર્થ નર્મદાશંકર કવિના પિતા લાલશંકરને અને તેના જેવું જે જે માણસોનું મરણ થયું હોય તે સર્વને લાગુ પડે છે.

હે ભાઈ ખલાસી તારું વહાણ તોફાનમાં પડ્યું છે, અને ઉપાયો હાથમાં રહ્યા નથી. તારાથી બની તેટલી તેં બહુ યુક્તિઓ કરી, પણ કમનસીબે રાત પડી ગઈ. રાત પડી જવાથી અધારામાં કાંઈ સૂઝે નહિ; તેથી વહાણનો નાશ થવાનો સંભવ રહે.

હવે કવિ પોતાના બાપને ઉદ્દેશીને કહે છે:—હે ભાઈ (લાલશંકર) તમારું શરીરરૂપી વહાણ મોતરૂપી તોફાનમાં પડ્યું છે. અર્થાત્ તોફાનમાં પડવાથી જેમ વહાણ ડૂબવાનો સંભવ રહે છે તેમ તમારું મરણ થવાનો સંભવ છે. હવે એકે ઉપાય હાથમાં રહ્યો નથી. (મરણ થવાને ધણોજ સંભવ છે એવું સૂચવે છે.) તારાથી થાય તેટલી યુક્તિ (ઉપાયો) તો તેં કરી જોઈ પણ રાત પડી ગઈ છે. તર્થાત્ હવે મરણ આવીજ પહોંચ્યું છે.

બાળવર્ગના “મુખગણિત શિક્ષક” દ્વારા આપેલો. [૬૩]

ટીપ:—ભાષા કહેવાનું કારણ નર્મદાશંકર પોતાના આપને ભાષા કહેતા હોવા જોઈએ, ધણા ગુજરાતી આપને ભાષા કહે છે.

ન્યારે પારો નીચે ઉતરવા માંડ્યો ત્યારે તે આગળથી જ જાણ્યું હતું કે તોફાન થશે. (બેરોમિટર—વાયુભારમાપક્યંત્રમાં ન્યારે પારો નીચે ઉતરે ત્યારે જાણવું કે હવે થોડી વારમાં તોફાન—વાવાઝોડું થશે) તેથી તું વહાણને બચાવવાને ધણું મથ્યો. સઠ વગેરે ઉતારી નાખી વહાણનો બચાવ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ જરાએ ફાવી શક્યો નહિ. હવે તો વાદળે પણ ઘેરો ઘાલ્યો છે. અર્થાત્ વરસાદ આવવાનાં પણ ચિહ્ન થયાં છે. એટલે તારી સ્થિતિ ગંભીર છે.

લાલશંકરને—ભાષા, ન્યારે તમારા શરીરમાંથી પારો (ધાતુ) ઘટવા માંડ્યો. ત્યારનું જ આગળથી તમે જાણ્યું હતું કે હવે આપણે થોડા દિવસના છીએ, મરણરૂપી તોફાનમાંથી બચવાને તમે ધણો પ્રયત્ન કર્યો (મોજશોખ છોડી દીધા અને મરી, મસાલો, અને રોગિષ્ઠ પદાર્થો ખાવા છોડી દીધા.) પણ વાદળે (મોત રૂપી વાદળે) (રોગે) તો ઘેરો ઘાલ્યોજ. અર્થાત્ મરણની તૈયારીઓ તો થઈ રહીજ.

વહાણના સઠ પવનથી ફડ ફડ થઈ ફાટી ચીથરા થઈ ગયાં ને ક્યાં દૂર ઊડી ગયા. જ્યાં મોટો નુકસાનકારક પવન ફૂટ્યો ત્યાં માણસ કેમ કરી (વહાણને) બચાવી શકે ?

લાલશંકરને—તમારા સઠરૂપી હાથ પગ વગેરે ઈન્દ્રિયો નકામી પડી ગઈ મતલબ કે કામ કરી શકે તેવી ન રહી. જ્યાં મોતરૂપી મોટો વટોળીયો છુટ્યો, અર્થાત્ મોતજ આવ્યું ત્યાં માણસો સલામત કેમ કરીને રહે ? જીવી કેમ શકે ? (સઠ જેમ નદીમાં નાવને ચલાવે છે—ચાલવામાં મદદ કરે છે, તેમ હાથ પગ વગેરે ઈન્દ્રિયોજ આ

૬૪૧ બીજા ઘોરણનો “મુખ્યગણિત શિક્ષક” બે આના.

દેહરૂપી વહાણ ચલાવે છે.) વહાણ હાલ હાલ થાય છે તેથી અંદર દરીઆનું પાણી પણ ભરાવા માંડ્યું છે, અને સુકાન પણ તદ્દન ભાંગી ગયું છે તેથી તે આમ તેમ દોડ્યા કરે છે, ધારેલે ઢેકાણું (ફિનારે) જતું નથી પણ આડું અવળું જાય છે. લાલશંકરને—તમારું શરીર રૂપી વહાણ ડાલમડોલા થાય છે, અર્થાત્ તમારાથી સ્થિર ઉભા રહેવાનું નથી, તમારા પગ ધૂળે છે, અને પાણી પણ ભરાવા માંડ્યું છે. એટલે પગે સોળા પણ ચઢવા માંડ્યા છે. શરીરમાં શક્તિરૂપી જે સુકાન હતું જેથી પગ સ્થિર રહેતા તે ભાંગ્યું (નષ્ટ થયું) છે, તેથી તે (શરીર) આમ તેમ ડાલે છે અર્થાત્ લયડીઆં આવે છે.

વહાણને બચાવવા માટે અંદરથી ધણો માલ કાઢી નાખ્યો (દરિઆમાં ફેંકી દીધો) તોપણ તે પુરેપુરું તરતું નથી. ધણા ખલાસી લોકો જે તરવામાં ધણાજ હોશિયાર હોય છે તેજ તણાઇ ગયા તો પછી બિચારા છતાં કેમ ન ડૂબી મરે? લાલશંકરને—તમારા શરીરને (નિંદગીને) બચાવવા માટે પેટમાંથી દવાથી (જીલાબ વાટે યા ઉલટી વાટે) ધણો માલરૂપ વિકાર કાઢી નાખ્યો તોપણ તે પુરેપુરું ટટાર થતું નથી. અર્થાત્ શરીરમાં શક્તિ આવતી નથી. ધણા (ખલાસી શરીરરૂપી વહાણને સુધારનાર—ઢેકાણું લાવનાર) વૈદો આવી ગયા. તોપણ કાંઈજ વળ્યું નહિ, તો પછી છતાં (માંદો) તે કેમ મરે નહિ? અર્થાત્ વૈદો દવા કરીને થાક્યા પણ રોગ મટ્યોજ નહિ; પછી મોત કેમ થાય નહિ?

વાદળ થવાથી અંધકારમાં ધ્રુવનો તારો પણ દેખાતો નથી અને (હોકાયંત્ર) પણ દેખાતું નથી કે જેથી દિશા સૂઝે, હવે કંઈજ ઉપાય રહ્યો નથી એમ ધારી બહાદુર કમાનથી ઉભા નથી રહેવાતું તોપણ

બાળપોથીના “ડિક્ટેશન શિક્ષક” એ આના. [૮૨]

બાળાકારે (સ્થિર) ઉભો ટક ટક જોયા કરે છે કે જોડે વાર હવે હું ક્યારે ડૂબું છું.

લાલશંકરને—રોગ એટલો જામી ગયો છે તે ધ્રુવ (ડૂટી) ઉપરથી જાણાય છે કે અંબોઈ છે કે નહિ એટલે ધબકે છે, કે નહિ તેની પણ ખબર પડતી નથી. (કહે છે કે માણસ મરતા અગાઉ સવા ઘડી તેની અંબોઈ પ્રથમ—મરી જાય છે—ધબકતી બંધ થાય છે. અને હોઝાયંત્ર રૂપી નાડી પણ દેખાતી નથી. આવે વખતે ખરો મરદ મરણથી ન ડરતાં હવે મારું ક્યારે મરણ થાય છે તેની વાત સ્થિર ચિન્તે જીએ છે.

જેમ કેરી માણસે ધણો કેફ પીધો હોય અને તેના હોંસ (શક્તિ) દેહાર (ભાન) રહેતા નથી તેમ થાકથી ટંડેલ ઘૂમ (હોંસ વગરનો) થઈ ગયો અને ધીમે ધીમે શ્વાસ કાઢવા લાગ્યો, કારણ કે તે બીધો કે હવે મારું નકકી મોત આવ્યું—હું કુબી મરીશ—એવી તેને ખાત્રી થઈ.

જે કેરી માણસે ધણો કેફ પીધો હોય અને તેના હોંસ રહેતા નથી તેમ લાલશંકરને થયું. પ્રથમ તો ઉપર કહ્યું તેમ તે ડર્યો નહિ પણ ધણીવાર તેમ રહેવાયું નહિ ને અવાચક થઈ ગયા—પછી થાકે ભાન વિનાના ધ્રુમ થઈ જઈ તેણે ધીમે ધીમે શ્વાસ કાઢવા માંડ્યો.

લાલશંકર રૂપી માણસ અને ટંડેલ—કમાનનું વહાણ શરીર રૂપી વહાણ ખરાબા પર ચઢીને લાગી ગયું. અર્થાત્ તેમનું મરણ થયું અને તેમનો વારસ નર્મદાશંકર કવિ ફક્ત રડીનેજ રહ્યો. કારણ કે તેની પાસે ખાલી ખોખું (શરીરનું) પણ રહ્યું નહિ; અર્થાત્ તેમનો મૃત દેહ ના રહ્યો. લોકોએ તેને કુંડી મૂક્યો.

પાઠ પર.

અનવાર=લગાઈનાં વહાણ

અખતરા=પ્રયોગ; અજમાયશ

ખુશકી=જમીનપરની

૯૬] ચોથા ધોરણનો “મુખગણિત શિક્ષક” ચાર આના.

સુરંગ=કિલો તોડવા માટે જમીનની
અંદર દાડ બરી ફોડવામાં આવે છે તે
અરમાર=લડાઈનું મોટું વહાણ
ડોલ=વહાણનો આગલો ભાગ
અસ્ત્રો=ફેંકીને મારવાનાં ઓળંગર
હેરત=આશ્ચર્ય
આચાર્ય=ગુરુ
શસ્ત્રવેદ=કાઢકાપ કરનાર વૈદ
અસાત=ગાણી શકાય તેવી વસ્તુને
નહિ ગાણનાર
પ્રયાસ=મહેનત
વિકટ=અધરું; મુશ્કેલ

ખાંડ ૫૩.

સ્તુતિ=(સં) સ્તવન કરવું; ગુણ ગાવાતે
રચના=(સં) બનાવટ, (રચ ધાતુ)
ધણી=પ્રભુ
કરૂણા=દયા
પ્રભુતા=ધણીપણું; મોટાધ
ધરી=ધારણ કરીને; રાખીને
મજરો લખ=સલામ સ્વીકારી
મજ=મારો
હરી લે=હરણ કરી લખ લે
વાવરો=વાપરો

વણસે=ખગડે
વણ સેવનાથકી=સેવા વગર
નર ધારી=નરની ધારેલી
ધારણા=વિચાર ક્રમ
મેદની=પૃથ્વી.
હરી=લખ લીધી
હરિ=પરમેશ્વર
દુઃખ કાળે=દુઃખને વાસ્તે
કાપી=મટાડી
બીડી=બનાવી; પેદા કરી
જે ધડી=જે વખતે
ધર્યા=મૂક્યા
ટળી=મટી ગધ
દાહતી હતી=ખાળતી હતી; દુઃખ
દેતી હતી
દાડી=દરરોજ; હંમેશાં
મળિની=મલિન; મેલી
નિર્મળી=(સ) ચોક્ખી; સારી (નિર
+મલમધ) મેલ વિનાની
કથશે=બનાવીને કહેશે
થોક થશે=થોકડા થશે
બણી બણી=બની બનીને
નખમાં ન ખમાય=જરા પણ સહન

ન થાય

કંઈ=કંઈક; કેટલાકો

તાપ=દુઃખ

ખમે=ભોગવે

હરે=લઘ લે

રજ=ઝીણી વસ્તુ

પારજ=છેડો

પામીએ કથી=કહેવા પામીએ

જાણશે=જમે ઉધારમાંથી બાકી

રહેલું તે; સિલીક

સદ્ભાગી=(સ) સારા નસીબદાર

સદ્ભાવના=મનનો સારો ભાવ

ધરે=રાખે

રંજન=ખૂશ કરનાર

સુખ કારણે=સુખ માટે

ધર્યા=મૂક્યા

તનવંત (સં) શરીરવાળા; માણસ

વંદશે=પગે લાગશે

વાનર તોલમાં=વાંદરાની બરાબરીમાં

તજવા=છેડી દેવા

તજ=તારી

નિજનો=પોતાનો

નિજનો ખુની=આત્મઘાતી

ગણુના=ગણુતરી

અલ્પબુદ્ધિ=થોડી બુદ્ધિવાળો

ઓચરે=ખોલે

અભિમાન=(સં) (અભિ=તરફ+માન
=મોટાઇ) પોતાને વિષે મોટાઇ
રાખવી તે; પોતાને વિષે અધટીત
મોટાઇ તે અહંકાર કહેવાય છે.

હજાર વસા=કંકડી

કે'ણુ=કહેવત

સમા પર=વખત આવ્યો ત્યારે

મદોન્મત=(સ)અહંકારથી છાકી

ગએતો (મદ+ઉન્મત)

સદાવ્રત=સાધુસંતને હંમેશાં મફત
સીંધુ આપવું તે

છતા=પ્રખ્યાત

કળે=યુક્તિથી

રિપુ=દુશ્મન

બાણ કમાન=ધનુષ બાણ

શીળી=હંડી

સાર=સારા

સમાન=જેવા;બરાબર

જોય=જો

પમાય=મેળવાય

પ્રભુપદ=ઈશ્વરના ચરણ

પૂરણ બ્રહ્મ=સાક્ષાત્ પરમાત્મા

પિછન=ઓળખાણ; જ્ઞાન.

પ્રભવપ્રતિપાળ=રાજા

વિગત=મતલબ

ધારીને=રાખીને

તોલ=ખરાખોટાનો વિચાર

સમજાવતી—હે જગતની રચના કરનાર કરુણાળુ પ્રભુ ! મારાપર ધણી દયા કરો. હે ! પ્રભુ તું તારી મોટાઈ ધારણુ કરીને સલામ સ્વીકારી મારો રોગ (દુનિયામાંનું સર્વ પ્રકારનું દુઃખ) લઈ લે, હે પરમ સુખીઆ પરમેશ્વર ! મને સુખીઆરો કરવાને તમારો હાથ વાપરો; કે જેથી તને સુખે લળું, હે નર ! માણસનાં ધારેલાં કામ નકકી ઇશ્વરની સેવા વગર બગડે છે, (ઇશ્વરને સોંપ્યા વગર અહંકારથી કરેલાં કામ બગડે છે) હે હરિ ! મનુષ્ય દુનિયામાં જન્મે છે, તેની તેં પીડાઓ લઈ લીધેલી દેખાય છે. બાળપણમાં ધણે ભાગે મનુષ્ય દુઃખની લાગણીઓથી રહીત દેખાય છે. દુઃખને વખતે તમે તેમનાં દુઃખ મટાડીને દીકરા દીકરી કરીને ગણ્યાં છે. (ગણો છો) જે ધડીએ જેટલા પ્રાણીને સરજી અહીં મૂક્યા છે, તે સઘળાં ઉપર હે પરમ ઉપકારી પ્રભુ ! તેં ઉપકાર કર્યાં છે. હે ગુણવાન પ્રભુ ! તારા ગુણ વાંચવાથી આટલી આપદ મટી ગઈ. જે દરરોજ અતિશે બાળતી (દુઃખ દેતી) હતી; તે મલિન બુદ્ધિ ગઈ અને નિર્મળ બુદ્ધિ મળી. કોઈ કવિ જે તારી કવિતા બનાવીને કહેવા જશે; તો તેના બની બનીને મોટા ઢગલા થશે. (પણ તેનો પાર નહિ આવે)— અમારાથી નખમાં પણ સહન ન કરી શકાય એવા દુઃખ કંઈક જીવતા પ્રાણીઓ ભોગવે છે. સૌ ઠગ ઠગવાની વાત કરે છે, પણ હે જગપાલક પિતા ! તું તેમના પાપ લઈ લે. ઝીણી રજનો કદાચ અમારી બુદ્ધિ વડે

પાર પામીએ-કહી શકીએ, પણ આપના આ કહાવણુ (શક્તિ) આગળ અમારી બુદ્ધિ ચાલતી નથી. (આપની શક્તિનો પાર પામી શકતો નથી.) સીલકે જગતમાં હજારો આદમી ફરે છે, પણ કોઈક સારા નસીબદારજ આપની તરફ મનનો સારો ભાવ રાખે છે. (ભક્તિ કરે) હે સુખ કરનાર પ્રભુ ! માણસોને ખુશ કરનાર રંગ તેં બનાવ્યા છે, અને તે અહીં સુખને વાસ્તે મૂક્યા છે. તારી ભક્તિ છોડી દેવાની વાત જે મૂઠ કરે છે, તેને બધા માણસો પોતાનોજ ખૂની પોતાનેજ નુકશાન કરનાર (આત્મઘાતી) ગણી લે છે. કોઈ ગણનાર જો તારા ગુણની ગણતરી કરે, તો તે ગણતાં ગણતાંજ મરણ પામે. (તોપણ પાર આવે નહિ) તારા ગુણ ગણતાં કદી પણ છેલ્લું દેકાણું આવે નહિ (ગણી રહેવાય નહિ-છેડા આવે નહિ) તો થોડી બુદ્ધિવાળો દલપતરામ કેવી રીતે કવિતા બનાવીને કહી શકે ! આ સ્થળે કવિએ પોતાને પ્રથમ પુરુષમાં ન ગણતાં તૃતીય પુરુષમાં ગણ્યો છે.)

કદી કોઈ માણસ અહંકાર કરે તો તે નક્કી બહુ હલકો (સ્વભાવે નીચ) હોવો જોઈએ, હું આ સારી કહેવત કહું છું તે કાન દબને ધ્યાન રાખીને સૌ સાંભળો, કે ભગવાનને ભજ્ને અને અહંકારને તજ્ને, મહાન રાવણનો પણ અહંકાર પડી ગયો (તૂટી ગયો) અને વખત જતાં તેનાં બધાં માણસો તેના શત્રુ થયા; અને તેના જીવનું જોખમ થયું માટે ભગવાનને ભજ્ને અને અહંકારને તજ્ને. વળી કહો કે અહંકારમાં છકી ગયેલો દુર્યોધન અને જેણે હંમેશાં દાનમાં સદાવ્રત આપ્યાં હતાં એવો અભિમાની કર્ણ પણ ક્યાં છે ? તેઓ મરણ પામી ગયા; માટે ભગવાનને

ભજો અને અહંકારને તજો. (કહેવાય છે કે કર્ણ દરરોજ સવાસેર સોનું દાનમાં આપતો હતો.) જગતમાં પ્રખ્યાત લડવૈયા પુરુષો હતા, કે જેઓ યુક્તિથી શત્રુપર ક્રોધ કરતા હતા, તે બળીઆ પુરુષો પણ ધનુષ ખાણ મૂકીને મુઆ માટે ભગવાનને ભજો અને અહંકારને તજો. હંમેશ રાજછત્રની ઠંડી છાંયડી થતી હતી, અને જેઓ કંઈ પણ કરતાં જરા ડરતા નહિ, એવા નર પણ પોતે ગયા અને તેમનાં ગુણના ગાન (જશ) રહ્યા માટે ભગવાનને ભજો અને અહંકારને તજો. જે માણસ સઘળા સારા ગુણ ધારણ કરે (રાખે) પણ મનમાં જરાક અહંકાર રાખે; તો તે દૂધમાં ઝેર ભેળ્યા જેવું થાય છે. (આવા સદ્ગુણ ઝેરવાળા દૂધની પેઠે નમ્રમા થઈ પડે છે) માટે ભગવાનને ભજો ને અહંકારને તજો. જે મનથી જગતમાં આબરૂને ચાહતા હો, તો કદી કોઈ અહંકાર ન કરો; હે નર તમે જેમ નમ્ર (નરમ) હશે તેમ ગુણવાન થશો; માટે ભગવાનને ભજો ને અહંકારને તજો. અહંકાર ટળી જવાથી બહુ મિત્ર ગળે છે ને ઇશ્વરનાં ચરણનો પવિત્ર પ્રેમ મળે છે. (પરમેશ્વરમાં સાચો પ્રેમ મળે છે. (પરમેશ્વરમાં સાચો પ્રેમ પ્રગટ થાય છે) પછી પૂર્ણ બ્રહ્મનું (પરમાત્માનું) ઓળખાણ થાય છે, માટે ભગવાનને ભજો ને અહંકારને તજો. હે પ્રજાજન, અરે નૃપતિઓ ! આ નવ રસાળ છંદ સાંભળીને વિગત (મતલબ) મનમાં રાખીને અને વળી વિચાર કરીને એનો તોલ કરો એમ દલપતરામ કવિ કહે છે.

પાઠ ૫૪.

સ્વરૂપ=અરૂં રૂપ

વિચિત્રતા=નવાઈ

મુસારો=પગાર

સ્પર્ધા=હરિફાઈ; બસાબરી

સાહસિક=હિંમત ચલાવી ઉમંગથી

કામ કરનાર

પાઠ ૫૫.

હિમાલય=(હિમ=અરક્ષ+આલય=ઢેકાણું)

અરક્ષતું ઢેકાણું; જ્યાં અરક્ષ હંમેશ પડ્યો રહે છે તે પર્વત

હિમાચળ=(હિમ=અરક્ષ+અચળ=પર્વત)

જે પર્વતપર હંમેશ અરક્ષ છે તે પર્વત; હિમાલય

કસ્તુરીમૃગ=જે મૃગની કુંડીમાંથી કસ્તુરી નીકળે છે તે મૃગ (એ મૃગ ટિબેટમાં થાય છે)

જાહ્નવી=ગંગાનદી; સ્વર્ગમાંથી ગંગા શિવના મસ્તકપર પડ્યા તે ત્યાં સમાઈ ગયાં. શિવની ઘણી સ્તુતિ-ભગીરથ રાજાએ કરી ત્યારે પોતાની એક લટ છોડી પ્રવાહ ચલાવ્યો એ પ્રવાહને પોતાના પૂર્વજને જે જગ્યાએ મૃત્યુ પામ્યા હતા તે જગ્યાએ લઈ જવા માટે ભગીરથ આગળ ચાલતા હતા, રસ્તામાં એક જાહ નામના ઋષિ તપ કરતા હતા ભગીરથે તેમને રસ્તામાંથી ખસી જવા વિનંતી કરી કારણકે તેઓ ખેંચાઈ

જાય નહિ, ઋષિ ગુસ્સે થયા અને જેવી ગંગા પ્રયંત્ર પ્રવાહથી આવી તેવુંજ તેનું આગમન કરી ગયા. ભગીરથે બહુ પ્રાર્થના કરી ત્યારે પોતાની જાંઘમાંથી ઋષિએ પ્રવાહ ચલાવ્યો, આથી ગંગા જાહ્નવી કહેવાઈ.

અમહર્તા=થાકને લઈ લેનાર

પંક=કાદવ

દેવદાર=દેવદાર

સ્કંધ=કાળી; ખભા

ગુચ્ચ=જથ્થો

પ્રજલન=સળગાવતો

આરત=દુઃખ

સંચે છે=સંગ્રહે છે

શરભ=એ આઠ પગનું કદિપત

પ્રાણી છે, એ પ્રાણી હાથીનો કદો દુશ્મન ગણાય છે.

પરિભવ=(પરિ+ભ્રુ=થવું) નિષ્કળતા

વેણુ=વાંસળી

કિન્નરીઓ=કિન્નરની સ્ત્રીઓ; સ્વર્ગની ગાનારી; કિન્નર લોક દેવના ગવૈયા તે. તેઓ દેવયોનીમાં ગણાય છે. વિદ્યાધર, અંસરા, યક્ષ, રાક્ષસ,

ગર્ભવ, કિન્નર, પિતૃ, ગુણક, સિદ્ધ અને
ભૂત એ દશ દેવોની કહેવાય છે.
કોકિલ કંઠે=મધુર અવાજે; કોયલના
જેવા સૂરથી. કોકિલ=કોયલ
ત્રિપુરવિજય=ત્રિપુરાસુર નામનો દૈત્ય
જે શિવનો દુશ્મન હતો જેને શિવે
માર્ચા હતો તેના પરાક્રમની જે પુસ્ત-
કમાં હકીકત લખેલી છે તે

મૃદંગ=એક જાતનું વાજુ; નરધાના
જેવું એક બાજુએ અને ડફના જેવું
બીજી બાજુએથી હેચ એવું
શિવવલ્લભ=(શિવ=મહાદેવ+વલ્લભ=
પ્રિય)મહાદેવને પ્રિય; શિવને વહાલું
લાગે તેવું

સાળે=ગાવાના સાહિત્યે

ઉપતટ=(ઉપ = પાસે+તટ=કિનારો)

કિનારા પાસે

બળનિયમન=બળિરાજને નિયમમાં
રાખનાર; બળિરાજને બંધન કરનાર

શામ પાદ=(શામ+પદ) કાળા પગ

કોંચ=એ નામની હિમાલયની ટિળે-

ટમાં જતાં એક સાંકડી ખીણ છે.

ભૂગુણદીપક = ભૂગુણપિના કુળને

શોભાવનાર-દીવારૂપ=પરશુરામ

વીશભુજ=રાવણ; વીશ હાથવાળો

અખલ્યા છે=ઢીલા થાય છે

અપરંપાર=ધણીજ; પાર વિનાની

ગિરિવર=(ગિરિ=પર્વત+વર=શ્રેષ્ઠ)

પર્વતમાં શ્રેષ્ઠ

વારૂ=ઓવારૂ; શીદા થાઉં; વારી જવું

કાલ=વખત

શીશ=(સં) માથું

ધરા=પૃથ્વી=(ધૃ=ધારણ કરવું પરથી

વિરાજે=(વિ=વિશેષે કરીને+રાજ=

પ્રકાશવું. શોભવું ઉપરથી)=શોભે

ગોખ=ગોખલો; (સં) ગવાક્ષક:

ચંદા=ચંદની; કૌમુદી

તુહિન=અરુ

વપુ=શરીર

ત્રિવિધ=(ત્રિ+વિધ=પ્રકાર) ત્રણ પ્રક-

રના; આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ

વાંસ ફૂટી=વાંસળી વગાડી

મૃદુ=કામળ

દઢવૃત=જેવું વૃત મજબુત છે એવા;

સ્થિર; અચળ

મોરાર=મુર નામના રાક્ષસના દુશ્મન

(મુરાર ઉપરથી=મોરાર)

ધારક=ધારણ કરનાર

ધન્વન્તરી=દેવના વૈદ

અવતાર=જન્મ

તરંગ=મોળાં; ઝપાટા

જનન=જન્મ પેદા થવું ધાતુપરથી)

પેદા થવું તે; જન્મવું તે

સ્થિતિ=હયાતી; રહેવું તે

દોલતરામ=એ કવિ નડિઆદના વતની

ને લુણાવાડાના દિવાન હતા. એમણે

કુસુમાવલી નામનું નોવેલ બનાવ્યું

છે. સુમનગુચ્છ પણ એમનુંજ

બનાવેલું પુસ્તક છે.

ટીપ—આ કવિતા કવિ કુલભૂષણ કલિદાસના મેઘદૂત કાવ્યનું ભાષાન્તર સ્વર્ગવાસી નવલરામભાષ્યએ કરેલું તેમાંથી લીધેલી છે તેથી મેઘદૂતની હકીકત ટુંકમાં કહીએ તો અસ્થાને નહિ ગણાય.

એક યક્ષ ઈંદ્રરાજના આપથી પૃથ્વીપર આવી પડ્યો. તેણે પોતાની પ્રિયાને વિરહની વેદનાથી સંદેશે મોકલવાનો વિચાર કર્યો. પણ કાસદ નહિ એટલે મેઘનેજ કવિએ કલ્પિત કાસદ (દૂત) માન્યો, અને તેની સાથેજ સંદેશે મોકલાવ્યો; વર્ણન કરતાં કરતાં હિમાલય સુધી મેઘ સંદેશે લઇને આવેલો છે એવી કલ્પના અત્રે કરેલી છે, ત્યાંથી આવેલો ભાગ આ કવિતા છે. સમજુતી—જે બરફ વડે ઉજળો છે, કસ્તુરી મગોના બેસવાથી જેની શિલા (પથરો) ઉપર સુગંધી બેઠેલી છે, (સુગંધી બેસવાનું કારણ કસ્તુરીની રજ પથરોએ ચોંટી રહી છે તે) અને જ્યાંથી ગંગા નદી નીકળે છે. એવા હિમાલય પર્વત (પર્વત આગળ) તું મેઘ જઈ પહોંચ, અને દુઃખને હરનાર (થાકને હરનાર) એ પર્વતના શિખરોપર બેસ. જ્યારે તું પર્વતના શિખરપર બેસીશ ત્યારે શી શોભા થઇ રહેશે? જાણે શ્રી શંકર ભગવાનનો પોહીઆ (નંદી) પોતાના શરીર

પર કાદવ ઉછાળતો હોયતી ! એવી શોભા (દેખાવ) થશે પોડીઆ જ્યારે મસ્તી પર આવે છે ત્યારે પોતાના સખ્ત શીંગડાથી ભેખડોમાંથી (જમીનમાંથી) કાદવ ઉખેડે છે એ દેખાવ કવિએ જોએલો તે ઉપરથી આ ઉપેક્ષા અલંકાર ધરાવ્યો છે. નંદીને આ ઠેકાણે સફેદ કહેવ્યો છે, હિમાલય પર્વતના શિખર પર હંમેશ જરફ રહે છે તેથી તે સફેદ દેખાય છે (હોય છે,) મેઘ (પાણીવાળા વાદળાં) હંમેશ કાળાજ હોય છે, એ વાદળાં જ્યારે પર્વતનાં શિખરોને અડકે ત્યારે ઉપરો દેખાવ થાય એમાં પર્વત તે નંદી પંક (કાદવ) રૂપી કાળો તે મેઘ (કાળાં વાદળાં) (૧) જો પવન ઊડવાથી (વા વાવાથી) દેવદારના ઝાડની ડાળીઓના યુદ્ધ વડે (ધર્ષણ વડે) પેદા થયેલો દવ જંગલી ગાયોના પુછડાંના ગુચ્છ વડે ઠામ ઠામ અગ્નિ સળગાવી પર્વતને પીડતો હોય તો તારી હજારો (પાણીની) ધારાઓ વડે તારે તેને હોલવવો ધરે છે, કારણ કે દુઃખી માણસોનાં દુઃખ દૂર કરવા માટેજ સજ્જન (સારા માણસો) દ્રવ્ય સંગ્રહ કરે છે. (૨) જંગલમાં વા વાવાથી ઝાડો ખીચોખીચ હોય છે તે ધસાય છે. ધસવાથી અગ્નિ લાગેજ. એ આગ તે દવ કહેવાય છે. (જંગલી ગાયો એ ગાયો હિમાલયમાં થાય છે. એના પુછડાના ચમ્મર થાય છે. હિમાલયમાં ટિબેટના વેપારમાં ઉપયોગમાં લેવાતી યાક નામની ગાયો જે વપરાય છે તે આ હશે) જંગલમાં દવ સળગે એટલે તેમાં રહેલી ગાયોનાં પુછડાં પણ સળગેજ. આથી ગાયો ગભરાટથી નાસનાસ કરે, અને તેથી પુછડાં વડે ઠામ ઠામ આગ લાગેજ.

(છેલ્લું વ્યવહારી ચરણ કાળિદાસે મૂકી પોતાનો ધણો ઉચ્ચો વિચાર જણાવ્યો છે કાળિદાસ કવિ પોતાના કાવ્યોમાં વારંવાર વચ્ચે વચ્ચે આવો બોધ કરતાં જણાય છે.)

હાથીની બ્રાન્તિથી-તું હાથી છે એમ ધારીને તારા પર શરભ-
પોતાના (હાડકાં) શરીર ભંગ થવાને માટેજ ટપ દબને તલપ મારે છે
(કૂદકો મારે છે) પણ તુ તો જાતનો ચપળ છે એટલે આકાશની સાથે
વાતો કરે છે. અર્થાત્ જલદી ઉચે ચઢી જાય છે.

જ્યારે વાદળાં હિમાલયનાં શિખરોને અડકતાં અડકતાં જાય છે
ત્યારે શરભ જે હાથીઓનો કદો દુસ્મન છે તે (તેને) મેઘને હાથી
ધારી વેરથી તેના પર (મારવા માટે) તલપ મારે છે પણ વાદળાં તો
તુરત આકાશમાં જતાં રહે છે એટલે શરભ પોતાની તલપ ચૂકે છે અને
શિખરો પરથી કૂદકો મારવાને લીધે ગળડીને પછડાય છે, (આથી
તેનાં હાડકાં મફતનાં ભાગેજ એ સ્વભાવિક છે.)

આકાશમાં રહીને તું શરભ ઉપર કરાનો તડ તડ માર કર અને
ખડ ખડ હસ અર્થાત્ ગાજ, (ખડ ખડ હસવામાં અવાજ થાય અને
ગાજવાથી પણ અવાજ થાય એ બન્ને વચ્ચે સાદૃશ્ય છે.)

કરણકે તારી જીત થયેલી છે. અને શરભનાં હાડકાં ભાંગ્યાં એ
તેની હાર સૂચવે છે. હવે હારનું કરણ સૂચવતા કવિ નીતિમય વાક્ય
કહે છે કે અણસમજે (વગર સમજે) કોઇપણ કામ શરૂ કરવાથી કોણ
પરિભવ (નિષ્ફળતા) ને પામ્યું નથી ? અર્થાત્ વગર સમજે કોઇપણ
કામ કરીએ તો નિષ્ફળ નીવડીએ. શરભે વગર સમજે મેઘને હાથીનો
ભેદ જાણ્યા વગર તલપ મારી તો તેનાં હાડકાં ભાંગ્યાં (૩) વાંસળીઓમાં
પવન ભરાઇને-ભરાવાથી ત્યાં મધુર અવાજ થાય છે. વાંસળીના રાગની
સાથે સુંદર ડિન્કરીઓ ઉત્સાહ પૂર્વક કોયલના જેવા સૂરથી ત્રિપુરવિજય
ગાય છે તે વખતે જો તું મૃદંગના જેવા અવાજ વડે ગુફાઓમાં ગાજે
તો સાહિત્ય વડે શિવને વહાલું એવું સંગીત પૂર્ણ થાય. (૪) (પર્વતપર

વાંસનાં વન હોય છે. તેમાંના કેટલાક સૂકા વાંસમાં ભ્રમરો કાણું પાડે છે. એ કાણુંમાં જ્યારે પવન ભરાય છે ત્યારે વાંસળી વાગતી હોય એવો અવાજ થાય છે. ત્રિપુરાસુર નામનો રાક્ષસ લોકોને ધણું દુઃખ દેતો હતો આથી તેને શિવે માર્યો એ હકીકત સંબંધનું કાવ્ય લોકો ઉત્સાહથી ગાયજ. ટિબેટ ભણીજ ત્રિપુરાસુરનું રાજ્ય હતું.

મેઘની ગર્જનાથી ગુફાઓમાં પ્રસાધાત થાય તે અવાજ મૃદંગ વાગતી હોય એવો થાય છે. સંગીત ત્રણ વસ્તુથી થાય ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય આમાં કિન્નરીઓ ગાય છે અને વાદ્યમાં (સાજમાં) ફક્ત વેણુઓજ છે પણ એકલી વેણુઓનું સાજ પૂર્ણ નથી. તાલ બતાવવા માટે મૃદંગ જોઈએજ. તે તું (મેઘ) વગાડે તો શંકરનું પ્રિય સંગીત સાજ એ ગાવાના સાહિત્ય વડે પૂર્ણ થાય. (પૂર્ણ સંગીત થવા માટે હજી નૃત્યની ખામી છે એ સાંભળી શંકર પોતેજ નૃત્ય કરશે એમ ધારીએ તો સંગીત પૂર્ણ થાય.) મહાદેવને સંગીત ધણું પ્રિય છે. એ પુરાણ પ્રસિદ્ધ વાત છે.

હિમાલયનાં શિખરો ઉપર જે જે વિશેષ હોય તે જોઈ જે ભૃગુકુળદીપક (પરશુરામ) ના યશની ખરેખરી ખારી છે, અને જ્યાં દર વર્ષે હંસની સ્વારી આવે છે ને જાય છે. કૌંચની ખારીમાં (ખોણમાં) બળિરાજને વશ કરનાર વામનના કાળા પગના જેવો થઈને તું પેસ.

કાળા પગના જેવો થઈને પેસવાનું કારણ મેઘ મુદ્દે તો કાળોજ હોય અને તેમાં વળી કૌંચની ખીણ સાંકડી છે તેમાં થઈને જવાનું હોવાથી વધારે સંકોચાઈ પગની પાની જેવું સ્વરૂપ લેવું પડેજ. વાદળોં જેમ જેમ સંકોચાય (ઘટ્ટ થાય) તેમ તેમ વધારે કાળાં થાય છે. આથી કાળો પગ કહ્યો.

હંસ ચોમાસામાં માનસરોવર પરજ રહે છે. ચોમાસું વીત્યા બાદ હિંદ લાણી ફરવા આવે છે અને ચોમાસું આવતાંજ પાછા માનસરોવર ભણી જાય છે. તેઓ પણ કૌંચની ખીણમાંથીજ જાય છે.

પરશુરામના યશની બારી રહેવાનું કારણ:—પરશુરામ શિવાજી પાસે ધનુવિદ્યા શીખવા માટે ગયા હતા. ત્યાંથી પાછા ફરીને આવતાં શિવપુત્ર કાર્તિકેય (સ્કંધ) સાથે પોત પોતાના સામર્થ્ય વિષે વાદવિવાદ થયો; આથી પોતાનું સામર્થ્ય બતાવવા પરશુરામે એક બાણ મંત્ર લાણી સામા હિમાલયમાં એણું તો માયું કે તેમાં એક સળંગ રસ્તો—ખીણ પડી રહી, કૌંચની ખીણની આ ઉત્પતિ ઉપર નજર રાખી કવિ રહે છે કે એ તો પરશુરામના યશની ખરેખરી બારી છે; (મતલબ એ છે કે એ તો પરશુરામ પૃથ્વી નક્ષત્રી કરવા ગુરૂ પાસેથી વિદ્યા લાણીને પ્રથમ પોતેહિંદમાં નહોતા આવ્યા. પણ તેમનો યશજ પર્વત ફાડીને હિંદમાં આવ્યો હતો.) (૫) ત્યાંથી કૌંચની બારીમાંથી નીકળી તું ઉચે ને ઉચે ઉત્તર દિશા તરફના મુલકમાં પ્રવાસ કર. હે પ્રિય ! (મેધ) તું શ્રી કૈલાસમાં જઈને પ્રીતે તેનો પરોણો થા. રાવણના બળથી જેનાં સાંધા ટીલા થયા છે. એવા કૈલાસ પર્વતના ડગમગ ડોલતાં શિખરની શોભા તું જો કે કેવી સુંદર છે !

સાંધા ખખળવાનું કારણ:—એક વખત રાવણ, શિવ, દશનાર્થે કૈલાસમાં ગયો ત્યાં શિવ પાર્વતી એકાંતમાં બેઠેલા હોવાથી નંદીએ તેને અટકાવ્યો, આથી રડઝડ થઇ, અને ક્રોધે ભરાઇ રાવણે પોતાના વીસ હાથથી કૈલાસ પર્વત ઉપેડી ગર્વથી ઉઘો વાળવા માંડ્યો. આથી શંકરને ગુસ્સો ચઢ્યો તેમણે પોતાનો પગ ફોડી પર્વતને સજ્જડ બેસાડી દીધો. પર્વતના સજ્જડ બેસવાથી રાવણના હાથ પર્વત નીચે દબાયા, પછી

તેણે પાર્વતી શંકરની સ્તુતિ કરી, ત્યારે પાર્વતીના કહેવાથી પર્વતને સહજ મૂળમાંથી ઓછા ભારવાળો (દીસો) કરી રાવણના હાથ શંકરે કાઢવા દીધા, આથી પછી હંમેશા એ પર્વત મૂળમાંથી જરા દીસો રહ્યો એવું કહેવાય છે. કે કૈલાસ પર્વતનું શિખર હંમેશા હાલ્યાજ કરે છે. દુનિયામાં કેટલાક ખડકો એવા છે કે તે જરા જોરથી ચક્કર ચક્કર કરે પણ ગમે તેટલા માણસ મળે તે । પણ તે ઉંચકી તો નજ શકાય. એવી તરેહનો એક નાનો ખડક ઈજ્ઞાંડમાં કાર્નવાલ પ્રગણામાં પેન્ઝાન્સની પાસે છે, તેમજ મહા બળિપુર આગળ એવા ચમત્કાર દીઠામાં આવે છે, કૈલાસનું એવુંજ છે કે કેમ તેનો શોધ થયો નથી. ડોલતું શિખર છે એમ ધારી કવિ ઉત્પેક્ષા કરે છે કે જો જો તને (મેઘને) બોલાવે છે. (૧) સમન્વતી—પાર વિનાની શોભા છે. હે પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ (મહાન) હિમાલય તારી શોભા ધણીજ છે. (તેથી) હું તારાપર હજારો વખત વારી જાઉં છું. (શીદા થાઉં છું) પર્વતરાજ તારી શોભા ધણીજ છે. હે ગીરિવર તારી શોભા પાર વિનાની છે.

કાળના માથા પર પૃથ્વી શોભે છે, તેના પર હે ભાષ, તું સ્થિર છે, હે ગિરિવર (એ) તારી શોભા પાર વિનાની છે. (૧)

(કાળ એટલે વખત. વખત અસ્થિર છે. ઝપાટામંથ ગાલ્યો જાય છે. હવે જે માણસ જોસવાળી ગતિમાં હોય તેનું માથું પણ તેવી ગતિમાંજ હોય અને એ માથાપર કાંઈ પદાર્થ મુકીએ તો તે પણ ધણી ગતિમાંજ હોય; એ સ્વાભાવિક છે આ ઢેકાણું કાળના માથા પર પૃથ્વી છે એવું કહેવાનું કારણ એજ કે કાળ અસ્થિર છે તેથી તેનાં માથાપર રહેલી પૃથ્વી પણ અસ્થિર હોય, બધાનું તાત્પર્ય એ છે કે પૃથ્વી અસ્થિર છે. કવિની કલ્પનામય સૃષ્ટિએ આ એક ચિત્ર રચ્યું છે.)

હવે કવિ ખુબીથી વર્ણન કરે છે કે પૃથ્વી અસ્થિર છે તેના પર સ્થિર રહેવાયજ નહિ. છતાં હે ભાઇ તું તો તેના પર સ્થિરજ રહે છે એટલી તારી (પર્વતની) ખુબી વિશેષ છે (યાર શબ્દ ખાસ ઉભરાઇ જતું આશ્ચર્ય બતાવવા માટેજ યોગ્યયેલો છે) આકાશરૂપી ગોખલામાંથી ખૂશ થઇને તને ચાંદની (કૌમુદી) જુએ છે. અર્થાત્ તારા પર ચંદ્રને ઠંડો સફેદ-રૂપેરી પ્રકાશ પડે છે. (ત્યારે) હે ગિરિવર તારી શોભા ધણીજ થાય છે. (૨) આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિએ ત્રણે પ્રકારના તાપ (દુઃખ) સમાવવા માટે (તું) ધણુંજ બરફ (તારા) શરીરપર ધારણ કરે છે. પર્વતરાજ (૩) હિમાલય પર્વત ધણો ઉંચો છે તેથી તેના શિખરો ઉપર બારે માસ જ્યાજ્ઞ ધ બરફ પડયુંજ રહે છે તે ઉપરથી એ કવિ આ વર્ણન કરેલું છે. અપાર શબ્દને તુહિન શબ્દ સાથેજ સંબંધ છે. એ ખાસ યાદ રાખવું. સ્થિર ઉભા રહેલા મુર નામના રાક્ષસના શત્રુ શ્રીકૃષ્ણ જેમ વાંસળી વડે ગાયન કરે છે તે પ્રમાણે તું પણ અચળ રહી વાંસળી વડે ગાયન કરે છે. કૃષ્ણ પરમાત્માએ રાસ વખતે એક પગે સ્થિર રહી વાંસળી વગાડી ગોપિકાઓનાં અને સર્વ જગતનાં ચિત્ત આકર્ષ્યાં હતાં તેમની સાથે કવિ સ્થિરપણાનો અને વાંસળી વગાડવાનો મુકાબલો કરે છે. (૪) પર્વતપર વાંસ ઉગેલા હોય છે ભમરાઓ તેમાં કાણાં પાડે છે તેમાં જ્યારે પવન ભરાય છે ત્યારે વાંસળી વાગતી હોય એવો અવાજ થાય છે તે ઉપરથી પર્વત વાંસળી વગાડે છે એવી કલ્પના કવિએ કરેલી છે, આનો મુકાબલો મેઘહૂતની ઉપલી કવિતાની “પવન ભરાઇ વેણુઓમાં નાદ મધુર ત્યાં થાય” એની સાથે કરવો. બન્ને કવિની કલ્પનામય સૃષ્ટિ સરખીજ લાંસે છે. જાણે પહેલાંનું ખીજું અનુકરણ ન હોય !! તું શરીરે નિરોગી છે અને ઔષધીને (ઓસડને)

રાખનારો છે (ખરેખર) તું ધન્વંતરીનોજ અવતાર છે, પર્વતરાજ ઇન્દ્ર નિરોગી (રોગ વિનાના) માણસને દવાની ઔષધીની શી જરૂર છે કે તે રાખે ? પણ કવિ પર્વતની મહત્તા બતાવે છે કે તું એ પ્રમાણે સ્વાર્થી નથી, પણ પરોપકારી છે તારે જરૂર નથી છતાં પણ તું મનુષ્યોના ભલા ખાતર ઔષધિ રાખે છે. (૫) તું ઠંડી, તડકો, વરસાદ, દવની જ્વાળાને (દવ લાગવાથી જે મોટા મોટા ભડકા થાય છે તેને) જરા વાર પણ ગણતો નથી હે પર્વતરાજ ઇન્દ્ર (૬) પવનનાં મોજાં તારા પર ઊછળા મારે છે (અપાટા મારે છે) અર્થાત્ પવન અપાટાખંધ વાય છે અને કમળોરથી તારી સારી સાથે અથડાય છે. છતાં પણ તેની તને ખીલકુલ દરકાર નથી, મતલબ કે તું તેને ગણતોજ નથી. હે પર્વતરાજ ઇન્દ્ર (૭) હે પર્વતરાજ, તારા પેદા થવાને અને હયાતિને-સ્થિતિ-હોવાપણાને-સંભવને ધન્ય છે ! ધન્ય છે ! કારણ કે તું સદા સુખ આપનારોજ બની રહે છે. પર્વતરાજ ઇન્દ્ર (૮)

કવિતામા આવેલા ભકતોની ઓળખાણ.

મીરાં—મારવાડના મેડતા ગામના જેમલ રાજની કુંવરી, તેમને ઉદેપુરના કુભા રાણા સાથે પરણાવ્યાં હતાં. તેમને સંસાર ગમતો નહિ અને પ્રભુ ઉપર પ્રીતિ હતી. એમણે ઘણાં ભજન બનાવ્યાં છે એક સ્ત્રી કવિ તરીકે પ્રખ્યાત છે. **કરમા**—મારવાડની નીચ જાતની એક બાઈ હતી; તે નહાયા ધોયા (ચોકખાઈ રાખ્યા) વગર ખીચડી રાંધીને પ્રભુને ધરાવતી હતી પણ તે ખરા પ્રેમથી ધરાવતી હતી. માટે પ્રભુ આવીને આરોગી જતા. **શખરી (શવરી)**—એક ભીલડી હતી. રામચંદ્રજીએ તેને ઘેર આપી શખરીએ ચાખી જેમને રામજીને માટે જે સારાં સારાં ખોર રાખ્યાં હતાં તે ચાખેલાં એટલે એમાં ખોર ખાધાં હતાં. **પુરી**—એ

ઉમરેઠની રહેનાર એક બાધ હતી અને તે ભક્ત હતી. ગાંધીચંદ—
અંગાળા ધલાકાના ગૌડ નામે એક પ્રાંતના રાજા. તેને તેની મા મેનાવતી
તથા જલધર અને ક્ષાનિક નામના યોગીઓથી બોધ મળ્યો હતો અને
તે બાર વર્ષની ઉંમરે રાજપાટ છોડી યોગી ગઇ ગયા હતા. ભરત—
માળવાના પરમાર વંશના રાજા; વિક્રમના ભાઇ જે ભત્રીહરિના નામથી
ઓળખાય છે તે તેમને પોતાની રાણી પીંગળાનાં ખોટા કૃત્ર ઉપર
ગુસ્સો આવવાથી તે સંસાર છોડી જોગી થઈ ગયા હતા. ખીજા ભરત
રામચંદ્રજીના ભાઇ તે પણ ભક્ત ભક્ત હતા. પીપ્પા—ગાંગરોડ ગઢનો એક
રાજા હતો. તે દેવી ભક્ત હતો. સૂરદાસ—શ્રી મહા પ્રભુના ચાર
સખા પૂર્ણ ભક્તિ લાવને પામેલા ધર્મવરના મિત્ર જેવા, અનુનની
માફકમાંના મુખ્ય. તે આંધળો હતો. તેણે સવા લાખ પદ બનાવ્યાં
છે. તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થયા હતા. કબીર—રામાનંદનો શિષ્ય હતો.
તે અંગાળામાં થયો હતો. એણે હિંદુ, મુસલમાનને એક ધર્મમાં લાવવાને
ઉપદેશ કર્યો હતો. એ કહેતા હતા કે હિંદુનો રામ અને મુસલમાનનો
અલ્લા એકજ છે. કુખો—તે જાતે કુંભાર હતો. તેનું મૂળ નામ કેવળ
હતું. તે કુવામાં દટાયો હતો ત્યાં પણ તે ભક્તિજ કરતો હતો તેને
દાટવાથી ખુંધ નીકળી હતી. ત્યાર પછી તે કેવળ કુખો કહેવાયો,
સદનો—તે જાતે કસાઇ હતો, પણ ભક્ત હતો. જાતે હિંસા કરતો
નહિ, માત્ર માંસ વેચવાનુંજ કામ કરતો. જે પથરાવતી તે માંસ તોળતો
હતો તે પથરો શાલીઆમ હતા. સાધુ એ પથરો બદલી ગયા પણ પછી
પાછો મૂકી જવો પડ્યો હતો. ધનોજી—તે જાતે જાટ હતો. તેનો ધધો
ખેતીનો હતો. તેને સાધુઓ ઉપર બહુ પ્રીતિ હતી. એક વખતે તે
ખેતરમાં વાવવા માટે ઘઉં લઇ જતો હતો તે ઘઉં તેનાં ગરીબ

૧૧૨] હિંદુસ્તાનની સા. ભૂગોળની પ્રશ્નોત્તરમાળા ૪ આના.

માખાપોએ બહુ મુશ્કેલીએ મેળવ્યા હતા, છતાં તેણે રસ્તામાં બહારે બહાર સાધુને આપી દીધા હતા. નાભિ—તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં નાગલ નામના ગામડામાં ઉછરેો હતો. તે જાતે ઢાઢી એટલે વેશ કાઢી માગનારની જાતનો હતો. તે મહાન ભક્ત હતો તેણે ભક્તમાળાનું પુસ્તક બનાવ્યું છે. લીલભક્ત—વાલ્મિકી ઋષિ. પહેલાં તે હુદારાની જાતના હતા, પણ નારદજીના બોધથી તેમણે તે કામ છોડી દઈ રામચંદ્રજીનું મહાન તપ કર્યું. તે રામાયણ બનાવ્યું. પછીથી તે ઋષિ કહેવાયા. જનક—અયોધ્યાની પૂર્વે ગંદકી નદીની પેલી પાર મિથિલા નગરીના રાજા હતા. સીતાજીના બાપ થાય, તે વિદેહી કહેવાતા. શુકદેવ—વ્યાસ મુનિના પુત્ર તે જન્મથીજ મોગી હતા. પોપટ રૂપે મહાદેવજીનો બોધ સાંભળ્યો હતો અને મહાદેવજી તેમને આલવા ગયા ત્યારે વ્યાસ મુનિની સ્ત્રીના પેટમાં પેસી ગયા હતા, અને જન્મીને તરતજ જંગલમાં સાધુઓ પાસે નાસી ગયા હતા, તે ગર્ભયોગી કહેવાય છે. ધીરે—વડોદરા તાબાના સાવલી ગામનો ભાટ હતો. એ ભક્ત કવિ થઈ ગયો.

પાઠ ૫૬.

મંત્ર=કાર્ય સિદ્ધ થાય એવું ગુપ્ત વાક્ય
જાત્ર=વંશનો મૂળ પુરુષ જે ઋષિ તે
જોષ્ઠન=ગાય બળદરૂપી ધન
સત્વર=જલદી
એકત્ર=એકઠી
અંશે=ભાગે
સંબંધ=સહવાસ; સમાગમ
ઘાટ=શિકલ

જુઆંગ=પતુઆ; પાંદડાં પહેરનાર
અનાર્થ જાત
દોરદાંકર=દોર તગેરે
બળિદાન=ભોગ આપવો તે
થરથરાટ=કંપારી
ભૂત=મરતી વેળા મરનારનું મન કશામાં
રહી ગયાથી મરી ગયા પછી તેના
જીવની સ્થિતિ જે રૂપે થએલી
મનાય છે તે. જેમકે ભૂત, પ્રેત,

બાળવર્ગના “મુખ્યશબ્દો શિક્ષક” દાઠ આનો. [૧૧૩]

પિશાચ, વૈતાલ વગેરે
ખેતરપાળ=ગામને પાદરે જે દેવ તે
કાકાબળીઆ=શીતળા
સવાલ=અનાર્યોની મુખ્ય કેટલી
જાતો અને તે કઈ કઈ ? મૂળ વતની
અનાર્યોની જાતો ગણાવો, અને
તેઓ હાલ ક્યાં ક્યાં રહે છે તે
કહો. બુઆંગ, પલિઆર, મંદાવર,
તોડા નેર અને કાંધ લોકો વિષે
જાણવા જેવી વાત કહો.

પાઠ ૫૭.

સ્મૃતિ=યાદ કરીને લખાયલાં ધર્મ ગ્રંથો.
કાળક્રમે=વખત જતાં
સાદીસ્થિતિ=સાદાઇ
જરૂરિઆત=ખપ
અનુકૂળ=માફક
અધ્યન=ભણાવવું
યજન=હોમ; યજ્ઞ
દિવિજ્ય=અનેક દેશો પર જ્ય
મેળવવો તે
સંજ્ઞા=નામ; નિશાન
ધીરધાર=પૈસાની લેવડ દેવડ
વર્ણવ્યવસ્થા=જાતોની ગોઠવણ

નક્ષત્રી=ક્ષત્રિય વગરની
પરિચય=સહવાસ; ઓળખાણ
દંદિયોપર કબજો=સંયમ
આસ્તિકપાણ્ડુ=છત્રવરને માનવું તે
શૌર્ય=શૂરાતન
જતે દહાડે=વખત જતાં
મિથ્યાભિમાનની=આપ વડામવાળા
નહુષ=એ નામનો રાજા (એ એના
અભિમાનને લીધે અજગર થયો હતો)
શીલ=સદાચરણ

પાઠ ૫૮.

બક્ષીસ=ભેટ
પદ્ધતિ=નિયમ; વ્યવસ્થા
વ્યક્તિ=માણસ
માંડી=આરંભી; શરૂ કરી
પાયો=મંડાણ
ઉદ્દેગ=ખેડ; દીલગીરી
દ્રવ્યો=વસ્તુઓ
સહવાસ=સમાગમ
તત્પર=તૈયાર
સમાપ્તિ=છેડા
ઉકૃષ્ટ=ત્રેષ્ઠ
તોછડાઇ=અવિવેક

૧૧૪] ચોથી ચોપડીના “મુખગણિત શિક્ષક” ચાર આના.

સર્વદા=હંમેશાં

અર્થે=માટે

અતિથિ=ધેર માગવા આવેલો ભિક્ષુક;
પરણો

પાત્ર=માણસ

યથાશક્તિ=શક્તિ પ્રમાણે

પળીઆં=સફેદ વાળ

વલ્કલ=લુગડાં

નિગ્રહ કરવો=રોકવું; તાઆમાં રાખવું

સર્વભૂત માત્ર=સઘળાંજ પ્રાણી પદાર્થ

સહિત=સાથે

શિખા=ચોટલી

દંડ=હાથમાં રાખવાની લાકડી (રાગ)

સંન્યાસી દંડ રાખે છે)

જીવિત=જીંદગી

કુશળ=આરોગ્ય

પાઠ ૫૯.

વેદોક્ત=વેદમાં જણાવેલા

વિધિ=ક્રિયા

લોપ=નાશ

ખટપટ=જંગળ

પુત્ર સંતતિ=છોકરાં ઊંચાં

મુખાકૃતિ=મોહાનો ઘાટ

ક્ષણભંગુર=જેનો ખળ વારમાં નાશ

અર્થ જાય એવો

વૃત્તિ=વલણ; ઇચ્છા

વેદાંત=ઉપનિષદ

સંપાદનકર્તૃ=મેળવ્યું

સમાધાન=ખુલાસો

નિર્વાણ=શાંતિ

દેહકબ્દ=કાયાને દમવી તે

ગાડરીઓ પ્રવાહ=ગાડર એટલે ઘેરાંની

માફક એકે કર્યું તેમ બીજાએ

કરવું તે

અહિંસા=ક્રોધપણ જીવને મારવાનહિતે

પ્રસાર=ફેલાવો

પ્રવર્તાવવામાં=ફેલાવો કરવામાં

પરિષદ=સભા

ભાષ્ય=વિસ્તારથી આપેલી સમજ;

વિવરણ; ટીકા

પંચશીળ=સદાચરણના પાંચ નિયમ

માદક=કેરી

પાઠ ૬૦.

આદિ=પહેલાં

તીર્થંકર=સંસારમાંથી તારનાર

હેમચંદ્ર=સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના

પહેલા ધોરણનો “મુખગણિત શિક્ષક” પાઠ્યાભ્યાસ આના. [૧૧૫]

વખતના એક પંડિત એ મુળ

ધંધુકાના વાણીઆ હતા

વનિત=નિયમમાં રહેનાર

પાયદળ=પગે ચાલનાર લોકર

ચતુરંગ = ચારઅંગ એટલે ચાર

વિભાગવાળી

જીરવી=પચાવી

સૂચના=ચેતવણી

ભયભીત=ખીધેલા

કુલસ્થળ=હાથીના માથાનો ઉપનો ભાગ

ધનુર્વિદ્યા=આણુ મારવાની વિદ્યા

વિલાસ=મોજમઝા

રાગ=પ્રીતી; મોહ

કારાગ્રહ=કેદખાનું

સંયમ=ઈંદ્રિયોને વશ રાખવી તે

ગ્રહણ કરીયું=સ્વીકારીયું

શઠ=ભુચ્ચા

પ્રમાદ=ખેદરકાર

સુનૃત=સત્ય

વિષયસુખ=કર્મેન્દ્રિયથી મળતું સુખ

સાધ્વી=પવિત્રવૃત્ત પાળનારી સ્ત્રી

શ્રાવિકા=શ્રાવકની સ્ત્રી

ધર્મ સંધ=ધર્મ મંડળ

પાઠ ૬૧.

વિસ્તાર=ફેલાવો

નોંધ=ટુંકસાર

ભેખ=વેરાગ

કરવત=લાકડા વહેરવાનું હથિયાર

સલાટ=પત્થર ધડનાર

કુંભી=થાંભલાની બેસણી

અખૂટ=ખૂટે નહિ એટલી; ધણીજ

ચક્રવર્તી=જેની આણુ મોટાં ધણાં

રાજ્યો પર વર્તાતી હોય તે

સરહદ=છેવટની હદ

યુનાની=ગ્રીક દેશનો

એકચી=પ્રતિનિધિ

પાંજરાપોળ=કુખી જનવરો રાખવાનું ફેંકણું

કલિંગદેશ=કટકથી મદ્રાસ સુધીનો પ્રદેશ

ફેલાવો=પ્રસાર

દુરાચારી=ખરાબચાલનો

સૂર્ય અસ્ત થયો=પડતીમાં આવ્યું

પાઠ ૬૨.

ખાડુખળ=જાતખળ

ઉથલપાથલ=ફેરફાર

દિગ્વિજય=અનેકમોટાં રાજ્યો પર જીત

૧૧૬] બીજા ધોરણનો “મુખ્યગણિત શિક્ષક” બે આના.

કડક=ગુરુસાવાળો
 બૂલથાપ=બુલાવો
 ધમચકડ=દોડધામ
 ઉપલાણે=નદીના મૂળ તરફ
 કાટકા=મોટા અવાજ
 ઝેકાવ્યું=ઝંપલાવ્યું
 ઝીક=ટકકર
 પાંખ=ખાળુ
 દારણુ=ધણું ભારે
 માન=મોટાઈ; આખર
 આગ્રહ=હઠ

પાઠ ૬૩.

ભોજપ્રખંધ=ધારાનગરીનો ભોજરાજ
 સંબંધી છંદનું કાવ્ય
 ઉપમા=એક વસ્તુને બીજા સાથે
 સરખાવવી તે; મુકાબલો
 કલ્પિત=જોડી કાઢેલી; બનાવટી
 ઉત્કૃષ્ટ=શ્રેષ્ઠ; ઉત્તમ
 બંદાઓ=ભાટ, ચારણ વગેરે
 અજ=દશરથના પિતા
 યશોગીત=કીર્તિનું ગાન
 રતિ=કામદેવની સ્ત્રી
 શ્યાપ=ખદ્દુવા

યક્ષ=દેવથી ઉતરતી જાત
 મેઘ=વરસાદ
 રહરી=સહરાટવાળી
 સ્મૃદ્ધિ=દોલત
 આબેહૂબ=મૂળને પુરેપુરું મળતું
 અંત:પુર=જનનાખાનું
 વસ્તુ સંકલના=નાટકના પાત્રનીયોજના.
 દુર્વાસા=આત્રિ પ્રજાપતિના પુત્ર
 મેનકા=સ્વર્ગની મુખ્ય અપ્સરા

પાઠ ૬૪.

સમરકંદ=૩શિઆઈ તાર્તરીમાં શહેર છે
 બોખારા=પશ્ચિમ તાર્તરીમાં શહેર છે
 સુના=ખાલી
 સુપ=સુગંધીદાર વસ્તુનો ધુમાડો
 કુરુક્ષેત્ર=પાણીપત
 હરદ્વાર=આગ્રાને અયોધ્યાના સંયુક્ત
 પ્રાંતમાં જત્રાનું ઠેકાણું છે,
 સ્ત્રીયારાજ્ય=સ્ત્રીઓનું રાજ્ય
 આણુ=દૂવાઈ
 ખવાસ=સ્વભાવ
 ઘોરી=સરિયામ
 ચિતાર=વર્ણન; હેવાલ

અક્ષયવડ=વડનું નામ છે
નાલંદા=ગયાળથી પાસે છે (એમાં
બૌદ્ધધર્મનો મોટો અપાસરો છે)
વહાર=મદદ
પરવા=દરકાર
વેઠ=મફત મળુરી કરાવવી તે
દાણુ=જકાત

પાઠ ૬૫.

વરણુ=જળનો દેવ
આહુતિ=ભોગ અગ્નિમાં હોમવું તે
અસ્ત=નાશ
બસ=પુરતો; જોઈએ તેવો
મહેશ=મહાદેવ
સ્તોત્ર=સ્તુતિનો ગ્રંથ
મધ્યસ્થ=કોઈપણનો પક્ષ ન લેતાં
સ્વાતંત્રપણે અભિપ્રાય આપનાર
ઉપનિષદ્=વેદના એક ભાગનાં પુસ્તકો
સમાધિ પામવી=સંન્યાસી મરી જાય
ત્યારે તે સમાધિ પામ્યો કહેવાય

પાઠ ૬૬.

દૈનિકગતિ=દરરોજની ગતિ; પૃથ્વી
પોતાની ધરી ઉપર દરરોજ પશ્ચિ-
મથી પૂર્વ ભણી ફરે છે તે ગતિ

વાર્ષિકગતિ=વરસની ગતિ; પૃથ્વી
આખા વરસમાં સૂર્યની આસપાસ
લંબગોળ માર્ગમાં ફરે છે તે ગતિ
ધરી=આંક; આંસ; અક્ષ; પૃથ્વીના
ઉત્તરના મધ્ય બિંદુથી તે દક્ષિણના
મધ્ય બિંદુ સુધી આરપાર એક
સળીઓ દાખલ થયેલો માની લીધો
છે તે. (એની આસપાસ પૃથ્વી ફરે
છે. તેને દૈનિક ગતિ કહે છે)

વાંકશઃ=વાંક; વાંકાઈ; વાંકાપણું
સમાંતરપણું=બધી તરફથી સરખું
છેદું રહેવું તે (સમ+અંતર)

ભિન્ન ભિન્ન=જુદી જુદી
વિવેચન=(સ) (વિ=વિશેષે કરીને

વિચ = છુંદું-પડવું+અન = ક્રિયા
બતાવનાર પ્રત્યય) વિશેષ કરીને
ગુણદોષ જુદા પાડી બતાવવા તે
ધ્રુવ=ધરીના છેડા; (ઉત્તર છેડાને
ઉત્તર ધ્રુવને દક્ષિણ છેડાને દક્ષિણ
ધ્રુવ કહે છે.)

વિષુવવૃત્ત=પૃથ્વીના ગોળા ઉપર બરા-
બર મધ્ય ભાગે કદપેલી જે ફરતી
લીટી તે (એ લીટી પુર્વથી પશ્ચિમ

આખંડ વર્તુલાકાર છે અને તેનાથી પૃથ્વીના ગોળાના ઉત્તર અને દક્ષિણ એવા બે ગોળાઈ પડે છે.)

ક્ષિતિજ=કદપેલી લીટી (એ લીટી પૃથ્વીનો ઉપલો અને નીચલોએવા બે ગોળાઈ કરે છે તેથી તે દેખાતાં આકાશને ન દેખાતાં આકાશથી બુદ્ધ પાડે છે. ક્ષિતિજ બે જાતની છે. દષ્ટિ ગાયર અને વાસ્તવિક. ક્ષિતિજથી પૃથ્વીના બે સરખાભાગ પડે છે જે જોઈ શકતા નથી.)

અક્ષાંશ=પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર મધ્ય ભાગે પૂર્વ પશ્ચિમ દોરેલા ગોળાથી ઉત્તર અથવા દક્ષિણ દિશાએ હર-કોઈ જગ્યાનું જે અંતર તે; વિષુવ-વૃતથી કોઈ જગ્યાનું ઉત્તર અથવા દક્ષિણ તરફનું છેડું વિષુવવૃતથી ઉત્તરે અને દક્ષિણે સમાન અંતરે જે નાના વર્તુલો દોરેલાં છે. તેને અક્ષાંશ વૃત્તો કહે છે)

રેખાંશ=પૃથ્વીના ગોળા ઉપર કોઈ મુકરર કરેલા સ્થળથી બીજા કોઈ પણ સ્થળનું પૂર્વે અથવા પશ્ચિમે

જે અંતર તે. (એવા મુકરર કરેલા સ્થળથી પૂર્વ પશ્ચિમ સમાન અંતરે જે હોતાં ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધીના વર્તુલો દોરેલા છે તેને રેખાંશવૃત્ત કહે છે.)

કીરણ=પ્રકાશ

તીરકસ=ત્રાસુ

પૃષ્ઠ=ઉપલી સપાટી

આકરાં=વધારે ગરમ થએલાં

અનુભવ=વારે વારે જોવાથી જે જ્ઞાન થાય તે

નિહાળવું=ધારી ધારીને જોવું

કામળ=કુમળું; નરમ; આહુ' ગરમ

ગોળાઈ=(સ') અડધો ગોળ (ગોળ+અર્ધ=અડધું)

કાંતિવૃત્ત=સૂર્યની દેખાતી ગતિનો લંબ-

ગોળ માર્ગ; આકાશમાં જે માર્ગ

સૂર્ય રોજ ફરતો દેખાય છે તે માર્ગ

સંપાતબિંદુ=અમન બિંદુ; (એ બે છે

મેષ ને તુલા.) કાંતિવૃત્તને વિષુવવૃત્તને

જે બે ઢેકાણે છેદે છે તે બે

છેદન બિંદુઓ.

પર્ષત='સ') (પરિ=સુધી+અંત=છેડા)

છેડા સુધી.

ત્રીજા ધોરણનો “મુખ્યગણિત શિક્ષક” અઢી આના. [૧૧૯]

કર્કવૃત્ત=વિષુવવૃત્તથી ઉત્તરે ૨૩ $\frac{1}{2}$ અંશને અંતરે જે વર્તુલ દોરેલું છે તે મકરવૃત્ત=વિષુવૃત્તથી દક્ષિણે ૨૩ $\frac{1}{2}$ અંશને અંતરે જે વર્તુલ દોરેલું છે તે.

અંશ=ગોળાનો ૩૬૦ મો ભાગ.
(પૃથ્વીના પરીધના એક અંશની લંબાઈ ૬૯ $\frac{1}{2}$ મૈલ થાય છે.)
ધ્રુવવૃત્ત=દરેક ધ્રુવ બિંદુથી ૨૩ $\frac{1}{2}$ અંશને અંતરે જે વૃત્તો દોરેલાં છે તે (ઉત્તર તરફનાને ઉત્તર ધ્રુવવૃત્તને દક્ષિણ તરફનાને દક્ષિણ ધ્રુવવૃત્ત;)
કટિબંધ=(સં) પૃથ્વીની સપાટીનું હવામાન જાણવાને તેના પાંચ ભાગ પાડેલા છે તેમાંનો એકેકો ભાગ (કટી=કડનબંધ=અંધન; પટો, પાંચ કટિબંધની સમજણ (૧) ઉજણ કટિબંધ=કર્કવૃત્ત અને મકરવૃત્ત ની વચ્ચેનો ૪૭ અંશનો પટો. એમાં તાપ વિશેષ પડે છે (૨-૩) સમશિતોજણ કટિબંધ એ છે. ઉત્તર સમશિતોજણ અને દક્ષિણ સમશિતોજણ કર્કવૃત્ત અને ઉત્તર ધ્રુવવૃત્તની વચ્ચેનો ૪૩ અંશનો

પટો તે ઉત્તર સમશિતોજણ કટિબંધ; અને મકરવૃત્ત અને દક્ષિણ ધ્રુવ વૃત્તની વચ્ચેનો ૪૩ અંશનો પટો તે દક્ષિણ સમશિતોજણ કટિબંધ (સમ=ખરાખર+શિત=ટાઢ+ઉજણ=, ગરમી; એ તાપ અને ટાઢ સરખાં પડે છે.) (૪-૫) શિત કટિબંધ એ છે. ઉત્તરશિત કટિબંધ અને દક્ષિણ શિત કટિબંધ ઉત્તર ધ્રુવ બિંદુથી ઉત્તર ધ્રુવવૃત્ત સુધીનો જે ૨૩ $\frac{1}{2}$ અંશનો પટો તે ઉત્તર શિત કટિબંધ; અને દક્ષિણધ્રુવ બિંદુથી દક્ષિણધ્રુવવૃત્ત સુધીનો ૨૩ $\frac{1}{2}$ અંશનો પટો તે દક્ષિણ શિત કટિબંધ. (એ ભાગોમાં ટાઢ વધારે પડે છે)

સ્વાભાવિક=(સં) કુદરતી; પોતાની મેળે થયેલું (સ્વ=પોતે+ભાવ એમાં ભૂ ધાતુ=થવું; હોવું+ઈક=વાળું)
હવામાન=કોઈપણ સ્થળપર ગરમી સુકો અને ભેજવાળો વાયુ, વાયુની ગતિ અને દિશા, વરસાદ વગેરે બાબતોથી જે અસર થાય તે.

૧૨૦] ચોથા ધોરણનો “મુખગણિત શિક્ષક” ચાર આના.

સવાલ—પૃથ્વીને કેટલી ગતિ છે ? દૈનિક અને વાર્ષિક ગતિથી શું અસર થાય છે ? પૃથ્વીની ધરી, ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવવૃત્ત, વિષુવવૃત્ત, ક્ષિતિજ, અક્ષાંશ અને રેખાંશની વ્યાખ્યા આપી સમજાવો. કટિબંધ કેટલા છે અને તે કયા કયા ? વિષુવવૃત્તથી જેમ જેમ ઉત્તરે અને દક્ષિણે જઈએ તેમ તેમ હવામાનમાં શો ફેરફાર થાય છે ? હવામાન એટલે શું તે સમજાવો.

પાઠ ૬૬.

ઉષ્ણતામાન=(સં) ગરમીનું માપ

વૃત્ત=વર્તુળાકાર લીટી

સમોષ્ણતાવૃત્ત=(સં) પૃથ્વીના ગોળા

પરનાં જે સ્થળોનું ગરમીનું માપ

સરેરાસ સરખું હોય તેમને નક્શામાં

જોડી દીધાથી જે ઘણી લીટીઓ

ખનાવેલી હોય છે તે (સમ+ઉષ્ણ-

+તા+વૃત્ત)

ખીણ=એ પહાડ વચ્ચેની નીચી જગ્યા

વિસ્તારીને = લંબાવીને; વિગતવાર

વર્ણન કરીને

ઉષ્ણતા માપક યંત્ર=(સં) ગરમી

માપવાનું યંત્ર; થર્મોમિટર. એ ત્રણ

જાતના છે. ૧) સેન્ટિગ્રેડ. એમાં

ઠાર અને ઉકાળ બિંદુ વચ્ચે ૧૦૦

અંશનું માપ હોય છે. ૨) ફારન

હાઇટ એમાં ૦ થી ૩૨ અને ૩૨ થી

૨૧૨ સુધી એટલે ૧૮૦ અંશનું

માપ હોય છે. ૩) રોમર એમાં ૦ થી

૮૦ સુધી એટલે ૮૦ અંશનું માપ

હોય છે.

મોનસૂન=મોસમ

સુકાપવન=ભેજ વગરનો પવન

ઉદાહરણ=દાખલો; દષ્ટાંત

સમઘાત=(સં) ઘણી ગરમી તેમજ

ઘણી ઠંડી નહિ તેવું

ક્ષેત્રફળ=ચોરસ માપ; ક્ષેત્રનો વિસ્તાર

અસમાન=સરખું નહિ તે (અ+સમાન

=સરખું; બરાબર)

સ્થિર=કાયમ

સરાસરી=સરેરાસ; સરખે ભાગે જે

વહેંચણી કરેલી તે

રેખા=લીટી (સંસ્કૃત રેખા ઉપરથી)

ત્રીજા ધોરણનો “મુખ્યગણિત શિક્ષક” અઢી આના. [૧૨૧

સવાલ—હરકોઇ સ્થળના હવામાનમાં કયા કયા કારણોથી ફેરફાર થાય છે અને શો ફેરફાર થાય છે તે સમજાવો. પૃથ્વી પરના હરકોઇ એકજ અક્ષાંશપરના એ સ્થળનું હવામાન શા માટે સરખું હોતું નથી તે દાખલો આપી સમજાવો. પૃથ્વીની સપાટીથી જેમ જેમ જમ્યે તેમ ઉંચાતામાનમાં શો ફેર થાય છે ? આપણા દેશમાં મોનસૂન પવન ક્યારે વાય છે અને તેથી શી અસર થાય છે ? સમુદ્રની પાકોશનાં અને દૂરનાં એકજ અક્ષાંશ પરના સ્થળોની હવામાં શો ફેર હોય છે અને એવો ફેર હોવાનું કારણ શું ? ગુજરાત કાઠિયાવાડના કાંઠાના પ્રદેશનાં અને મધ્ય હિન્દુસ્તાનના હવામાનનો ભેદ અને તેનું કારણ સ્પષ્ટ સમજાવો. ઉત્તર ગોળાર્ધ કરતાં દક્ષિણ ગોળાર્ધમાંનું હવામાન વધારે સ્થિર શા કારણથી છે ? સમોષ્ણતાવૃત્ત એટલે શું તે સમજાવો. સમોષ્ણતાવૃત્તો પહેલ વહેલા કોણે ઠરાવ્યા ? સમોષ્ણતાવૃત્તો ક્યાંના સ્થિર હોઈ શકે અને વાંકાંચુંકા ક્યાંના હોઈ શકે તે કારણ સાથે કહો.

પાઠ ૬૮.

ભરતી=દરીઆમાં અથવા તેને લગતી નદી કે ખાડીમાં છ છ કલાકને અંતરે જે પાણી વધે છે તે
ઓટ=પાણીનું ઉતરી જવું તે
નિયમિત=(સં) નિયમ પ્રમાણે; (નિયમ + ઇત=વાળું)
અમલકારી=નવાઇ પમાડે એવો
અવસ્ય=ખાસ કરીને; નક્કી
શિરોબિંદુ=ટોચનો-મથાળાનો મધ્ય ભાગ (શિર=માથું)

ગૂઢ=ઉંડો; ન સમજાય તેવો

(સંસ્કૃત ગુણ ઉપરથી)

સભર=પુરેપુરું ભરેલું

નિખાર=પાણીનું ધણામાં ધણું ઉતરી જવું તે

ઉધાન=પુનેમે અને અમાસે અથવા એ તિથિની આજુબાજુના દિવસોએ જે

સાથી મોટી ભરતી આવે છે તે

જુવાળ=ભરતી; પાણીનું ચઢવું તે

અરસો=વખત (અરખી અરસહ ઉપરથી)

સિદ્ધાંત=નિશ્ચય

૧૨૨] સુરત શહેરનો “બુગોળ શિક્ષક” ત્રણ આના.

આકર્ષણ=(સં) ખેંચવાની શક્તિ
 (આ=હદને અર્થે=કૃષ્ ધાતુ=ખેં-
 ચવું+અન=ક્રિયા બતાવનાર પ્રત્યય)
 =હદ મુજબનું ખેંચાણ કરવાનો ગુણ
 ગુરુત્વાકર્ષણ=જે ધર્મથી સર્વ વસ્તુ
 જમીનપર પડે છે તે ગુણ (ગુરુ=
 ભારે; મોટા+ત્વ=પણ)
 પદાર્થમાં ભારેપણું=વજન હોવાને
 લીધે તેનું ખેંચાણ જમીન ભણી
 થવાનો ગુણ
 ખગોળવેત્તા=(સં)=આકાશી ગોળા
 સંબંધીની વિદ્યાનો જાણનાર (ખ=
 આકાશ+વેત્તા એમાં વિદ્ધ ધાતુ=જાણવું)
 ગ્રહ=આકાશમાં સુરજની આસપાસ
 ફરતાં તારા જેવા પણ તેનાથી વધારે
 સ્થિર ને ચળકતા દેખાતા ગોળાઓ;
 (એ નવ છે. બુધ,શુક્ર,પૃથ્વી, મંગળ,
 નાના નાના ગ્રહોનો સમૂહ, ગુરુ,
 શનિ, ચુરેનસ, નેપ્ચ્યુન)
 ઉપગ્રહ=(સં)=ચંદ્ર; મુખ્ય ગ્રહની
 આસપાસ ફરનારો નાનો ગ્રહ (ઉપ
 =નાનો; પાસેનો+ગ્રહ)
 સન્મુખ=(સં) મોની સામે (સન્+મુખ

ધન=નકર; કઠણ
 પરમાણુ=ઝીણામાં ઝીણો ભાગ; રજ-
 કણ, (પરમાણુથી ઝીણો ભાગ હોય
 શકેજ નહિ)
 પડખું=પાસું; બાજુ
 પૂર્ણિમા=(પૂર્ણ+ઈમા=ચંદ્ર) પુનેમ
 (પૂર્ણ માસી ઉપરથી પૂર્ણ=પૂરું+
 માસ=મહીનો; એદિવસે ચંદ્ર પુરેપુરો
 બિગે છે. તેથી પુરો મહીનો કહે છે.)
 અમાવાસ્યા=અમાસ; વદ પખવાડી-
 આનો છેલ્લો દહાડો. (એ દિવસે
 સૂર્ય અને ચંદ્ર સાથે વસે છે એટલે
 તેમનું પૂર્વ પશ્ચિમ અંતર ખીલ-
 કુલ રહેતું નથી)
 શુક્લ પક્ષ=(સં)સદ્દ પખવાડીઉં (શુક્લ
 =સફેદ+પક્ષ=પખવાડીઉં) ચંદ્રના
 બિગવાથી અજવાળીઉં કહેવાય છે.
 કૃષ્ણ પક્ષ=(સં) વદ પખવાડીઉં;
 અંધારીઉં (કૃષ્ણ=કાળું)
 કક્ષા=ગ્રહ અને ઉપગ્રહને ફરવાનો
 માર્ગ બતાવનાર વર્તુળાકાર લીટી
 ભ્રમણુ=ભ્રમણું તે; ફરવું તે

ત્રીજી ચોપડીના “ડિક્ટેશન શિક્ષક” ત્રણ આના. [૧૨૩

સવાલ—ભરતી ઓટનો સમય જાણ્યાથી કોને કોને શા શા ફાયદો છે? સભ્યર અને નિખાર તથા ઉધાન અને ખાટનું પાણી તે શું તે સમજાવો. ભરતી ઓટ કયા કારણથી થાય છે? ખગોળવેત્તાએ એ શાથી શાધી કાઢ્યું છે તે વિસ્તારથી સમજાવો. જે વખતે અમુક જગ્યાએ ભરતી આવે છે તેજ વખતે પૃથ્વીના ગોળાના તે ભાગની નીચેના ભાગપર એટલે સામી બાજુએ પણ ભરતી થાય છે તેનું કારણ શું? મોટા અને નાના જીવાણ કયારે કયારે આવે છે અને તેમ થવાનું કારણ શું? ભરતી ઓટથી સમુદ્રના પાણીપર શી અસર થાય છે અને જે અસર થાય છે તેનાથી શા ફાયદો છે?

પાઠ ૬૯.

ગ્રહણ=(સં) પૃથ્વીની છાયા ચંદ્ર ઉપર અને ચંદ્રની છાયા પૃથ્વી ઉપર પડવાથી ચંદ્રસૂર્યના બિમ્બનો જેટલો ભાગ પ્રકાશ આપતો અંધ પડે છે તે (ગ્રહ=પકડવું+અનક્રિયાવાચક પ્રત્યય)=એકના પડછાયામાં બીજાની પકડાઈ જવાની ક્રિયા થવી તે આરાધના=પૂજા; સ્તુતિ સાંપ્રત=હમણાંનો; ચાલતો રાહુ અને કેતુ=ગ્રહોનાં નામ છે તમોદ્ધપ=નાશ કરવાની શક્તિવાળાં; અધિકારના ગુણવાળા (તમ=માયાના ત્રણ ગુણમાંનો ત્રીજો ગુણ છે.)

ગ્રાસ=કાળીઓ; ગ્રહણથી સૂર્ય ચંદ્રના બિમ્બનો જેટલો ભાગ ઘેરાયેલો હોય તે અપારદર્શક=(સં) જેની આરપાર ન દેખાય તેવું (અ=નહિ+પાર=બીજા બાજુ+દેશધાતુ=જોવું+અક=કરનાર) ક્રમ=અતુક્રમ; એક પછી એક; વારાફરતી આવવું તે કેંદ્ર=મધ્ય બિંદુ વ્યાસ=મધ્ય બિંદુમાંથી અને તરફ પરીધ સુધી પહોંચેલી લીટી અગ્રાસ=દેખાતા બિમ્બનું પુરેપુરું ઘેરાવું તે ખંડિત=ખાંડાયેલું; દેખાતા બિમ્બનું

૧૨૪] બીજી ચોપડીના “ડિક્શન શિક્ષક” ત્રણ આના.

અપૂર્ણ એટલે થોડા ભાગનું ઘેરાવું તે
કંકણાકાર=કંકણનો આકાર; દેખાતા
બિમ્બનો મધ્ય ભાગ ઘેરાઇને આસ-
પાસ પ્રકાશનું કંકણ પડેલું તે

બિમ્બ=આકાશમાં સૂર્ય ચંદ્ર વગેરેનું
પૂરેપૂરું મૂળરૂપ જે ગોળાકાર
દેખાય છે તે

સવાલ—અસાન લોકો અહણુ વિષે શું માને છે? ચંદ્ર માસ
કેવી રીતે ગણાય છે? સૂર્ય અને ચંદ્ર અહણુ ક્યારે અને શા માટે
થાય છે તે સમજાવો. દરેક પુનેમે અને અમાસે ચંદ્ર અને સૂર્યઅહણુ
શા માટે થતા નથી? દર વર્ષે અહણો પાછલા વર્ષોના અનુક્રમે કેમ
થતા નથી! અને કેટલે વર્ષે પાછા ફરીને પાછલા વર્ષોના અનુક્રમે
અહણો થાય છે? સૂર્ય અને ચંદ્ર અહણો કેટકેટલાં પ્રકારનાં છે? અને
દરેક પ્રકારનાં અહણો કેવા સંજોગોથી થાય છે તે સમજાવો.

ચંદ્રનું કંકણાકાર અહણુ કેમ થતું નથી? સૂર્ય અને ચંદ્રના
અહણો અનુક્રમે તેમના બિંબની કઈ તરફથી લાગવા માંડે છે અને
કઈ તરફથી મુકાઈ રહે છે? ચંદ્રના અહણુ પરથી શું સિદ્ધ થાય છે?

પાઠ ૭૦.

નવાળામુખી=(સં) જેના શિખરમાંથી
ધુમાડો અને બળતા પદાર્થ નીકળતા
હોય તેવો પર્વત (નવાળા=બળતું
+મુખ=મોઢું+ઈ=વાળો) બળતા
મોઢાવાળો

ધરતીકંપ=ધરતીનું હાલવું (એ થતાં
પહેલાં હવામાં અથવા ધરતીની
નીચે અવાજ થાય છે)

દ્રવરૂપ=રસ જેવી; ઝરણુ જેવું

પૃથ્ઠ-પડ; ઉપલી સપાટી

ભૂકંપ=(સં)(ભૂ=ધરતી+કંપ)ધરતીકંપ

પર્વતાદિ=પર્વત વગેરે (આદિ=વગેરે)

અમત્કાર=અદ્ભુત બનાવ; નવાઈ

લાગે તેવો પ્રસંગ

ગુફા=પહાડનું પોલાણ

લાવા=પીગળેલા પથ્થરનો રસ (એ

ફરી જવાથી કહેણુ અને કરકરો

મુરત જિલ્લાનો ભૂગોળ શિક્ષક ત્રણ આના. [૧૨૫]

પથર બને છે; ધંડીના પડો એ
જાતના પથરોનાં હોય છે.
નિકટ=પાસેનો; નજીકનો
ઉત્તિસ્થાન=પેટા થવાનું-નીકળવાનું

ઠીકાણું

પેટુ=માંહેનો ભાગ
પ્રચંડ=અતિશય મોટું
નિરાધાર=(સં) આશરો વગરના (નિરૂ=
નહિ+આધાર=આશરો)

સવાલ—જવાળામુખી પર્વતનું વર્ણન કરો. જવાળામુખી પર્વત ફાટતાં પહેલાં અને ધરતીકંપ થયા અગાઉ શા શા ચિહ્નો જણાય છે? ધરતીકંપ અને જવાળામુખીના ચમત્કાર કયા કારણોથી થાય છે? ધરતીકંપ અને જવાળામુખીથી શા શા નાશકારક અને ફાયદાકારક પરિણામ નીપજે છે? એમ ચમત્કારોનાં પરિણામ જે જે સ્થળે જણાયા હોય તેના થોડા દાખલા આપો. ધરતીકંપ અને જવાળામુખી સિવાય પૃથ્વીના પેટાની ગરમીને લીધે પૃથ્વી પર બીજા કયા દેખાવો જોવામાં આવે છે અને તે કયાં કયાં છે તે કહો.

પાઠ ૭૧.

સંપાદન=મેળવવું તે
પ્રાપ્ત કરવું=મેળવવું
રાજ્ય તૃણા=રાજ્ય મેળવવાનો લોભ
—ધ્રુવ
દ્રવ્ય લોભ=ધન મેળવવાનો લોભ
આંકડા=(સં) આશા; ધ્રુવ
તીર્થયાત્રા=ધર્મના પવિત્ર સ્થળે જવું તે;
જાત્રા જવું તે
સાહસ=જે કામ કરવામાં જવું
નુકસાન થવાનો ભય હોય તેવું

મોટું કામ ઉઠાવવાનો જુસ્સો
કળા=હુતર; કસબ
ઉત્સાહ=ઉમંગ
ખુશકી=(ફા) જમીન માર્ગ
સત્ય=નિર્ણય; સચ્ચાઈ
રૂમી લોક=રોમના રહેવાસી; રોમન
ભય પામવું=નાશ પામવું
બખેડો=મારામારી; ફિસાડ
અઘાપિ=(સં) આજે પણ; હજુ
સુધી (અચ=આજે+અપિ=પણ)

૧૨૬] ચોથા ધોરણનો “મુખ્યગણિત શિક્ષક” ચાર ગ્યાના.

સવાલ—ભૂગોળના જ્ઞાનનો વધારો કઈ કઈ બાબતોથી થયો છે ? શીનીશી લોકો ક્યાંના વતની હતા અને તેમના કાર્યોથી ભૂગોળના જ્ઞાનમાં શો વધારો થયો ? સીકંદર પાદશાહની સવારીઓથી ભૂગોળના જ્ઞાનમાં શો ઉમેરો થયો ? મીસરના ટોલેમી રાજના સમય સુધી પૃથ્વીનો કેટલો ભાગ જણાએલો હતો ? ત્યાર પછી અનુક્રમે કયા કયા લોકોની ચઢતીના સમયમાં ભૂગોળ સંબંધી જ્ઞાનનો કેટકેટલો વધારો થયો ? હોકાયંત્રથી ભૂગોળની શોધમાં શી મદદ મળી ? સાંપ્રત કાળમાં ભૂગોળના કયા પ્રદેશોનું જ્ઞાન મળ્યું નથી અને તે કયા કારણથી ?

પાઠ ૭૨.

ગોદી=નહાણો બાંધવાનું કે સમારવાનું
દરિયા કિનારા પરનું ઢેકાણું (તૈયાર કરેલાં વહાણો ચાલતા કરવાને જ્યારે જોઈએ ત્યારે દરીઆનું પાણી ગોદીમાં લેવાય એવી તળવીજ ત્યાં કરેલી હોય છે)

મહત્વનો=મોટો; જાણવા લાયક

સોઈ=જોગવાઈ; સગવડ

સુરક્ષિત=(સં) સારી રીતે રક્ષણ કરાએલું; બાંધકામો કરીને બચાવ જોતો કરેલો છે એવું

વિસ્તીર્ણુ=વિસ્તાર પામેલું; મોટું

સવાલ—કેઈપણ દેશનો વેપાર વધવાનાં મુખ્ય કારણો ક્યાં ક્યાં છે ? હિંદુસ્તાનનો ધણો ખરો માલ કયે બંદરેથી પરદેશ ચડે છે ?

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ=(યુનાઇટેડ=જોડાયેલાં +સ્ટેટ્સ=સંસ્થાનો) = જોડાયેલાં સંસ્થાનો

પાઠ ૭૩.

ઉત્તેજન=મદદ; કામ કરવાને ઉત્તેજનનાર જુસ્સો

સહિઆર=ભાગીદાર; મજિયાર

ઉદ્ભવિજ્ઞ=(સં) જમીનમાં ઊગતો પદાર્થ (ઉદ્ભવ=બહાર+વિજ્ઞમાં વિદ્ધ ધાતુ=નીકળવું) જમીનમાંથી ઊગીને બહાર નીકળેલું તે

કળા કૌશલ્ય=હુનર અને ચતુરાઈ

નિકાશ=ખીજે દેશ માલ જવો તે

આયાત=પરદેશી માલ દેશમાં આવે

ગુજરાતની સાં ભૂં ની પ્રશ્નોત્તરમાળા ત્રણ વ્યાના, [૧૨૭

આપણા દેશનો માલ જળમાર્ગે અને સ્થળમાર્ગે કયા કયા દેશોમાં મુખ્યત્વે કરીને જાય છે ? અહીંથી કયો માલ પરદેશ જાય છે ? હર કોઈ દેશ ધનવાન છે કે નિર્ધન તે જાણવાનો આધાર શા ઉપર છે ?

પાઠ ૭૪ ને ૭૫.

દુદુબી=દોલ; નોખત

નિષ્પક્ષપાત=(સં) કોઈની તરફદારી

ન કરે એવા (નિષ્-નહિ+પક્ષ= બાજુ; તરફેણ+પાતમાં પત્ત ધાતુ= પડવું+ધ=વાળા)

સવાલ—વેબ્સ્ટર નામે અમેરિકન ગૃહસ્થે બ્રિટિશ મહારાજ્ય સંબંધી શું લખ્યું છે ? બ્રિટિશ મહારાજ્યના મુખ્ય ભાગ કહો. અને તે દરેકમાં કંઈ જાતના લોકો વસે છે ? બ્રિટન લોકોની મદતી કયા કારણોથી થઈ છે ? કાનગ્ર, આસ્ટ્રેલિયા, આફ્રિકાખંડ માંહેલા સંસ્થાનો અને તાબા મુલકોનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરો.

પાઠ ૭૬.

કાર્ય=કામ; પ્રતિરોધની સામા ગતિ ઉત્પન્ન કરતી તે; પરિણામ; ફળ; પદાર્થની મૂળ અવસ્થામાં ફેરફાર થવો તે

કાર્યશક્તિ=કામ કરવાનું બળ; પદાર્થની મૂળ સ્થિતિમાં હરકોઈ પ્રકારનો વિકાર ઉત્પન્ન કરનાર બળ; કામ કરવાની શક્તિ

સ્પષ્ટ=ચોક્કસ; ખુલ્લો

ચોક્કસ=નક્કી; ખાતરી પૂર્વક

ગતિ=(સં) હાલવું ચાલવું (ગમ=

જવું+તિ=પાણું)=જવાપણું; જવાનું બળ

પ્રતિરોધ=(સં) સામો અટકાવ (પ્રતિ =સામો+રોધ અટકાવ;)=આડ

સંભાવ્યશક્તિ=સ્થાનને લીધે ઉત્પન્ન થનાર શક્તિ (જેમકે પથરો ઢોળાવ પરથી ગબડે છે એ એની સંભાવ્યશક્તિ)

ગમનશક્તિ=ગતિને લીધે ઉત્પન્ન થનાર શક્તિ (જેમકે ઢોળાવ પરથી પથરો ગબડતી વખતે બીજા પથરોને ભાંગી નાખે છે અને ગરમી ઉત્પન્ન કરે છે એ એની ગમનશક્તિ)

૧૨૮] પહેલી ચોપડીના “ડિક્શન શિક્ષક” અઢી આના

કામ કરવાની શક્તિ=સંભાવ્યશક્તિ
ને ગમનશક્તિ (ઢોળાવ પરથી
ગબડતી વખતે પથરામાં બને
શક્તિ હોય છે. એ એની કામ
કરવાની શક્તિ. તેમજ સ્થિર
પથરાને ગતિ આપીએ ત્યારે પણ
તેમાં એ બને શક્તિ એટલે કામ
કરવાની શક્તિ આવે છે)

અણુસમૂહ=(સં) ઝીણા રજકણોનો
જથો (અણુ=ઝીણો રજકણ+
સમૂહ=જથો)

અનુકૂળ=મળતા આવવું તે; ગમતું;
પસંદ પડતું; ફાવતું (અનુ+
કૂલ=કિનારો)

જમાવ=એકઠું થવું; સંચય.

જંગી=ધણા મોટા

આદોલન=(સં) હાલ્યા કરવું તે.

(સ્થિર પાણીમાં પથરો નાંખવાથી
ગોળ કુડાળા થાય છે એ જળનાં
આદોલન છે; અવાજ સંભળાય છે
એ હવામાં નાદનાં આદોલન છે;

પ્રકાશની રશ્મિ એ આકાશ (ખાલી
જગ્યા, ઈથર)માં પ્રકાશનાં આદોલન
છે, એક રજકણમાંથી બીજા રજક-
ણમાં ગતિ (બળ) જાય છે તેથી
આદોલન ઉત્પન્ન થાય છે)

સ્થિતિસ્થાપક પદાર્થ=પોતાની મૂળ
હાલતમાં પાછા આવી જવાના
ગુણવાળો પદાર્થ. જેમકે નેતર,
વાદળી, રૂ. વગેરે

શક્તિનું એક રૂપ બદલી બીજું રૂપ
કરી શકાય છે=પદાર્થની દેખાઈતી
ગતિ અટકાવીને, તે પદાર્થમાં ઉષ્ણતા
આપીને કિરણ રૂપે જનારી શક્તિ
ઉત્પન્ન કરી શકાય છે; ઉષ્ણતા
કાઢી નાખીને વિદ્યુત દાખલ કરવાથી
વીજળીની કાર્ય શક્તિ દાખલ કરી
શકાય છે; વીજળીની કાર્યશક્તિ દૂર
કરીને બીજી રીતે બળ આપીને તે
પદાર્થને ગતિમાન કરી શકાય છે;
આવી રીતે કાર્યશક્તિનું એક રૂપ
બદલી બીજું રૂપ કરી શકાય છે.

સવાલ—આપણે કામ કરીએ છીએ એમ ક્યારે કહેવાય? કોઈ
વસ્તુ પર આપણે કાંઈ કામ કર્યું અથવા કામ થયું એમ ક્યારે કહેવાય?

કાર્યશક્તિ કયા બે લિન્ન પ્રકારની છે ? કાર્યશક્તિનાં કયાં કયાં રૂપો છે, તે દરેક દૃષ્ટાંત આપી સમજાવો.

પાઠ ૭૭.

યંત્ર=(સં) સહેલાઈથી બળ વાપર-
વાની કળા; સંયો; (યમ=અટકાવવું
+ત્ર=સાધન)

યોગ્ય ઉત્તર=વાજબી જવાબ

નિરીક્ષા=(સં) ધારીને જોવું તે;
અવલોકન; (દર્શિ ધાતુ=જોવું)

ક્રાશીશ=ચત્ત; તજવીજ

બુધુ=લાંબું જાડું લાકડું

અતિસાધારણુ=ધણું વપરાશમાં આવતું

ઉચ્ચાલન=(સં) ટેકા, વજન અને

શક્તિનો ઉપયોગ જે સાદાયંત્રમાં
થાય છે તે. જેવા કે બુધુ; સુરી,
કાતર, કાંટો વગેરે. (ઉત=ઉપર
+ચલ=જવું+અન) ઉચું કરવું;
ઉચકવું. એક ધરી ઉપર ફરનાર ઢાંડી.
(જે બિંદુપર ઉચ્ચાલનની ધરી ફરે
છે, તેને ટેકા કહે છે. ઉચ્ચાલનમાં
ત્રણ વસ્તુ હોય છે, વજન, શક્તિ
(બળ), ટેકા. એ ત્રણના ફેરફારથી
ઉચ્ચાલનની ત્રણ જાત પાડેલી છે)

એકલી જડેલી ગરગડીથી બળ વાપરવું સહેલું પડે છે, એટલે
બળની દ્રિશા બદલી શકાય છે, પણ એથી યાંત્રિક લાભ થતો નથી.
જડેલી ગરગડીની સાથે છુટી ગરગડી વપરાય ત્યારે યાંત્રિક લાભ થાય
છે. રેંટની ધરીના વ્યાસ કરતાં તેના પૈડાનો વ્યાસ અથવા હાથાની
લાંબાઈ જેમ વધારે તેમ ભાર ઉપાડવો સહેલો પડે છે.

સવાલ—યંત્ર અને યાંત્રિક લાભ એટલે શું ? યાંત્રિકશક્તિનાં મુખ્ય
ફેટલા પ્રકાર છે અને તે કયા કયા ? કાર્યશક્તિમાં કદી લાભ કે ટોટો થતોજ
નથી એ નિયમ સમજાવો. બળમાં લાભ મળે તેમ ટોટો શેમાં જાય છે ?

પાઠ ૭૮.

સહાયતા=મદદ

જળચાપ=કપાસની ગાંસડીઓ વગેરે

આંધવાનું પાણીની મદદથી ચાલતું
યંત્ર; (એ યંત્ર બ્રહ્મ નામના વિદ્વાને
શોધી કહાડેલું હોવાથી બ્રહ્મપ્રેસ

પણ કહેવાય છે. એ યંત્રમાં વજન ઉચ્ચકવાની નળી કરતાં દબાણ કરવાની નળીનું ક્ષેત્રફળ જેમ વધારે તેમ વજન સહેલથી ઉચ્ચકાય છે.) સાધણ=સરખીસપાટી જણાવનાર યંત્ર, લેવલ, મક્યુરી લેવલ વગેરે. એ યંત્રની મદદથી ઢાળવાળું નીચું

પાસું તરત પરખાઇ આવે છે.) બકનળી=એક પાસું ઢુંકું અને એક પાસું લાંબું એવી વાળેલી પોલી નળી; સાયફોન. (હોજ કે ટેકરીપરના તળાવ ખાલી કરવામાં તથા જળચક્કીના પાટાપર ધોધ પાડવામાં સાયફોનનો ઉપયોગ થાય છે.)

સવાલ—જળચાપ યંત્રની રચના તથા ઉપયોગ સમજાવો. બકનળી (સાયફોન)ની રચના તથા ઉપયોગ સમજાવો. સાયફોન વડે પાણી ક્યારે ખાલી ન થઇ શકે? જળચાપ તથા સાયફોનમાં પાણીના કયા ગુણનો ઉપયોગ થાય છે? પ્રવાહીના બીજા જે જે ગુણો આ પાઠમાં તમારા જાણવામાં આવ્યા હોય તે ગણાવો.

પાઠ ૭૯.

આર્કિમીડીસ=એ ગ્રીસ દેશનો રહીશ પદાર્થ વિજ્ઞાનમાં કુશળ વિદ્વાન હતો. ગ્રીસના રાજ્યએ એક સોનાનો મુગટ કરાવ્યો, તેમાં સોનાએ ભેગ કર્યો છે કે કેમ તેની તપાસ કરવાનું કામ આર્કિમીડીસને સોંપ્યું. આની પરીક્ષા માટે એ નાહવા ગયો હતો ત્યાંથી એને નિયમ સૂઝ્યો, તેથી તે નગ્ન સ્થિતિમાં “યુરેકા યુરેકા, તે મને જડ્યું, તે મને જડ્યું” એમ બૂમો

પાડતો દોડ્યો. અને ઘેર જઈ એક ચોક્ખા પાણીથી ભરેલા વાસણમાં ચોક્ખું સોનું તોળી જોયું, તો મૂળ વજનનો જેટલો ઘટ આવી, આ ઘટ સોનાના કદ જેટલા પાણીના વજનની હતી, તે ઉપરથી એણે નિયમ સિદ્ધ કર્યો કે પાણીમાં ડુબેલો પદાર્થ જેટલી જગા રોકે તેટલા પાણીનાં વજન જેટલો ભાર ડુબેલા પદાર્થમાંથી ઘટે છે. પછી સમાન કદે પાણી કરતાં સોનું ૧૯ ગણું ભારે

છે, એટલે પાણીમાં ભેખતાં ચોકખા
સોનાનો ^૧૬ ભાગ વજનમાં ઘટે
છે, એ નક્કી કરી મુગટનો ભેગ
પારખી આપ્યો.

સંમાન વજનનો=તેના જેટલાજ
ભારવાળો

ઉપલી મેર દબાણ કરવાનું=ઉપર

હડસેલવાનું

વહણુ=શક્તિ; સ્વભાવ

તારકશક્તિ=પદાર્થને ડૂબવા નાહ દે.

ઉપલીમેર કાઢવાની શક્તિ

સમતોલ=સ્થિર; ઉપર કે નીચે જવા

દેતાં અટકાવી રાખવું તે

સવાલ—પાણીની તારક શક્તિ એટલે શું? પાણીમાં તારક
શક્તિ છે ત્યારે કેટલાક પદાર્થો એમાં ડૂબી કેમ જાય છે? લોહના
એક પોલા ગોળાનો રસ કરવાથી તે કેટલા ધન ઇંચ થશે, એ ગોળા
ભાગ્યા વિના શી રીતે શોધી શકાય? છલાછલ ભરેલા પાણીના વાસણમાં
એક વસ્તુ મૂકીએ, તો તેમાંથી કેટલું પાણી બહાર નીકળી જશે? ^૨
આર્કિમીડીસનો નિયમ શો? આર્કિમીડીસે નિયમ શી રીતે શોધી કાઢ્યો
તે સવિસ્તર કહો. લોહની બનાવેલી આગખોટ કેમ ડૂબી જતી નથી?
વહાણુ લાકડાનાં શા માટે બનાવે છે? ખાલી વહાણુ કરતાં માલથી
ભરેલું વહાણુ પાણીની અંદર વધારે ખેંચેલું રાખી જણાય છે? તોફાનની
વેળાએ વહાણુમાંનો સરસામાન તથા ઉપયોગી મોટા પ્રાણીઓને શા
માટે દરીઆમાં ફેંકી દે છે?

પાઠ ૮૦.

કેશક'પણુ=(સં) વાળ વડે જેમ
શરીરમાંનો મેલ નીચેથી ઉપર
ખેંચાય છે તેમ મટોડી, કપડું
જોડિયું ઉપર વગેરે ચીજોને પ્રવાહી
પદાર્થ એક જગ્યાએ લાગ્યાથી

તેમાં ધણુ ભાગે ખેંચાઈ જાય છે
તે (કેશ=વાળ+આ=મર્યાદા બતાવનાર
ઉપસર્ગ+કૃષ=ખેંચવું+અણુ
=ક્રિયા વાચક પ્રત્યય)

સાચું=સાંજની

સંખ્યા=સવારમાં સૂર્ય ઊગતી વખતે

અથવા સાંજે મૂર્ય આથમતી વખતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે દ્વિજ પ્રજા જે વૈદિક કર્મ કરે છે તે, (સધી=દિવસ અને રાતનો અથવા રાત અને દિવસનો મેળાપ+આ=નારી જાતિનો પ્રત્યય) ઉપરણો=(સં) ; આધે નાખવાનું વસ્ત્ર; ખેસ; પિછોડી (ઉપ=પાસે+પ્રાવરણ=લુગડું (પ્ર=અગાઉ+આ=સુધી+ટ=ઢાંકવું))

કાશીશ=તળવીજ; યત્ન છિદ્રાણુ=(સં) કાણાવાળો પદાર્થ; આધાં આધાં રજકણોવાળો કે જેના રજકણો વચ્ચે જગ્યા રહેલી હોય એવો. (છિદ્ર=કાણું; રજકણુ વચ્ચે રહેલી જગ્યા+આણુ=વિશેષણ કરનાર પ્રત્યય) વક્રરેખાકૃતિ=(સં) વાંકી લીટીથી જેવી હદ થએલી છે એવી આકૃતિ આકૃતિ=હદ

ભાવાર્થ=(સં) મૂળ મતલબ; સાર) (ભાવ=મનની ઇચ્છા+અર્થ=મતલબ અંતર્ગોળ=(સં) માંહેથી ગોળાકાર હોય તે. જેમકે વાડકો માંહેથી અંતર્ગોળ કહેવાય. અને બહારથી જેતાં બાહ્યગોળ કહેવાય (અંતર=માંહે+ગોળ)

સપાટી=ઉપલી બાજુ બાહ્યગોળ=બહારથી ગોળાકાર હોય તે (બાહ્ય=બહાર+ગોળ)

કેશાકાર=(સં) વાળના જેવા સાંકડાં વેહના ઘાટની નળી (કેશ=વાળ+આકાર)

મઘાંકં=(સં) ચોક્કસ દાર; (મઘ=દાર +અર્કં=તેજાવ) (એમાં હરકોઈ વસ્તુ ઓગળી જાય છે, એ બહુ કેરી છે.)

અર્કં=(સં) ઝાડના રસ કે ફૂલને પાણીમાં નાખી ઉકાળી તેલ જેવું સત્વ કાઢે છે તે

સવાલ—દીવાની બત્તી વાટે તેલ ચઢે છે એ શાથી ? કેશાકર્ષણનો આધાર શેના શેના ઉપર છે ? કોઈ પ્રવાહી કેશાકર્ષણથી ઉપર ચઢશે કે નહિ તે શી રીતે જાણી શકાય ?

પાઠ ૮૧.

પ્રસરણ=(સં) ફેલાવ જવું. (પ્ર= આગળ+સં=સરકવું; જવું+અણુ =ક્રિ. વા. પ્ર.) આગળ જવું.
વિશેષ લક્ષણ=ખાસ સ્વભાવ
પ્રમાણ=હિસ્સો; ભાગ
નિરીક્ષા=(સં) ચોક્કસાધધી જોવું તે
(ધક્ષ=તપાસવું; જોવું)
પ્રયોગ=(સં) અજમાયશ (પ્ર=બહાર +યોગ=જોડાણ) બહારના પદાર્થ સાથે જોડાણ કરી જોવું તે
સિદ્ધ=નક્કી

મુખ્યત્વે=ધ્યાન કરીને; બહુધા
હૃડોજન=એક જાતનો હલકો વાયુ
(જે ભાગ હૃડોજન અને એક ભાગ ઓકસિજન નામે વાયુનું પાણી બનેલું છે. હૃડોજન ઓકસિજનની જેઠ ધીમે ધીમે સળગતો નથી, પણ એકદમ બંદુક જેવો અવાજ થઈને સામટો સળગી જાય છે)
કોલજ્યાસ=ખતીજ કાચલાને બંધ વાસણમાં તપાવી તેમાંથી કાઢી લીધેલો વાયુ

સવાલ—ઉણુતાથી ક્યા પદાર્થો ફૂલતા નથી? પ્રત્યેક વા એકેક અંશ ગરમી વધવાથી ફેટલો વિસ્તાર પામે છે? વાતી તારકશક્તિ શા ખપમાં આવે છે? બલૂનની પ્રથમ શોધ કોણે કરી? અને તેમાં સુધારો કેવી રીતે થયો?

ટુંકસાર—પાઠને અંતે લખ્યું છે કે “બલૂન ચોક્કસ વાહન તરીકે અદ્વાપિ વપરાયું નથી, અને વપરાશે એમ લાગતું નથી” પરંતુ જર્મન અને અમેરિકામાં હાલમાં ધારેલી દિશાએ અને ધારેલી જગ્યાએ બલૂન લઈ જવાના પ્રયોગ ક્રમેમંદ નીવડ્યા છે. પ્રાચીન સમયમાં હિંદમાં ધણુ મોટા વિમાનો ધારેલા સ્થળે લઈ જવાતા હતા. હવે એપલીન અને એરોપ્લેન નામના બલૂન ધારેલે સ્થળે લઈ જવાય છે.

પાઠ ૮૨.

સ્વરધારણ યંત્ર=ફોનોગ્રાફ (એ યંત્રની
સૌધ મહાન વિદ્યુત સૌધક
એડિસને કરેલી કહેવાય છે)

આંદોલન=મોશન; એક રજકણ
ખીજા રજકણને હડસેલી ગતિ
આપે છે તે

તીક્ષ્ણુ=તીણી; ખારીક
નળાકાર=નળના જેવો ઘાટ [નળ
+આકાર]

ખોલણ=ખાડો; ખાંચ
આખેહુખ=(ફા) અસલ હોય તેવુંજ
સ્વર=લાંબો તીણો અવાજ; સૂર

વસ્તુત=ખરું ને ।

ખાસ=વિશેષ

ધ્વાન=અવાજ

સાહિત્યો=સાધનો

ત્વચા=ચામડી; છાલ

અપ્રિય=ગમે નહિ એવા (અ+પ્રિય)

નાદ=મોટો અવાજ

પ્રહાર=માર

જથ્થુ=કાયમ; હુમેશ

ઉચ્ચતા=ઉંચાપણું (તીણાસૂર)

યોગ્ય સંધાન=લાયક જોડાણ

તીવ્ર=તીણા; ઉંચા

સવાલ —ફોનોગ્રાફ અવાજને કેવી રીતે ગ્રહણ કરે છે, તથા
કેવી રીતે પાછો બહાર કાઢે છે? ફોનોગ્રાફમાં અવાજ બદલાય છે
શાથી? આપણો પોતાનો અવાજ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? મોટા
તુમકાવાળા તંબુરાને ગવૈયા શાથી વધુ પસંદ કરે છે? સૂર અને નાદનો
ભેદ સમજાવો. પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીના સૂર કામળ શાથી હોય છે?

પાઠ ૮૩.

અળગણું=સૂર્ય ઉગતાં પહેલાં અને
આથમ્યા પછી જે રાતો આંખો
પ્રકાશ દેખાય છે તે

મૃગજળ=ઝાંઝવાનું જળ; મેદાન

અથવા રણમાં તડકો પડતો હોય
ત્યારે દૂરથી પાણી જેવું જણાય
છે તે.

પરાવર્તન=(સં) પાછું ફેરવવું

(પરા=પાછું +વૃત=વળવું +અન)

વક્રીભવન=(સં) એક જાતના પાર-
દર્શક પદાર્થમાંથી બીજી જાતના
પારદર્શક પદાર્થમાં જતા પ્રકાશનાં
કિરણ વાંકા વળે છે તે (દીવાના
કોડીઆમાં મૂકેલી સળી અને
પાણીમાં મૂકેલી લાકડી એથીજ
વાંકી જણાય છે; કેમકે કોડીઆમાં
જે સળી મૂકેલી છે, તેમાંથી નીક-
ળતા કિરણ તેલની બહાર સીધી
લીટીમાં નીકળતાં નથી, પણ મર-
ગાય છે તેથી સળી વાંકી જણાય છે.

અવસ્થાંતર=સ્વરૂપમાં ફેરફાર; હાલ-
તમાં બદલાયું તે
વાતાવરણમાંની રજકણો=આકાશમાં
પવનના જોરથી ફેલાયેલી ઝીણી રજો
પ્રસરેલી=ફેલાયેલી
પ્રત્યક્ષ=ખુલાં; દેખીતા (પ્રતિ=સામું
+અક્ષિ=આંખ) આંખ આગળ
સંસર્ગ=સંબંધ
ઓછા ધાડા થર=પાતળા પડ
પૂરવણી કરનારા=દેખાવ પુરો કરવામાં
મદદ કરનારા
પ્રતિજ્ઞા=સામુદાય (પ્રતિ+રૂપ)

સવાલ—ઝળઝળું કેટલા કાળ રહે છે? ઝળઝળું થવામાં કિરણો
શેને લીધે પરાવર્તન પામે છે? સૂર્ય ક્ષિતિજની નીચે ૧૮° ચાલતાં જે
દેખાઈતો કાળ લાગે છે તે કયે સ્થળે ઓછો હોય છે? ક્ષિતિજની
સમીપમાં સૂર્ય ચંદ્ર ચપટા શાથી દેખાય છે? તારાની શોધને માટે
નિરીક્ષા સ્થળો ઉંચા ડુંગર પર શા માટે રાખે છે? સૂર્ય અસ્ત પામે
છે તે વખતે આપણે તેની સામે શાથી જોઈ શકીએ છીએ? મૃગજળ
દેખાવાનું કારણ શું? નારંગી, લીલો જાંબુઓ તથા ઘોળો રંગ શી
રીતે દેખાય છે? પૂરવણી કરનારા રંગોના એક બે ઉદાહરણ આપો.

પાઠ ૮૪.

મેઘધનુષ્ય=(સં) એકવાર વરસાદ
આવી ગયા પછી આકાશમાં
ઉત્તર દક્ષિણ દિશામાં અર્ધગોળ

રંગીત કમાન નીકળેલી દેખાય છે
તે; ઇંદ્ર ધનુષ્ય; કાચળી (મેઘ=
વરસાદ+ધનુષ્ય=કામડું) =વરસાદનું
કામડું

૧૩૬] ડિક્ટેશન શિક્ષક ધો. ૩ જાનો ૦-૩-૭

પૃથકકરણુ=(સં) જુદું પાડવાની ક્રિયા
(પૃથક્+કરણુ=કરવાની ક્રિયા
અસમાન=સરખું નહિ તે (અ+
સમાન)

રસાયની અંચલતા=એ પદાર્થ એકઠા

થતાં તે બંનેમાંથી જુદાજ ગુણ-
વાળો ત્રીજો પદાર્થ થવાની ક્રિયા તે
સિદ્ધાંત=(સં) નક્કી કરેલા સાર(સિદ્ધ=
સાબીત+અંત=પાર; છેડો)

રૂપાંતર=દેખાવમાં ફેરફાર(રૂપ+અંતર)

સવાલ—મેઘધનુષ્ય શાથી થાય છે? મેઘધનુષ્યનો દેખાવ કેવો
હોય છે? પ્રકાશનું પ્રસરણ એટલે શું અને શાથી દેખાય છે? કાષ્ઠપિણુ
પદાર્થ આપણને પ્રકાશનાં કયા ગુણને લીધે દેખાય? કાષ્ઠ વસ્તુ
પીળી તેમજ કાળી દેખાવમાં ફિરણો પર શી અસર થાય છે? લીલા
કાચમાંથી જેતાં ગુલાબનો અને રાતા કાચમાંથી જેતાં વાદળી રીતનો
રંગ કાળો દેખાવાનું કારણ શું? પ્રકાશ અને ફિરણની બાબતમાં
ન્યૂટને શું બતાવી આપ્યું?

પાઠ ૮૫.

ઘર્ષણ વીજળી=એ પદાર્થને પરસ્પર
ઘસવાથી ઉત્પન્ન થતી વીજળી

પ્રવાહ=આવક

વહેતી વિદ્યુત=જે વીજળીનો એક
સરખો પ્રવાહ લાંબા વખત સુધી
મળ્યા કરે તે

તકતી=ચોક્કસ કકડો

વિદ્યુતપાત્ર=વીજળી ઉત્પન્ન કરવાનું
માટીનું વાસણ

બેટરી=વિદ્યુતપાત્ર

રસાયન બ્યાપાર=વિશદ્ધ ગુણુવાળો

પદાર્થ ઉત્પન્ન કરવાની ક્રિયા
વિદ્યુતવાહક=જેમાંથી વીજળીનો પ્રવાહ
જઈ શકે તે

વાહક=(સં) લઈ જનાર

ઉત્ક્રમણુ=પોતાની ઠરાવેલી હદથી
બહાર જવું

લોહચુંબક=લોહાને ખેંચનાર; લોહાને
અકર્ષણ કરનાર

વિદ્યુત લોહચુંબક=વીજળીની મદદથી
લોહાને ખેંચનાર;

વિદ્યુત અવાહક=જેમાંથી વીજળીને
પ્રવાહ જઈ ન શકે તે; કાચ

સવાલ—પહેલી વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવાની એક રીતનું વર્ણન કરો. બેટરી બંધ અને ખુલ્લી છે, એમ ક્યારે કહેવાય ? વિદ્યુત લોહચુંબક બનાવવાની રીત શી છે ? વિદ્યુત તાર યંત્રનું વર્ણન લખો. એ યંત્રની શોધ કોણે કરી ? એ યંત્રથી શા લાભ થયા છે ?

પાઠ ૮૬.

રસાયનપ્રીતિ=રસાયનાકર્ષણા; જે બળ વડે જુદાં જુદાં તત્ત્વો એકઠાં મળી મિશ્ર પદાર્થ બને છે તે

વિકાર=ફેરફાર

પ્રકૃતિ વિકાર=પદાર્થના મૂળરૂપમાં કોઈ કારણસર થોડા વખત સુધી જે ફેરફાર દેખાય છે તે

રસાયનવિકાર=એ કે વધારે પદાર્થ એકઠા થતાં તેમાંથી વિરૂદ્ધ ગુણવાળો ત્રીજો નવો પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે તે; રસાયની સંયોગ

ઘટક=રજકણ

સંયોગ=મેળાપ; જોડાણ

રસાયની સંજોગ=રસાયન વિકાર

રસાયની પૃથક્કરણ=પ્રકૃતિ વિકાર

સાદુમિશ્રણ=સહેલાઈથી મૂળ વસ્તુ

પાછી મેળવી શકાય એવું મિશ્રણ

જેમકે રેતીમાં ખાંડ; દૂધમાં પાણી;

પાણીમાં મીઠું નાખીએ તે.

સાદા દ્રવ્ય=મૂળતત્ત્વ; (એ અડસઠ મનાતાં હતાં, હાલમાં ૭૦ મનાય છે)

તત્ત્વ=મૂળ વસ્તુ

શુદ્ધ=એકખાં; મૂળ રૂપે

અણુસમૂહ=રજકણનો જથ્થો

સંબંધાકર્ષણ=જે આકર્ષણને લીધે દરેક પદાર્થનાં રજકણો એક બીજા સાથે વળગી રહેલાં છે તે. (જે પદાર્થમાંથી સંબંધાકર્ષણ નીકળી જાય તો રજકણો ઢગલો થઈને પડે)

પરમાણુ=ઝીણામાં ઝીણો અણુ

ભિન્નતા=જુદાપણું

રચના=બનાવટ

સજીવ=જીવવાળો (સ+જીવ)

અદશ્ય=ન દેખી શકાય એવા

ત્રણ અદશ્યવાયુ=ઑકિસજન હૈડ્રોજન

નેન્ટ્રોજન. પાણીમાંથી સંબંધાકર્ષણ

નીકળી જતાં ઑકિસજન અને

૧૩૮] હિંદુસ્તાનની સા. જૂગોળની પ્રશ્નોત્તરમાળા ૪ આના.

હૈડ્રોજન અદૃશ્ય વાયુ ઉત્પન્ન થાય. | નીકળી જતાં ત્રણ અદૃશ્ય વાયુ
સળવ પ્રાણીમાંથી સંબંધાર્પણ | અને કાર્બન જેવા મૂળતત્ત્વો રહે.

સવાલ—પ્રકૃતિ વિકાર ને રસાયનવિકાર એટલે શું? તે દાખલો
આપી સમજાવો. સાધારણ મિશ્રિત અને રસાયની સંયોગમાં શો તફાવત
છે? મૂળતત્ત્વો કેટલાં છે? તત્ત્વોના કેટલા પ્રકાર છે ને તે કયા કયા?
કેટલાંક તત્ત્વોનાં નામ ગણાવો. રસાયનાર્કર્પણ એટલે શું? તત્ત્વોમાંથી
વસ્તુઓ કેવી રીતે થઈ છે? જગતમાંથી સંબંધાર્પણ જતું રહે તો
કેવા ફેરફાર થાય? રસાયની સંયોગના એક બે પ્રયોગ સમજાવો.

પાઠ ૮૭.

અવિભાજ્ય=(સ) જેના વિભાગ થઈ
શકે નહિ એવું (અ=નહિ=વિ=

વધારે ભાગ પાડી ન શકાય તે

જનક=પિતા; પેદા કરનાર

ધટ=ગાડી

વિશેષ+ભાજ્ય=ભાગ) જેના એકથી

સવાલ—પ્રાણીમાંથી ઓકિસજન અને હૈડ્રોજન વાયુ છુટા
પાડવાના બે પ્રયોગનું વર્ણન કરો. હૈડ્રોજન વાયુ ઓકિસજન સાથે
મળવાથી રસાયનિકસંયોગ થઈ જે ક્રિયા થાય છે તેનું વર્ણન કરો.
જુદી જુદી સીસીઓમાં ઓકિસજન ને હૈડ્રોજન વાયુ ભર્યો હોય તો
તે શી રીતે પારખી શકાય?

પાઠ ૮૮.

દ્રાવ્યતા=(સ) ઓગળવાપાણું (દુધાતુ
=દ્રવવું; ઓગળવું+તા=પાણું)

અદૃશ્ય=ન દેખી શકાય એવું

ભાવાર્થ=મૂળ મતલબ (ભાવ+અર્થ)

દ્રાવણ=એક વસ્તુમાં ખીજી વસ્તુ

ઓગળવાથી થએલો પદાર્થ

દ્રાવ્ય=પ્રવાહીમાં ઓગળી શકે એવા
પદાર્થો

અદ્રાવ્ય=પ્રવાહીમાં ઓગળી ન શકે
એવા પદાર્થ

દ્રાવક=ઓગળનાર

મિશ્રણ=મેગ

મર્ચાલ=હદ

અપવાદ=આધ

લિન્ન લિન્ન=ભુદી ભુદી

વૃદ્ધિ=વધારો

અંશ=ભાગ (સંસ્કૃત અંશ=ભાગ
પાડવા; વહેંચી આપવું)

કસ્તર=કચરો

સવાલ—દ્રાવણ, દ્રાવ્યતા, દ્રાવ્ય. અદ્રાવ્ય અને દ્રાવકની વ્યાખ્યા તથા દૃષ્ટાંત આપો. પાણીમાં મીઠું કેટલું ઓગાળી શકાય? દ્રાવ્યતાની વધઘટ શાથી થાય છે? તેમજ તેના અપવાદ ક્યા છે? કઠણ અને નરમ પાણી શી રીતે બને છે, તથા કેમ પરખાય? કુદરતી પાણીમાં ઓગળેલા દ્રાવ્ય સિવાય બીજું શું હોય છે? તે શી રીતે દૂર કરી શકાય? ઝરણું પાણી સ્વચ્છ શાથી હોય છે?

પાઠ ૮૮.

હરેક ઉષ્ણતામાને=ઓછી વત્તી ગમે

તેટલી ગરમી હોય તોપણ

આખપભવન=વરાળનું થવું

શોષણ=ચૂસી લેવું; ખેંચી લેવું

નીમે ભાગે=અધભાગે

વધારેમાં વધારે નીમે ભાગે=ધણે

ઓછે ભાગે

અશક્ત=શક્તિ વગરના; ઓછી

શક્તિવાળા=(અ+શક્ત=શક્તિ)

અવગુણકારી=નુકસાન કરનાર (અવ= નહારો+ગુણ+કાર=કરનાર+ધ=વાળો)

ઉષ્ણતામાપક=ગરમી માપનાર (ઉષ્ણ- તા+માપ+અક)

સવાલ—બેજ શોષી લેનાર પદાર્થોમાં ક્યા પદાર્થો શિયાળામાં ખપ લાગે છે? અતિશય બેજવાળી વરસાદની ઋતુમાં પણ બીનાં લુગડાં શાથી સુકાય છે? સુકી હવા તદ્દન બેજ વગરની હોય. છે કે કેમ? બીની અને કોરી દડીવાળા બેજમાપક યંત્રનું વર્ણન કરો. બંને ઉષ્ણતા- માપક યંત્રના અંશમાં વધતો ઓછો ફેર ક્યારે પડશે?

પાઠ ૯૦.

એસિડ=તેજા; સ્વાદે અતિશય ખાટો
અને નીળા લિટમસનો રંગ રાતો
કરનાર.

અલ્કલી=સ્વાદે તીક્ષ્ણ અને રાતા લિટ-
મસનો રંગ બદલી નીળો કરનાર
ક્ષાર=જે પદાર્થનો સ્વાદ ખાટો કે

તીક્ષ્ણ નથી અને એસિડ તથા
અલ્કલીના સંયોગથી જે બને છે તે
જલદ=તીક્ષ્ણ; પુષ્કળ અસર કરનાર
નીળો=ધેરો લીલો; કાળો લીલો
આબ્ધ=વરાળ; આક્ર
ભવન=થવું

સવાલ—દહીં, છાશ અને કાચા ફળમાં ખટાશ શાની છે ? એસિડ
કે અલ્કલીની પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી ? જલદ અલ્કલી કે અલ્કલી
કયા કયા છે ? એસિડ અને અલ્કલીનો સંયોગ એક બીજાપર શી અસર
કરે છે ? એમો નિયન નેટ્રેટ શી રીતે બનાવવો ? પાસાદાર કકડા શેના
બંધાઈ શકે ? અને તે પાસા શાથી બંધાય છે ?

પાઠ ૯૧.

અતિ જવાળાગ્રાહી=થોડી ગરમી લાગ-
તાંજ એકદમ ભડકો થઇને બળે તે
(જવાળા=ભડકો+ગ્રાહી=લઈ લેનાર)
ધર્ષણથી=ધસવાથી

અકસ્માત=ઓચિંતું નુકસાન
નિર્ભય દીવાસળી=સેફ્ટીમેચીસ; જેના
ખોખાપરજ ધસવાથી સળગે છે
તે દીવાસળી

સવાલ—પીળા અને રાતા ફોસ્ફરસનો મુકાબલો કરો. દીવાસળી
શાથી સળગે છે ? દીવાસળી બનાવનારા પર ફોસ્ફરસની શી અસર
થાય છે ? આપણા ખોરાકમાં ફોસ્ફરસ કેવા ક્રમથી દાખલ થવા પામે
છે ? હાડકાં શેનાં બનેલાં હોય છે ? ફોસ્ફરસવાળી દવાઓ અને ખાવાના
પદાર્થો માણસને શાથી ગુણુ કરે છે ?

પાઠ ૯૨.

દહન=(સં) બળવાની ક્રિયા; વસ્તુનો ઓકિસજન જોડે રસાયણિક સંયોગ થતાં ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ ઉત્પન્ન થઈ વસ્તુના મૂળ રૂપનો નાશ થવાની ક્રિયા શ્વાસોચ્છવાસ=(સં) દમ લેવો અને બહાર કાઢવો તે (શ્વાસ=દમ લેવો+ઉત્ત+બહાર+શ્વાસ) = શ્વાસપ્રશ્વાસ

અવિનાશપણું=નાશ નહિ પામવા-પણું (કાઈ પણ પદાર્થનો ખરી રીતે જોતાં નાશ થતો નથી પણ તેનું રૂપ બદલાય છે)

અનુમાન=અટકળ; ધારણા વસ્તુ=અર્થ જોતાં રક્તવાહિની=લોહી વહેવડાવનાર નસો (રક્ત=લોહી+વાહિની)

સવાલ—ખરી રીતે જોતાં બળવાથી પદાર્થનો નાશ થતો નથી તો આપણે તેને કેમ જોઈ શકતા નથી? મીણબત્તી બળવાથી ક્યા ક્યા પદાર્થો બને છે? આપણે જે ઓકિસજનનો દમ લઈએ છીએ તેનું શું થાય છે? ઉચ્છવાસમાં ક્યા ક્યા પદાર્થો નીકળે છે? અને તે શી રીતે બનેલા હોય છે? મીણબત્તીના અને આપણા દહનમાં તફાવત શો? ખોરાક શા માટે લેવો પડે છે તે સમજાવો.

પાઠ ૯૩.

કાર્બન=દહન થનાર મુખ્ય તત્વ; કાયલો ચૂર્ણ પાષાણુ=ચુનાનો પત્થર સેદ્રિય પદાર્થ=કાઈ પણ વસ્તુને બળતાં તેમાંથી જે ભાગ ઊડી જાય છે તે

કાર્બોનિક એસિડ વાયુ=કાર્બન અને ઓકિસજનના સંયોગથી બનેલો વાયુ ઓપ=ચળકાર રસાયણ જળ=જે પાણીમાં ધાતુના દ્વાર મળેલા હોય છે તે

સવાલ—કાર્બન શેમાં હોય છે? કાર્બન ક્યા ત્રણ રૂપમાં મળે છે? એ ત્રણેમાં એકલો કાર્બનજ છે એની ખાત્રી શી? એ ત્રણે ક્યા ક્યા ઉપયોગમાં આવે છે? પાણીમાં કાર્બોનિક એસિડ વાયુ કેવી રીતે ભળે છે? તેની અસર ખડકો પર શી થાય છે? કાર્બોનિક એસિડ વાયુ માણસ તથા વનસ્પતિના ખપમાં કેવી રીતે આવે છે?

પાઠ ૯૪.

લોહિતાંગ=લોહીના જેવા શરીરવાળો
(લોહીત=લોહી જેવું+અંગ=શરીર)
સંક્રમણ=સૂર્ય અને પૃથ્વીની વચ્ચે

ઝહોનું એક લીટીમાં આવવું તે
વાર્ષિક ભ્રમણ=એક વરસમાં ફરી
વળવું તે (પૃથ્વી સૂર્યની આસ-
પાસ એક વરસમાં ફરી વળે છે)

સવાલ—મંગળ અને બુધસ્પતિનું સૂર્યથી અંતર તેમની દૈનિક
તથા વાર્ષિક ગતિ અને તેમન ઝહોનું ભ્રમણ તેવા પ્રકારે શ્વ છે ?
દુરથીન વડે એ ઝહોનું નિરીક્ષણ કરતાં કેવા દેખાવ માલમ પડે છે ?
પૃથ્વી સાથે એ બે ઝહોનો મુકાબલો કરો.

પાઠ ૯૫.

નરી આંખે=દુરથીનમાં જોયા વગ-
રની આંખે
ભવ્ય=રોનકદાર
મેખલા=કંદોરો
અનુપમ=જેની સરખામણી કોઈ

સાથે ન થઈ શકે એવો; જેનમુન
કલ્પના=ધારણા; અનુમાન
વિષમતા=નિયમ પ્રમાણ નહિ હોવું
તે; ખામી
મનન=વાંચેલી કે જોએલી બાબત
પર વિચાર કરવો તે

સવાલ—શનિની મેખલાઓ તથા ચક્રો કેવા દેખાય છે ? શનિ,
યુરેનસ અને નેપચ્યુનનું સૂર્યથી અંતર, ભ્રમણ કાળ તથા પૃથ્વી સાથે
કદ અને વજન પ્રમાણમાં કેટ કેટલાં છે અને દરેકને ઉપગ્રહ કેટલા છે ?
બુધસ્પતિ ને શનિનો મુકાબલો કરો.

પાઠ ૯૬.

વિસ્મયકારક=નવાઈ પમાડનાર
અલકે=ખણું કરીને; અથવા
નેબ્યુલા=નિહારિકા; ચક્રચક્રિત વાયુ

અથવા વરાળના જણાતા તેજસ્વી ધાખા
વર્ગણી=જાતવારી; ગાંઠવણી
ધનીકરણ=વાયુરૂપ પદાર્થનું નક્કર થવું.
સંભવિત=સાચી

સવાલ—નરી આંખે સ્થિર તારા શુમારે કેટલા ગણાય છે ?
અને તે શું છે ? હર્શલે નિહારિકા સંબંધમાં કવેલા તર્કો કયા છે ?

પાઠ ૯૭.

એશ=સરસ

નેપચ્યુનની કક્ષા=નેપચ્યુનને સૂર્યની

આસપાસ ફરવાનો માર્ગ

પર્યંત=મુખી; લગણુ

મધ્યાકર્ષક=વચમાંથી ખેંચનાર

મધ્યોત્સારીપણ=મધ્યમાંથી દૂર

જતા રહેવાનું બળ

અક્ષાંડ=ચંદ્રિ; વિશ્વનો ગોળો

સવાલ—સૂર્યમાંથી નીકળી જતી ગરમી કોણ પૂરી પાડે છે ?

વિશાળ નિહારિકામાંથી ઝહો કેવી રીતે બન્યા ? સૂર્ય; અને ચંદ્ર બાબત

શી ધારણા છે ? નિહારિકાની ઉત્પત્તિ વિષે સાંપ્રતકાળમાં શું અનુમાન છે ?

પાઠ ૯૮.

થર=પડ

ઉત્ખાત=હાડપિંજરના ખડકોમાં પ-

ડેલા ખાડા; હાડપિંજર; ફોસીલ

અવશેષ=બાકી રહેલો ભાગ

સવાલ—કાયલાના થરો વડે પૃથ્વીના ઇતિહાસની શી માહિતી

મળે છે ? ખડકોવડે તથા થરોવડે શું જણાય છે ? ખડકોના તળીઆના

છેક જુના પથરોપરથી તથા તેની ઉપરના ખીળ થરોથી શું જણાય

છે ? ખીળ વર્ગના ખડકોમાં શું જણાય છે ? ત્યારપછી પક્ષીઓ કેવાં

થયાં એ પછી માણસ કેવે ક્રમે થયું એ બધી શોધો કઇ વિદ્યાને

આધારે થઈ ?

સંક્ષિપ્ત શબ્દનો ખુલાસો.

(સ) સંસ્કૃત

(કે) ફારસી

(આ) અરબી

(અ-ઈ) અંગ્રેજી.

(હિ) હિંદી

(પા) પોર્ટુગીઝ

(ભૂ) ભૂત

(કૃ) કૃદંત

(પ્ર) પ્રત્યય

સમાપ્ત.

મુખગણિત શિક્ષક.

બાળવર્ગ.	૦-૧-૬
ધો. ૧ લાનો	૦-૧-૬
ધો. ૨ જાનો	૦-૨-૦
ધો. ૩ જાનો	૦-૨-૬
ધો. ૪ થાનો	૦-૪-૦
ધો. ૫ માનો	૦-૪-૦

ડિક્ટેશન શિક્ષક.

બાળવર્ગીનો	૦-૨-૦
ધો. ૧ લાનો	૦-૨-૬
ધો. ૨ જાનો	૦-૩-૦
ધો. ૩ જાનો	૦-૩-૦
ધો. ૪ થાનો	૦-૪-૦
ધો. ૫ માનો	૦-૪-૦
કન્યા પુ. ૧ લાનો	૦-૩-૦
ત્રીવેદી. પ્ર. ૧લાનો	૦-૩-૦

જૂગાળ શિક્ષક.

સુરત શહેરનો	—૦-૩-૦
ચોર્યામી તાલુકાનો	૦-૨-૦
સુરત જિલ્લાનો	૦-૩-૦

પ્રશ્નોત્તરમાળા.

ગુજરાત પ્રાતની સા. ભૂ.	૦-૩-૦
મુખર્ષી ઈલાકાની. ભૂ.	૦-૪-૦
હિંદુસ્તાનની. ભૂ.	૦-૪-૦
ગુજરાતની વા. ઇતિ રસિક	૦-૬-૦
સૃષ્ટિજ્ઞાનની ધો. ૨ જાની	૦-૩-૦
સુરત જિલ્લાનો નકશો	૦-૫-૦
અંકગણિતના મનોચલન	૦-૫-૦
સુંદરજીવિત પહેલીના અર્થ	૦-૨-૦
બાળગરબાવળીની નોટ	૦-૨-૦

ત્રિવેદિ વાચનમાળા

પ્રાવેશિકાના અર્થ	૦-૩-૦
પુ. ૧ લાના અર્થ	૦-૪-૦
પુ. ૨ જાના અર્થ	૦-૫-૦
પુ. ૩ જાના અર્થ	૦-૬-૦
પુ. ૪ થાના અર્થ	૦-૭-૦
પુ. ૫ માના અર્થ	૦-૮-૦
પુ. ૬ કાના અર્થ	૦-૯-૦
પુ. ૭ માના અર્થ	૦-૧૦-૦
વિદ્યાપીઠ પુ. ૨જાનો	૦-૪-૦
ચોર્યામી તા. નકશો	૦-૩-૦
સુરત શહેર ,,	૦-૪-૦

વર્નાક્યુલર ટેકસ્ટ બુક

બાળવર્ગની નોટ	૦-૨-૦
પહેલીની અર્થ	૦-૨-૬
બીજીના ,,	૦-૪-૦
ત્રીજીના ,,	૦-૫-૦
ચોથીના ,,	૦-૭-૬
પાંચમીના ,,	૦-૮-૦
છઠ્ઠીના ,,	૦-૯-૦
સાતમીના ,,	૦-૧૦-૦
કન્યા ૧લીના અર્થ	૦-૪-૦
કન્યા ૨ જાના ,,	૦-૫-૦
કન્યા ૩ જાના ,,	૦-૭-૦

શાહચોર કુંભારવાડા

સુરત.

સોલ એજન્ડ:-ઈશ્વરલાલ મગનલાલ મોતીરામ

મુખ્યગણિત શિક્ષક.

ગાળવળ.	૨-૧-૯
બો. ૧ લાનો	૧-૧-૦
બો. ૨ જાનો	૦-૨-૦
બો. ૩ જાનો	૨-૬
બો. ૪ થાનો	૦-૪-૦
બો. ૫ માનો	-૪-૮

રિક્રેશન શિક્ષક

ગાળવળોની	૦-૨-૦
બો. ૧ લાનો	૦-૨-૬
બો. ૨ જાનો	૦-૩-૦
બો. ૩ જાનો	૦-૨-૦
બો. ૪ થાનો	-૪
બો. ૫ માનો	૦-૪-૦
કન્યા પુ. ૧ લાનો	૦-૩-૦
ગીતી. પુ. ૧લાનો	૩-૦

બંગાળ શિક્ષક.

સુરત રાહરની	-૮-૦-૦
મોચ. સી. ગાળવળો	૦-૨-૦
સુરત જિલ્લાનો	૧-૨-૦

પ્રશોત્તરમાળા.

સુરત પ્રાતની સા. મ.	૦-૨-૦
મુખઈ ઈલાકાની. બ.	૦-૪-૦
હિંદુસ્તાનની. મુ.	૦-૪-૦
ગજરાતની વા. સાતે રસિક	૦-૬-૦
મહિલાનની વા. ૨ જાની	૦-૩-૦
સુરત જિલ્લાનો નકમો	૦-૫-૦
અખગણિતના મનોચત્ર	૦-૫-૦
સુરતજીત પાંડેલીના અર્થ	૦-૨-૦
ભાગ્યવતમાવળીની નોટ	૦-૨-૦

ત્રિવેદિ વાચનમાળા

વાંચશિક્ષાના અર્થ	૦-૩-૦
પુ. ૧ લાના અર્થ	૦-૪-૦
પુ. ૨ જાના અર્થ	૧-૫-૦
પુ. ૩ જાના અર્થ	૦-૬-૦
પુ. ૪ થાના અર્થ	૦-૭-૦
પુ. ૫ માના અર્થ	૦-૮-૦
પુ. ૬ થાના અર્થ	૦-૯-૦
પુ. ૭ માના અર્થ	૦-૧૦-૦
પુ. ૮ થાના અર્થ	૦-૧૧-૦
વાચ. નો. ૧૧ નવના	૦-૧૨-૦
સુરત શહેર	૦-૧૩-૦

વર્નાક્યુલર ટકમ્પ્લે બુક

ગાળવળની નોટ	૦-૨-૦
પાંડેલીના અર્થ	૦-૩-૦
ગાળવળ	૦-૪-૦
વાચ. નો.	૦-૫-૦
ગાળવળ	૦-૬-૦
ગાળવળ	૦-૭-૦
ગાળવળ	૦-૮-૦
ગાળવળ	૦-૯-૦
ગાળવળ	૦-૧૦-૦
ગાળવળ	૦-૧૧-૦
ગાળવળ	૦-૧૨-૦
ગાળવળ	૦-૧૩-૦
ગાળવળ	૦-૧૪-૦
ગાળવળ	૦-૧૫-૦
ગાળવળ	૦-૧૬-૦
ગાળવળ	૦-૧૭-૦
ગાળવળ	૦-૧૮-૦
ગાળવળ	૦-૧૯-૦
ગાળવળ	૦-૨૦-૦
ગાળવળ	૦-૨૧-૦
ગાળવળ	૦-૨૨-૦
ગાળવળ	૦-૨૩-૦
ગાળવળ	૦-૨૪-૦
ગાળવળ	૦-૨૫-૦
ગાળવળ	૦-૨૬-૦
ગાળવળ	૦-૨૭-૦
ગાળવળ	૦-૨૮-૦
ગાળવળ	૦-૨૯-૦
ગાળવળ	૦-૩૦-૦

શાહચોર કુંભારવાડા

સુરત.

અંગ્રાહક-શ્રીશ્રવણભાઈ મંગળજીભાઈ મોતીરામ

